

भाष्यकृतोभूमिका ।

—०—

यागोशाद्याः सुमनसः सर्वार्थानामुपक्रमे ।
 यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः स्तं नमामि गजानम् ॥ १ ॥
 यस्य निःप्रसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।
 निश्चमे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेम्बरम् ॥ २ ॥
 तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधद्गुह्यं महीपतिः ।
 आदिमकायणाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥
 ये पूर्वोत्तरमीमांसे व्याख्यायातिसंग्रहात् ।
 कृपालुः सायणाचार्यो वेदार्थं वक्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥
 व्याख्याताहम्यजुर्वेदो सामवेदेऽपि संहिता ।
 व्याख्याताः ब्राह्मणानाम् व्याख्यानं समवर्त्तते ॥ ५ ॥
 अष्टौ हि ब्राह्मणा ग्रन्थाः प्रौढं ब्राह्मणमादिमम् ।
 षड्विंशत्यं द्वितीयं स्यात् ततः सामविधिर्भवेत् ॥ ६ ॥
 आर्षेयं देवताध्यायो भवेदुपनिषत्ततः ।
 संहितोपनिषदंशो यस्या अष्टावुदोरिताः ॥ ७ ॥
 तत्राद्या ब्राह्मणग्रन्थायत्वारो व्याकृताः पुरा ।
 देवताध्यायसंज्ञस्तु ग्रन्थो व्याक्रियतेऽधुना ॥ ८ ॥
 साम्नाग्निधनभेदेन देवताध्ययनादयम् ।
 ग्रन्थोऽपि नामतोऽन्वर्थो देवताध्याय उच्यते ॥ ९ ॥
 तत्राद्ये बहुधा साम्नां देवताः प्रीतिस्तीर्त्तिनाम् ।
 द्वितीये ह्यन्दसां यर्णास्तेषामेव च देवताः ॥ १० ॥
 तृतीये तत्रिरुक्तिर्येषां खण्डार्थसंग्रहः ॥ ११ ॥

दैवतब्राह्मणम् ।

हरि ओम् ।

तत्रादौ साम्ना निधनभेदेन देवताभिधानाय ता एवानु-
क्रमते—

१ । अग्निरिन्द्रः प्रजापतिः सोमोवरुण-
स्त्वष्टाङ्गिरसः पूषा सरस्वतीन्द्राग्नी ।

एता सामदेवताः इति शेषः

तत्रादाधमिदेवत्यानि सामान्याह—

२ । इडानिधनानि पदनिधनानीकारणि-
धनानीत्याग्नेयानीति ।

निधनं नाम पञ्चभक्तिकस्य सप्तभक्तिकस्य साम्नाङ्ग्या-
भागः । सर्वत्र सामतद्यत्तुर्विधः स्वरोनिधनं मिडावागिति ।
स एवान्तर्निधनं वह्निर्निधनमिति द्वेधा । तत्र निधना-
द्वितितयव्यतिरिक्तस्य स्वर इति कृष्या नामधेयम् । इडा-
निधनानीति—कालेयरीरयादीनि । वाङ्माधरनैरपेक्षेण
पृथगन्यपदान्येष यत्र निधनस्थानीयानि तानि पदनिध-
नानि यौधाजय संहितादीनि । ईकारनिधनानि वैरा-
जादीनि । उक्तविविधनिधनानि यानि सामानि तान्या-
ग्नेयानि अग्निदेवताकानि ।

अथेन्द्रदेवत्वान्याह—

३। सर्वाणि निधनवन्त्यैन्द्राण्यन्याद्यादि-
ष्टेभ्यः ।

आदिष्टेभ्यः इडानिधनाद्युल्लेभ्यः वक्ष्यमाणेभ्यो ह्यति-
रिक्तानि यानि निधनवन्ति सन्ति तानि सर्वाण्यैन्द्राणीति
जानीयात् ।

अथ प्रजापतिदेवताकान्याह—

४। सर्वाणि स्वराणि प्राजापत्यानि—

स्वर्ग्यमाणम् उक्तमक्षणे ऋगन्यायर इदं कारणं स्व-
निधनं तद्वन्ति प्राजापत्यानीति ।

सामं स्वयमेवोदाहरति—

५। यथा वामदेव्यम् ।

एतच्चाधिकारयुक्तस्योदाहरणम् ।

अथ सोमदेवत्वान्याह—

६। ऋक्सामानि सौमानि—

यानि ऋगक्षराणि स्तोमादिरहितानि केवसतान-
मात्रयुक्तानि तान्येव ऋक्सामानि ।

स्वयमेव तान्युदाहरति—

७। यघीयनकावे ।

अथ यघनदेवत्वान्याह—

८। नाट्टनिधनानि वारुणानि—

वाङ्निधनवन्ति वाङ्निधनानि ।

सङ्गलक्षणं माम उदाहरति—

८ । यथा यज्ञायज्ञीयम् ।

अथ त्वष्टृदेवत्यान्याह—

१० । अक्षरानुस्वाराणि त्वाष्ट्राणि—

अक्षरमनुस्वर्गं ते येषु तानि तद्योक्तानि ।

तान्युदाहरति—

११ । यथा वारावन्तीयञ्चाभिवर्त्तञ्च ।

अथाक्षिरोदेवताना लक्षणमाह—

१२ । स्वःपृष्ठान्याङ्गिरसानि ।

अभिषोमास आयव इत्यादिषु गातव्यानि स्वःपृष्ठानि
आङ्गिरसानि ।

अथ पूषदेवत्याना लक्षणमाह—

१३ । स्वर्णिधनानि पौषाणि ।

काशीतदेवोदांसप्रभृतीनि स्वर्णिधनानि ।

अथ सारस्वतोदेवत्यान्याह—

१४ । कयानश्चित् आभुवदापवस्वसहस्रि-
णमिति वाङ्निधने सारस्वते ।

यद्यपि वाङ्निधनानि वारुणानीति धृष्यमेवोक्तं
तथाप्य नयोरुत्पत्ते एव वाङ्निधने सारस्वते, अतएव दय-
व्यतिरिक्ताना वारुणत्वादस्यापुनरुक्तिः ।

अथैन्द्राग्नसप्तमाह— ।

१५ । य आनयत्परावत इत्यैन्द्राग्ने ।

य आनयदित्यत्र हे सामनो उत्पन्ने, ते इन्द्राग्नीदिवत्ये ।

अथान्येयैन्द्रयोः सामनी आह—

१६ । सुतं रयिष्ठाः सहोरयिष्ठा इत्याग्ने-
यैन्द्रे ।

उपनोद्धरिभिः सुतमित्यस्यान्ते 'सुतरयिष्ठाः'—
इत्येतद्वीयते, तथा 'सहोरयिष्ठा'—इत्येतदपि । ते उभे
आग्न्यैन्द्रे एव ।

निधनभेदेन सर्वेषां साध्यां सामान्ये नाम्नादीन्द्राग्नि-
पथ्यन्त्या, दग्ग देयता, द्रष्टव्या । आग्नेयैन्द्रयोरनिर्देशे-
ऽप्येन्द्राग्नस्यैव विषय्यमादनन्यत्वम् ।

अथ प्रकारान्तरेण निधनयशात् सत्समाग्या देवता-
भिधानाय ता एवानुक्रमते—

१७ । वसवो रुद्रा आदित्या विश्वे देवाः ।

यथान्वादयः प्रत्येकं सामदेवता, यस्यादयोऽपि सद्वा-
तामकाः सर्वेषां साध्यां निधन आदृत्यभेदेन देवता ।

अथ निर्देशक्रमेणैतासां सामानि विभज्य दर्शयति—

१८ । वसूनाश्चराणि रुद्राणान्निधनवन्त्या-
दित्यानामैद्धानि विश्वेषां देवानां वाङ्निध-
नानि ।

स्वरनिधनादिभेदेन सामान्यभागानां चातुर्विध्यम् ।
स्वरादिवितयव्यतिरिक्तस्य निधनमिति कृत्वा नामधेयमिति
पूर्वमेवोक्तम्. एतेषां लक्षणानि च प्रदर्शितानि ।

ननु साम्नां पूर्वमेवाग्न्यादिदेवताकत्वं व्यवस्थितम् ।
इतः परं नपि सर्वाण्यग्नेयादीनोत्यादिना वक्ष्यते च ।
किमर्थं यस्यादिदेवताकथनमिति तत्राह—

१६ । यथा भूयस्त्वेन प्रदेशावर्त्तन्त इत्य-
न्तराणि ।

भूयसोभावो भूयस्त्वम्—सर्वग इत्यर्थः । तदनतिक्रम्य
प्रदेशाः साम्नां यस्याद्युपदेशा वर्त्तन्ते, अत उक्तान्ते याद-
पेक्षया यस्यादिदेवतान्यभ्यन्तराणि, पृथक् पृथक् देवताभि-
धानात् पूर्वोक्तानां बाह्यत्वम्, इदानीं सङ्गोभिधानादान्त-
रत्वम् ॥

अथोक्तप्रकारेण देवताभिधानेऽपि निगूढतर साम्नां
देवतापरिज्ञान प्रकारमाह—

२० । अथान्तरतराणि सर्वाण्यग्नेयानि
सर्वाण्यैन्द्राणि सर्वाणि प्राजापत्यानि सा-
मानीत्यन्तरतराणि ।

पूर्वोक्त साम्नां चतुर्धा विभागेन देवताचतुष्टयाभिधान-
मुक्तम् इह तु सर्वेषामपि साम्नामग्न्यादिदेवताकत्वकथना-
दन्तरतरत्वम् ।

अथोक्तप्रकारादपि सधुतर देवतापरिज्ञान प्रकार-
माह—

२१। अथान्तरतमानि सर्वाणि ब्राह्मणि
सामानौति सर्वान्तरतमानि ।

ह्युत्तरसाम्ना ब्रह्मण्येषां दौ सृष्टेस्तथा देवताव्याजिन
तस्यैव प्रतिपाद्यत्वात्सर्वेषां ब्राह्मण्यम् ।

अथ साम्ना देवतासम्बन्धविषये ज्ञातव्यं रहस्यमाह—

२२। अथोपनिषद् ।

कौषोपनिषदिति दर्शयति—

२३। ऋग्वै माता साम पिता प्रजापतिः

स्वरः ।

ऋक प्रतिष्ठा । साम गीर्वात्मकम् । स्वर फुटादि ।
(१८) अस्त्वेष, किं तत् ? इत्यत आह—

२४। तद्यान्यृक्त आख्यायन्ते मातृतस्ता-
न्याख्यावन्ते अथ यानि सामत आख्यायन्ते
पितृतस्तान्याख्यायन्ते अथ यानि स्वरत आ-
ख्यायन्ते प्रजापतितस्तान्याख्यायन्ते ।

अरु आख्यातानि यथावशोच वाच्यन्तांय प्रभृतीनि ।
देवामृगवयप्रभृतपटेनाप्यानात् । सामत आख्यातानि यथा
जयप्रभृतीनि । स्वरत आख्यातानि सामदेव्यादीनि । एव

समस्तस्योद्भवस्योद्धानकर्मण कृत्स्नसामं स्वरो इति वयो-
ऽथयवास्ते पृथक् पृथक् मात्रादिसम्बन्धेन प्रसिद्धा भवन्ति ।

अथोद्गीथस्योक्तविधत्वं प्रशंसति—

२५ । स वा एषा उद्गीथो बन्धुमान् बन्धु-
मत्यः ।

बान्धवा मात्रादयः स्तब्धान् । न केवलं बन्धुमत्त्वं किन्तु
तेषामन्तर्भूतयः ।

उक्तार्थज्ञानं शंसति—

२६ । बन्धुमान् बन्धुमत्यो भवति जानन्ति
इ वा एनं पितृतन्त्रं च एवं वेद ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते मारधयोर्वेदार्थे

प्रकाशे देवताध्यायाख्ये पञ्चमेऽध्याये

प्रथमः खण्डः ।

पूर्वखण्डे साम्ना बहुधा देवता उक्ता ॥ अथ तदाश्रय
भूतानां छन्दसां देवता अभिधायति । इदानीं तेषां वर्णा
नभिधातुं प्रति जानीते—

१ । अथातश्छन्दसां वर्णाः ।

वक्ष्यन्ते इति शेषः ॥

अथ गायत्र्यादिभेदेन वर्णं विज्ञेयानाह—

२ । शुक्ला गायत्र्यो रूपेण सारङ्गः परूप-
मुष्णिहां पिशङ्गं ककुभाः परूपं छण्णामानटुभं

ततः । रोहितं दृढतौनां तु नीलं पाङ्क्तं
ततः पुनः सुवर्णं विष्टुभाररूपं गौरं जागत
मुच्यते ।

सारङ्ग शब्दः । तेषां स्रष्टाः (१) । एतेषां अक्षर-
सङ्ख्या तु “अथ छन्दाएसि गायत्र्याणिमित्युपक्रम्य” चतु-
र्विंशत्यक्षरादीनि चतुरक्षराणि” अनुक्रमेणा मुक्तात्वात्
चतुर्विंशत्यक्षरप्रभृति चत्वारि चत्वार्यक्षराधिका उच्यिगा-
दिषु द्रष्टव्या. (२) ।

अद्यातिजगतीप्रभृतीनां वर्णनाह—

३ । अतो यान्यन्यानि छन्दाएसि श्यावं
तेषां ततः पुनः । नकुलन्त्येकपदानां द्विपदां
बभ्रुमुच्यते सारङ्गशुक्लकृष्णरूपाण्यृग्यजुःषा-
मवाह्यान्विताः ।

अतो यान्यन्यानि गायत्र्यादिसप्तछन्दभ्यो व्यतिरि-
क्तानि अतिजगतीप्रभृतीनि उत्कृतिपर्यन्तानि (३) तेषां
श्यावं कपिशवर्णं विद्यात् । “अथेन्द्रो जुषम्भप्रवहेत्याद्येक
पदानां नकुल नकुलजाते वर्णं जानीयात् । द्विपदाना-
मिमानुक मित्यादीनां बभ्रुवर्णम् । तथा यानि ऋग्यजुरा-
दिब्राह्मणगतानि गायत्र्यादीनि तेषां कर्मण सारङ्गादयो
वर्णा द्रष्टव्या ।

अथ यज्ञसम्बन्धिनां गायत्र्यादुपवन्तानां, मन्त्राणां

देवता वक्ष्यामीति प्रतिजानीते—

४ । यज्ञे यज्ञे प्रयोक्तव्यास्तेषां देवत
उच्यते ।

अथानुक्तानां विराजा यणं दर्शयति—

ध्रु । विराजः पृथ्वी विद्याह ।

पिवासोममिन्द्रमन्दुखे त्वेषमादवा विराज पृथ्वी
वर्णा इति जानीयात् ।

अथान्ने गीयत्रादिमन्त्रद्वयवश किमर्थमित्यामङ्करी-
तत्तात्पर्यमाह—

६ । देवतं तत उत्तरम् ।

तत उक्तात् उत्तर वाक्यजात देवताभिधानमित्यर्थः ।

अथान्यादीनां गायत्र्यादिदेवतात्वसम्बन्धपर मन्त्रद्व-
यम् तत्र प्रथम मन्त्रमुदाहरति—

७ । अग्ने गीयत्र्याभवत्सुस्रोष्णिहया
सविता सस्वभूव अनुष्टुभा सोमा उक्थैर्मह-
स्त्रान् वृहस्पतेर्भवति वाचनाभवद् ।

अग्ने सयुक्त्वा सहायभूता गायत्री अभवत् । प्रजा
पतेर्मुखात् देवतासु मध्ये अग्निरजायत । छन्दसु मध्ये
गायत्री च उभावप्य जायेतामित्यर्थः । तथाच तैत्तिरीयक
प्रजापतिरकामयत प्रजायेयेति । स मुखतन्त्रियु निरमि-
मीत । तमग्निर्देवताया अष्टजत गायत्री छन्दस इति ।

वदा । सयुग्मेत्युत्तरत्तु सम्बध्यते । अग्निः सकाशा-
 हायसो अजायत इत्यर्थः । तथा उष्णिहया उष्णिकृ-
 न्दसा सह, सयुग्मा सह युज्यमाना ककुप् सविता देवः
 सम्बभूव तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे 'आपद्यापि हवन्तानामिति'
 (१०) वचनादुष्णिहयशब्दादापप्रत्ययः । तथा उक्थैर्मन्त्रैः-
 महन्नान् तेजस्वी सोमाः अमुष्टुमा अमुष्टुप् छन्दसा साह
 तस्मादेव प्रजापते रजावत । तथा वृहस्पतिर्वाच वाक्यं
 वृहती छन्दः अभवत् अचरत् अगच्छद्वा । वृहत्या साह
 वृहस्पतिरपि तस्मात्प्रजापतेर्यज्ञे अजायतेत्यर्थः ॥

अथ द्वितीय मन्त्रसदाहरति—

८ । विराण्मित्रावरुणयोरभिधौरिन्द्रस्य
 त्रिष्टुवेह भागो अङ्गः । विश्वान् देवाञ्जगत्या
 विवेश तेन चाकृतकृपयो मनुष्याः ।

अपि च मित्रावरुणयोर्देवयोर्विराट् छन्दः अभिधौः
 प्राप्तायया आसीत् । अथ इन्द्रस्य त्रिष्टुप् छन्दः अङ्गो भागो
 माध्यन्दिनसवनस्थायाम्भूत् । तथा जगतीछन्दः विश्वान्
 देवान् वा विवेश प्रविष्टा । तेन अग्न्यादिदेवताकेन गा-
 यत्रादिछन्दः उपनिषद्भेन कथयी मनुष्या मरणमौला
 मानवाश्च चाकृताः चकृपिरे कृताः सृष्टा आसन्नित्यर्थः ।
 अतो गायत्र्या अग्न्यादिदेवताकेन गायत्रादि छन्दः इत्युक्तं
 भवति ॥

अधोपरितन्नां छन्दसां देवतामाह—

९ । प्राजापत्या अतिच्छन्दसो विच्छन्दसो
वायुर्देवताः । पुरुषो द्विपदानां देवतं ब्राह्म
एकपदाः अमृताः ।

अतिच्छन्दसः अतिजगत्प्रतिशक्त्यादयोऽतिपूर्वाः । विच्छ
न्दसः शक्त्याऽतिष्ठतय । यद्वा । सर्वा एता अतिच्छन्दसः ।
विच्छन्दसो गायत्र्यादय एवैकद्व्यक्षरान्यनाधिकभूताः ।
ताव क्रमेण प्रजापतिवायुर्देवताकाः द्विपदा एकपदाय
वर्णाभिधानसमये द्रविताः ताव क्रमेण पुरुष-ब्रह्म-देवताकाः
अथ अग्निर्दिष्टायाः षड्भ्यो देवतामाह -

१० । यासवी षड्भ्यः ।

यामवी वसुदेवताकाः ।

अथ छन्दसामुक्तदेवताकत्वे प्रमाणमुपन्यस्यति—

११ । स तु न मन्येतैतद्देवत्या एवैतेषु छन्द
स्तृचो भवन्तीति छन्दसामु हैतद्देवतमिति ।

तु शब्दः शब्दाव्यावृत्त्यर्थः । स पुरुष न मन्येत, छन्दसा
भक्तदेवताकत्वे प्रमाणं नास्तीति न गदेत । यथा एतेषु
गायत्र्यादिच्छन्दसु एतद्देवत्या एव अम्यादिदेवताका एव
अच. प्रायेण सम्भवन्ति तथा छन्दसामु (उ. श्रद्धोऽप्यर्थे)
अम्यादिदेवताका अगाथायामपि । छन्दसामेतद्देवतं
ए एता अम्यादिदेवता भवितु युक्ताः खल्विन्धुः । ।

इति श्रोदेवताध्यायाख्ये पञ्चमे ब्राह्मणे द्वितीयः खण्डः ।

हि हृद्द्वारस्थक तथाच आर्तनिवृत्तनमपि । 'गातार
 कायेते प्रस्मादायत्तो वेन का स्मृतेति'—॥—
 पयोशिहो निर्वचनं बहुप्रकारं दर्शयति—

४ । उष्णिगुत्क्षानात्, खिद्यतेर्वा का-
 न्तिकर्मणोऽपि बोष्णोपिषोवेत्यौपमिकम् ।

उत्पूर्वात् 'ष्णा शौचे (प० प०)—इत्यस्मात् उष्णिक्
 शब्दः । तदेषाह—उत्क्षानात्—उद्भूतस्नानवत्त्वादुष्णिग्
 या । यहा । खिद्यते: 'शिष्टं प्रीती (दि० प०)' इति धातु
 ततः यत् प्रीत्यात्मकं तत् कान्तमपि भयतीति क्त्वा कान्ति
 कर्मत्वम् । खिद्यते काम्यते इत्युत्पत्तिर्यः—कान्तं ह्येत
 देवतानां हृद्दः । अपि बोष्णोपि उष्णोपयत्वेवेत्यौपमि
 कम्—उपमाप्रयुक्तमभिधानमपेक्षोप्यिक् शब्दः तथा ह्येषा
 गायत्रीतयतुभि रक्षेवैष्टितेव वर्तते । चतुरचराधिष्ठादु
 ष्णिकप्रभेदस्य ।

अथ ककुभो निर्वचनमाह—

५ ककुप् ककुद्रूपिणौत्यौपमिकम् ।

ककुपशब्दोऽपुन्युपमाप्रधानः—यथाहप्रमस्य मध्यमदेश
 ककुत् सङ्घर्षक उच्छ्रितो भवति । एवं मध्यमपार्श्वस्य जागत
 त्वात् चतुरचर ककुत्स्थानीयमस्यास्तीति ककुप् दकारस्य
 प्रकारः । ककुदस्मात् स्थाया लीयः—इत्यध्यात्ममाधेः
 व्यकारलोपः ।

ककुभशब्दस्य ककुभं दक्षधावनमित्यादौ अप्राप्तिर-

अरणात् स्वामिमतमयंमाह—

६। ककुप् च कुब्जश्च कुजतेर्वोब्जतेर्वा ।

ककुप् कुब्जश्च ककुप् कुजतेर्वोब्जतेर्वोत्पद्यते । कुज कौटिल्य
प्रतिष्ठितविलेखनेषु । 'उब्ज' 'ओजवे'—उब्ज न्यम्भावाय ।
ततः कौटिल्य न्यम्भावायैक धातुद्वयार्थस्वात् उब्जवात् ककुप
शब्दः ।

अयानुष्टुमी निर्वचन माह—

७। अनुष्टुबहुस्तोभनात् ।

स्तोभतिष्ठार्थः । गायत्रीतस्तत्समाचरपादहृद्वे ।

उक्तायै ब्राह्मणसम्प्रति दृश्यति—

८। अन्वस्तौदिति हि ब्राह्मणम् ।

निवृत्ते प्रकारान्तरेण ब्राह्मणयास्वमुदाहृतम् । 'गा
यत्रीमेव त्रिपदां सतीं चतुर्थेन पादेनानुष्टोभतीति च
ब्राह्मणम्'—इति ।

अथ पिपीलिकामध्यायानिर्वचन यत्तु पिपीलिका
शब्दस्य निर्वचनमाह—

९। पिपीलिका पेलतेर्गतिकर्मणः ।

न ह्यसौ चपमप्युदाहरो ।

इदानीं तच्छब्दोनिर्वचन दृश्यति—

१०। पिपीलिकामध्ये त्र्योपमिकम् ।

पिपीलिका नाम उभयतः स्थितो मध्ये त्र्योपमिकः उद्विज

गणिविधेयः तन्मध्यमिव मध्यं यस्याः सा तथोक्ता । मध्यम-
रदसोपी समासः । तस्यास्तनूमध्यत्वमनुक्रम्य "एकादशिनोः
रः" षट्कस्तानुगिरा, मध्ये चेत् पिप्पलिकामध्ये न्युत्तम् ।
अथ वृद्धत्या निर्वचनमाह—

११ । वृद्धती वृद्धतेर्द्विकर्मणः ।

। प्रोक्त्या अनुष्टुभः सर्वपादे ष्वेकैकाधरवर्धनात् प्रवृद्धत्वम् ।

अथ विराजी निर्वचनं बहुप्रकारमाह—

१२ । विराड्विरमणाद्विराजनाद्वा ।

विराट् शब्दः "रम् क्रीडायां"—"राजृ दोती"—"राध
साध संसिद्धी"—इति द्विभ्यो धातुभ्योऽन्यतरेशापि निष्पा-
द्यन्ते । धातुव्याघ्रस्य तच्छिन्ना कश्चनति ॥

अथ निर्वचनमाह—

१३ । पङ्क्तिः पचिनौ पञ्चपदा ।

पञ्चसंख्यायोगात् पङ्क्तिशब्दः, पञ्चत्वप्रदर्शनं पञ्च
पदेति ॥

अथ त्रिष्टुभो निर्वचनं दर्शयति—

१४ । त्रिष्टुप् स्तोम इत्युत्तरपदा ।

स्तोम इति स्तुतिकर्मोत्तरपदं यस्याः सा त्रिष्टुप्,
अस्तुत्तरपदं पूर्वपदस्य—त्रिशब्दस्य ।

किं प्रवृत्तिनिमित्तमिति सत्यमेव वृद्धोत्तरमपि ब्रूते—

१५ । का तु बिता, सांतीर्णतमं छन्दो
भवति ।

अस्य त्रिंशत् त्रित्वं का स्वादिति प्रश्नः । अस्मिन्तरमे-
तीर्षतमं छन्दोमपतीति । पूर्वभ्यो महस्वात् । इहो-
कारो सुतः । तीर्षतमं तस्तेषां पूर्वपदम् । उभयाधोप-
त्तिस्वरणात् स्तोमनाच्चेति वैष्टुमत्वम् ।

विष्टुच्छन्दःपूर्वपदेर्मित्याह—

१६ । विष्टुजस्तस्य स्तोममिवेत्यौपमिकम् ।

उभयान्निककोटित्वात् षञ्जुञ्जित् । तस्य स्तोममिवे-
त्युपमाप्रधानोऽयं निर्देशः । “यच्चित्तं स्तोमं विष्टुम-
भिष्टुमिति प्राञ्चणम् ।

अथ जगतीच्छन्दः निर्वर्ति—

१७ । जगती गतंतमं छन्दोज्ज्वलतिर्म-
वति क्षिप्र गतिर्ज्ज्वलन्ताकुर्वन्वद्वजतेति हि
प्राञ्चणम् ।

अतिजगत्यादिति छन्दसां निर्वक्तुमुपक्रमते—

१८ । अतिच्छन्दांश्छन्देरथे ।

छन्दसीऽथे अनेनैवातिच्छन्दसोऽपि अनेन सुष्ठुभमिति
भावः । तथाच जगतीमतिशयाधिकावसमत्वेन या वर्तते
सैवातिजगतीत्येवं कल्पितम् । अवेदानीं छन्दस एव निर्व-
चनं भवति—

१९ । छन्दांसि छन्दयतीति वा ।

‘छन्दसंवरणे (सु० उ०)’ छन्दयति यथानि । तत्राथ

नैकतम्—छन्दांसि छन्दनात् (दे० १, १) इति ॥

तत्र गायत्र्यादिषु यथानियम-चतुर्विंशत्याद्यपराभावे
तासां नामान्तरता माह—

२० । निचृन्निपूर्वस्य चृतेः ।

एकाक्षरव्यूनाद्यु गायत्र्यादिषु निचृदिति । चर्चयति
सन्दीपयति ऋगुक्तभावानिति चत् छन्दः निज्जष्ट मीका-
क्षरेण हीनं निचृत् । तथाच पिङ्गलः—“जनार्धिकेनैकेन
निचृद्भूरिजो (१ ५८) इति ।

तथा एकाक्षराधिक्ये सधजास्तरमाह ।

२१ । भरणान् भूरिज उच्यते ।

एकाक्षरेण भरणान् चतुर्विंशत्यात्मगायत्र्यादाविति शेषः ।
अथां सामसु गायत्रस्य प्रशस्ततया तदेवात्रोपसंहारे सौति

२२ । अघातो गायत्रमाग्नेयं भक्ता म
वति देवानां वर्षीणां वा परमेष्ठिनो वा प्राजा-
पत्यस्य साम ।

अघेत्यानन्तर्यवचनः अत इत्यधिकारार्थः । आग्नेयम्
अग्निदेवतम्, यद् गायत्रं नाम साम तद्धि देवाना वा
ऋषीणां वा परमेष्ठिनः प्राजापत्यस्य वा सर्वस्यैवेत्यर्थः
'भक्ता' सम्प्रजनेन भवति भवेत् ।

गायत्र-साम्बः किं मूलं मित्वाह—

२३ । सावित्री गेवम् ।

सावित्रि भामर्चि तत्सवितुर्वरेण्यमित्यत्रैव गेहम् प्रथ
 क्षमे तदनु अन्यत्रापि गेहमूहृतः

ननु गानग्रन्थेषु कथं तत्रोपलभ्यतइत्याह—

२४ । यत्रागीतम् ।

यत्र सावित्रिनामर्चि गानग्रन्थादौ अगीतम् तत्रैव
 गानम् ग्रन्थमिति व्यर्थः ।

किन्तुदिति स्वरूपं दर्शयति—

२५ । तत्सवितुर्वरेण्योम । भागोदिवस्य

धौना हौर । धियो योनः प्र । चो १ ५ २ १ ५

२ ऊम् । आ २ दायो आ ३ ४ ५ ।

सावित्र्याम्यर्चस्वरूपस्य उत्तरार्चिकस्य पञ्चमपाठकीय-
 वृत्तीयादौ श्रुतस्य दशमसूक्तस्य प्रथमपाठतो ज्ञेयः । व्याख्या-
 तथापि तत्रैवेति ॥

। इति वृत्तीयः सूक्तः ।

। समाप्तं दैवत साधनम् ।

पह् विंशब्राह्मणम् ।

ओं नम सामवेदाय ।

ओं ब्रह्म च वा इदमग्रे सुब्रह्म चास्तां तत, सुब्रह्मो-
 ऽस्मादब्रह्म देवा यज्ञेन ब्रह्म पर्यङ्गुलतामिर्वै ब्रह्मा सावा-
 देत्य, सुब्रह्म तद्देवा यज्ञस्य सन्धावन्वेष्टन्नेष वै यज्ञस्य
 अभियेतैष उक्तरन्तस्मादुत्करे तिष्ठ त्सुब्रह्मस्य सुब्रह्मस्य
 नाह्वयति सुब्रह्मण्यो ऽप्सुब्रह्मण्योऽप्सु सुब्रह्मण्योऽ मिति
 क्षिय मिय विराह त्रियम्वा (त्वा) हि देवा इन्द्रागच्छेति
 यदाहेन्द्रागच्छेत्येतदा अय्य प्रत्यक्ष नाम तेनैवेनं तदा ह
 यति हरिव आगच्छेति पूर्वपक्षापरपक्षो वा इन्द्रस्य हरो
 ताभ्याप्स्वीदप्सुर्नर्ष हरति मेधातिथेर्मेयेति मेधातिथि ह
 काण्वायनप्मेयोभूत्वा जहार ह्यपश्वस्य मेन इति ह्य
 णयस्य ह मेनस्य मेनका नाम दुहिता स ताप् इन्द्रयकमे
 गौरावप्लन्दित्रिति गौरसुगो ह स भूत्वावष्कदारण्या
 द्राजानं पिबत्यहस्यायै जारेत्यहस्याया ह मैत्रेया जार
 आस कोशिक्षमाह्वनेति कोशिको ह चोर्ना ब्राह्मण उप-
 न्येति गीतमनुवाणेति देवासुरा ह सयज्ञा (न्ता) आसप्
 स्तानन्तरेण गीतम यथाम तमिन्द्र उपेत्योवाचेह नो
 भर्जात्स्य (च्छ) सयरत्विति नाहमुवाह इत्यथाह भवतो
 रूपेण चराशेति यथा मन्यस इति स यत्तद्गीतमो वा

ब्रूवाण्यचार गीतमरूपेण वा तदेतदाह गीतमेतीत्य हे
 सुत्यामागच्छ मधवविति तद्यथाहंतो ब्रूवादित्यहे व.
 पक्षास्ति तदा गच्छातेत्येवमेवै तदेवेभ्यः सुत्या प्राह देवा
 ब्रह्माण इति देवाहैव देवा अथ हैते मनुष्यदेवा ये ब्राह्मणाः
 मनुष्याऽसोनूचानास्ते मनुष्यदेवा आहुतय एव देवाना द-
 क्षिणा मनुष्यदेवाना माहुतिभिर्न देवान् प्रीणाति दक्षि-
 णाभिर्मनुष्यदेवान् मनुष्योनूचानान् ब्राह्मणान् प्रीणाति ॥१॥

इति षष्ठ्विंशब्राह्मणं प्रथम-प्रपाठके

प्रथमखण्डः ।

अथ यत्र सुव्रह्मण्य सुव्रह्मण्यमाह्वयत्ये तस्मिन् न का-
 लीऽसुररक्षाऽभि देवानां यज्ञमजिवाऽमकस्ते देवा निजय
 मवा कुर्वन्त ब्रह्माऽपुत्रह्योऽमिति तानादित्य, पर्जन्य पुरो
 वनाको भूत्वाऽभि प्रेक्षन् तस्याऽग्न्या विद्युताहऽम्भटाह,
 क्ली सुव्रह्मण्या १ऽऽ पुमा २ऽऽऽऽनपुऽमका ३ऽऽऽमिति सर्व-
 मेवेति ब्रूयात् यत्पर्जन्य, पुरो वनाको भूत्वाऽभिप्रेक्षेन
 पुमान् यद्वृष्ट्या यदग्न्या तेन क्ली यद्विद्युता तेन नपुऽ
 सक तस्मात् सर्वमेवेति ब्रूयात्तदाहु ऋक्समब्रह्मण्याऽऽऽ
 यजूः १ऽऽऽऽऽऽऽमाऽऽऽ इति सर्वमेवेति ब्रूया दृच इवास्या
 नामधेयऽपुत्रह्येति तस्या इहम्भ एव पृथ्व्य निगद
 भूतो भवति तस्माद् वसु सामकारिण कुर्वन्ति यथान्यैः
 सामभिस्तस्मात् साम तस्मात् सर्वमेवेति ब्रूयात्तदा एतत्
 सुव्रह्मण्यमाह्वय यज्ञमानं वाचयति सामि सुव्रह्मण्ये
 तस्मास्ते पृथिवी पाद इत्याहु यान्येव पृथिव्यामसुर
 चाऽम तान्येव तेनापहते सामि सुव्रह्मण्ये तस्मास्तेस्तरिद

पाठ इत्याह यान्येवान्तरिक्षेऽसुररक्षाएभि तान्येव तेनाप-
 षते सामि सुवर्णेतस्यास्ते द्यो. पाठ इत्याह यान्येव दि-
 व्यमुररक्षाएभि तान्येव तेनापहतं सामि सुवर्णेतस्यास्ते
 दिगः पाठ इत्याह यान्येव दिक्चसुररक्षाएभि तान्येव ते-
 नापहते परो रजास्ते षष्ठमः पाठ इत्याह पराएरजसो वै
 ब्रह्मणः स्थान तदेतदाह मा न इधमूर्ज्व' धृष्ट्वेत्याहेयमेवास्मा
 कर्ज्व' दुग्धे वोर्ध्वमन्नाद्य धेहीत्याह वीर्यमेवास्मा अन्नाद्य
 दधाति ब्रह्मयोर्वै नामैतन्नाम यत् सुवर्णत्वात् तस्मात् प्रात-
 रनुवाक उपासते विसृष्टिं च यज्ञे सुवर्णत्वात् सुवर्णत्वा
 माह्वत्येय वै यज्ञ मन्त्रा आप्नोति य एतदन्तो युतां सु
 वर्णत्वाय ददाति ब्रह्मणा चैवान्य ग्रिया च यज्ञं समर्च-
 यति य एव वेदार्था खल्वहुर्यज्ञावगत यज्ञानवगतऽमर्च-
 स्यैषैव प्रायश्चित्ति रिति तस्मादेव विद सुवर्णत्वात् कुर्वीत
 नानेवं विदम् । २ ॥

इति पह्विश्वब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके

द्वितीयः खण्डः ।

एकच्छन्दः प्रातः मवन तस्मा देकपात पुरुषो हर-
 तान्यं, प्रतन्वेन तिष्ठति त्रिच्छन्दा माध्यन्दिन पयमान
 स्तस्मात् त्रयोधः प्राणा द्वे गायत्र्याऽसामनी तस्मादय
 मधर्ग्य प्राणेन करोति द्वे हृहत्यां तस्मादयमुत्तरैके त्रि-
 दृभिः साम तस्मादेकैव नाभिः प्राणानामिव त विधृति
 रय यदेव तत ऊर्ध्वं तानि पृष्टानि बार्हतान्येकगाय-
 त्रीकाणि तस्माद्दृष्ट्य एव परिययो हृहत्य एव कीकसा.
 पृष्ठमभिसमावृत्य यदेव तत ऊर्ध्वं स आर्भवः पयमानः

प्राणो गायत्री श्रोत्रे चण्डिककुम्भौ वायुमुष्टृक्षक्षुर्जगती
 पुष्टिर्यदन्वदे गायत्र्याए सामनी तस्माद्वयं प्रायेण करोति
 प्राणिति चापानिति चैक छन्दः ककुबुण्डिहौ हे सामनी
 तस्मात्समानएसच्छ्रोत्र द्वेधेव शृणोति हे अनुष्टुभि सामनी
 तस्माद्वयं वाचा करोति सत्यं चानृतं च वदत्येकं जगत्यां
 साम तस्मा हे अचिणी सती समानं पश्यतो न हि पश्चा
 दायन्त पश्यत्यय यदेव तत उत्सर्ज्यं मूर्धा तदाज्ञायत्रीयं
 मूर्धा स्वाना भवति य एव वेदाग्ध इव वा अन्त्यान्त्यानुद-
 पराव मूर्धाव इवास्मा अन्ये स्वा भवन्तुपरीव स्वाना भ-
 वति य एव वेद यज्ञो वा भव यज्ञ इत्याहुरेव वावजात
 एपोऽवलुप्तजरायुषेभ्य आर्त्विजीनी य एत वेदमनुब्रूते यदा
 वा एत वेदमनुब्रूतेऽयेनए शृण्वन्त्यसावन्वचोचतेति तद्वै स
 जायत जनाधरा गायत्री प्रातः सवने प्रजानां प्रजात्या
 जनादिव हि प्रजा प्रजायन्त जनाधरा गायत्री
 दृष्टेपु वामदेव्ये यजमानं लोक एव स मध्ये
 हि यज्ञस्य यजमान जनाधरा गायत्री सहिते प्राणापा-
 नयो रुक्षार जनादिव हि प्राणापानावुचरत जनाधर यु-
 जायत्रीय प्राणानामुतच्छ्रौ यो हि पूर्णमुपधमेद् यदि
 प्रतीयाद् विपतेद् यदि न प्रतीयाद् विष्यन्देत तदाहुः सव-
 नानाद्य वा एत उदाना प्राणानाश्चोत्सृष्टिरिति । ३ ।

इति षष्ठविंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके

तृतीयखण्डः ।

अध्वर्युः पित्राहोदाता भास्व मे निवेद्य श्रोत्रे प्रातरनु-
 वाकमुपाकरो रिति सोऽन्यु प्राह स हतो व्रजति स पु

यथा हारा हविर्दाने प्रपद्यते स उचिष्यन् हविर्दानस्योत्तरं
 चक्रमभ्यपश्यमाण उद्दृढासीनो विश्वरूपा गायति चतु-
 र्वै स्तोत्रं विट्शस्त चतुर्वैवास्त्रं विग्रमनुवीर्यं मनुवर्मान
 करोत्यथो मुतशस्तयो रेव समारम्भायाऽभ्यवस्रं साय सन्तत्या
 एतद्वस्त्राह ग्रावो मैत्रेयः प्राङ्मेवा अद्याह पापवसीयस
 ध्याकरिष्यामीति सह स सदस्येवोपवसथ्येऽहन्तु उद्दृढा-
 सीनो विश्वरूपा गायति तदुपवाटोऽस्यध्वर्यो किं स्तुतं
 स्तोत्रं होता प्रातरनुवाकेनान्वशंसीदिति स ब्रूयादका-
 रिष महन्तद् यन्नम कर्म होतारं पृच्छतेति होतः । किं
 मुत स्तोत्रं प्रातरनुवाकेनान्वशंसीरिति स ब्रूयादकारिष
 महन्तद् यन्नम कर्मोद्गातारं पृच्छतेत्युद्गातः । किं मुत
 स्तोत्रं होता प्रातरनुवाकेनान्वशंसीरिति स ब्रूयादका-
 रिष महन्तद् यन्नम कर्म गामिष यज्ञेयमिति तं चैष्टुब्रूयु-
 क्तमा वै त्वमगासोर्नव्याति रिति स ब्रूया ज्योतिस्तेन
 येन ज्योति ज्योतिस्तेन येनग्ं ज्योतिस्तेन येन
 गायत्री ज्योतिस्तेन येन छन्दो ज्योतिस्तेन येन
 भाम ज्योतिस्तेन येन देवता ज्योतिर्वाह मगामियं न
 तमो युष्मांस्तु पापना तमसा विध्यानोत्याह पाप्मनैवेना-
 स्तत्तमसा विध्यति युष्टेयाच शतपदीमित्याह वाग्यावगत-
 पदी ऋग्ं शतपदी शतसनिमेव तदात्मानश्च यजमानश्च क-
 रोति गायै सहस्रवर्त्तनीति साम वै सहस्रवर्त्तनि सहस्रम-
 निमेव तदात्मानश्च यजमानश्च करोति गायत्र त्रैष्टुभ जग-
 दिति गायत्र वै प्रातः सवन त्रैष्टुभं माध्यन्दिन सवन जागतं
 तृतीयसवनं सवनान्येषतद् यथा स्थान यथा रूप कथयति

विश्वारूपाणि सम्भृतेति विश्वमेव तद्वित्तमात्मने च यज
 मानाय च सम्भरति देवा ओकासि चक्रि र इत्योकीहा-
 स्मिन् यज्ञं कुरुते य एव वेदासि तस्माद् स्मै पुरा क-
 श्यपा उहायन्त्ययह युवानमनूचान कुसुरुनिन्दमौहालकि
 ब्राह्मण उद्गीधाय ब्रवे ते होषु परि वै नोयमास्विं न्यमा-
 दत्ते हन्तेममनुव्याहरामेति त हातुव्याहरिष्यन्त उपनि
 पेदु स होवाच ब्राह्मणा नमोवोषु प्राप्ते वा अह यज्ञ
 समस्थापयन्त्यथा तु धै यामस्य यातस्य श्रीर्षं वा भग्न वा-
 नुसमापहे देव वा अह यज्ञस्यातोऽधिकरिष्यामीति ते हृदि-
 हृत्योक्तव्यु क इदमस्मा अवोचदिति ॥ ४ ॥

इति षष्ठ्यब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके

चतुर्थश्रृङ्ग प्रथमादंय ।

इन्द्रो हवै विश्वामित्रायोकधनुवाच वसिष्ठाय वृक्ष
 वा शुक्रयमित्येव विश्वामित्राय मनो वृक्ष वसिष्ठाय तदा
 एतद्वामिष्ठ वृक्षापि हवै विष्ट वा वासिष्ठ वा वृक्षाण
 कुर्वीति तद्यथो भयवर्त्तनिना रथेन या या दिशं प्रार्थ-
 यते ता तामभिप्राप्नोत्यव मीतेनीभयवर्त्तनिना यज्ञेन य
 काम कामयते तमभ्यश्रुतेऽयार्द्धभागवै मन प्राणाना स
 यद्व्याहरति वाचि तस्मिन् प्रतिष्ठापयति तद्यथैकवर्त्त
 निना रथेन न काश्चन दिशं व्यश्रुते तादृगेतद वावद् षष्ठ्या
 यज्ञुषा साया कुर्युं स्वावद् वृक्षा वाच वमो वुभृपेत् प्र
 जापतिर्या इमां ऋन्वेदानसृजत त एन सृष्टानाधिभ्वंस्ता
 नभ्यपीडयन्तेभ्यो भर्त्सव स्वरित्यचरद् भूरित्यृगभ्यो चरत्
 सोऽय लोकोभयद् भुवरिति वज्रभ्यो चरत् सोऽन्तरि-

ल्लोको भवत् स्वरिति सामभ्योऽचरत् स्व. स्वर्गोलोको
भवत्तद्वत् उल्लेखं क्रियेत गार्हपत्य परेत्य भू. स्वाहेति
जुहुया द्य वै लोको गार्हपत्योऽय लोक ऋग्वेदस्तद्वा इमं
लोक ऋग्वेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि यजुष्ट उल्लेख
क्रियेताऽन्वाहार्यपचन परेत्य भुवः स्वाहेति जुहुया दन्त-
रिचलोको वा अन्वाहार्य-पचनोऽन्तरिचलोको यजुर्वेदस्तद्वा
अन्तरिचलोकश्च यजुर्वेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यथ यदि
सामत उल्लेखं क्रियेता हवनीय परेत्य स्व स्वाहेति जु-
हुयात् स्वर्गो वै लोक आहवनीय. स्वर्गो लोक. सामवेद-
स्तद्वा स्वर्गं च लोकः सामवेदश्च स्वेन रसेन समर्द्धयत्यतो
वावयतमस्मिन्नेव कतमस्मिन् योऽल्लेखं क्रियेत सर्वेष्वेवा-
नुपर्याय जुहुयात्तथा चास्य यज्ञो स्तवः स्वर्गस्ततो भव
त्यधस्तमा दामित्रादा तेषा यज्ञ उत्क्रामति देवान्
दिवं तृतीयमन्तरिचं मनुष्याः स्तुतोय पृथिवी पितृः
स्तुतीयं तदभिरुशेद् देवान् दिवं यज्ञो गात्ततो मा
द्रविणमष्टमन्तरिचं मनुष्यान् यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्ट
पृथिवी पितृन् यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्ट यत्र क च
यज्ञो गात्ततो मा द्रविणमष्टिति तदा आत्मानश्च यज-
मानश्च स्वेन रसेन समर्द्धयति बह्वो वा एतद्विणो यज्ञ-
मुपार्पयति यद्यज्ञ उल्लेखं क्रियेत तदप उपनिनयेद्यो
रोजसा स्मृता रजाः सि वीर्यंभि वीरितमा श्विष्टाया
पत्ये ते अप्रतोता सद्योभिर्विष्णू णगन्वरुणापूर्यङ्गतो स्वाहेति
तदा आत्मानश्च यजमान च स्वेन रसेन समर्द्धयति ॥५॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम-प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

ये विराजमतिथजन्ते विराजमेव त ईप्सन्तोऽमुष्णिं श्लोके
 ग्राम्यन्त्यथ य एनामर्वाग्दम्बुवन्ति विराजमेव न ईप्सन्तो-
 ऽमुष्णि श्लोके ग्राम्यन्ति तेषा तथा ग्राम्यताऽ सुकृत ची-
 यते न हि तदमुष्णि श्लोके शक्नुवन्ति यदस्माश्लोका दक्षत्वा
 प्रयत्ने तद आहोहासक आहृषि कथन्ते यजीरन् कथ वा
 याजयेयुर्ये यज्ञस्य ह्यहमे न नन्दन्ति नन्दन्ति यत् समृद्धे-
 नित्यम् वा व काले यजे याह काले याजयेय योऽह यज्ञस्य
 ह्यहमे नन्दामि नन्दामि यमाहृष्टे नेत्वपि ह म्यादेव का-
 माद् यज्ञस्य व्यद्वेयति भूयसे रूपाग्ने रूपा ऽऽप्सामि भिप
 हृत्वेत्येतद स्म वै तद्विद्वानाह यावद्वा कथा होता का-
 रोति होतृष्वेव तावद्यज्ञो यावद्यज्ञपाऽभ्यु रभ्यु र्ष्वेव ता
 यद् यावत्तान्नोद्गातोद्गातृष्वेव तावद् बुध्न्येष्वेव तावद्यज्ञो
 यत्रीपरतास्तस्मात्तन्निवन्तर्ही यज्ञा वाचयमो बुभूयेत् स
 यदि प्रमत्तो व्याहरे देता वा व्याहृतीर्मनमानुद्रवेद्-
 भुं व स्वरिति वैश्वशीं वच्चमिद् विष्णुर्विचक्रम इति
 राज्ञी ह मितस्य मर्कटोऽ शूनाशय तच्च मापुप्रवे स हा-
 रणि राहुतिमुद्यत्योवाच पुन वेनानिवस्यत्यतो वावमृती
 यपक्षत्रम इति स होवाच किप् होष्यमीति प्रायश्चित्त
 मिति कि प्रायश्चित्तमिति सर्वप्रायश्चित्तमिति किप् सर्व
 प्रायश्चित्तमिति महाप्याहृती रेव मघवन्निति सहोवाचां-
 मारुणे यदाहृति मनुचिये कथ नु विदाश्चकथमर्कटोऽ
 शूनादत्तेति स होवाच यच्चावगत यच्चानयगतऽ सर्वस्ये
 पैव प्रायश्चित्तिरिति तस्मा देतामेव जुहुवाद्यपि वा ज्ञात
 यदनाज्ञातं यत्रस्य क्रियते मिथ्यम् तदस्य कल्पयत्वऽ

हि वैश्व यथा यथा भ्वादेत्यपि वा प्राजापत्यां प्राजापते
नत्वदेतान्यन्यो विष्वा जातानि परितो यभूव यत्कामास्ते
जुष्टमस्तन्नो अमुवयं स्याम पतयो रवीणां स्याहेति
तदा आत्मान यजमानश्च स्त्रेन रसेन समर्हयत्यथ यदै
किं च यज्ञे यत्कामं भिद्येत तदभिद्येद्विभूनिमगा
माता मातरमप्यगाहूयाम पुत्रै पशुभिर्वीक्षान् द्वेष्टि
स भिद्यतामिति तदा आत्मानश्च यजमानश्च स्त्रेन रसेन
समर्हयति ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके षष्ठमण्डल ।

घन्तोय वा एतत् सोमं राजानं प्रेषसीयते यदेन
मभिपुण्वन्ति तस्मेतामनुस्मरणीं कुर्यन्ति यत्सौम्यं चरु-
न्तस्मात् पुरुषाय पुरुषाद्यानुस्मरणीं क्लियते साध्यानां वे
देवानां सत्रमासीनानां शर्करा अक्षसु जश्चिर ते हेन्द्र
मुपनिषेदु क्वय नु तेषां शर्करा अक्षसु जायेरन या
स्य विद्या इति तेभ्य एतत्सौम्ये चरीष्यायमान्य प्राय
श्चतुर्दशेवन्त ते प्रापश्वन् प्रपश्वत्यनन्धो भवति य एय
विद्वात्सौम्य चरुमवेक्षते योलमवाद्याय सवधाववाद्याद्
दक्षिणार्धे सदसो गत्वैतत् सौम्यातिथेष प्राग्नीधाजन
वा एतस्मादवाद्या कामति योलमवाद्याय सवधाववाति
जनो अस्मात्पितरो अन्ये नैवान्येनाधमत्यवाद्दो भवति ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे प्रथम प्रपाठके सप्तममण्डल ।

इति प्रथमः प्रपाठकः ।

श्रीम् । प्रजापति रकामयत बहु स्वा प्रजायेयेति न

एतां रेतस्यामृचं सान्ना प्रच्छन्नामगायद् वदचप्रसात्री
मगाय दस्यमाप् समजनिष्यत यत्नामामृचं माप्स मन-
स्थिकमजनिष्यतर्चासाध्या प्रच्छन्नां गावति तस्मात् पुरुषः
प्रच्छन्तो माप्सेन त्वचा नोन्ना जायते त्रिरुद्रुह्नाति त्रय
इमे लोका एषां लोकानामवसृष्यै विभ्यस रेतः सिष्यते
न हि कुर्याद् वज्रो वै हिडारो वनमिव रेतो यदिह-
र्याद् वज्रेण हिडारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्याद्रेतस्या
छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमेतया ध्यायन् गावेत्
सर्वं पृथ्वीदृष्टो द्वितीया गावति तस्या हे अक्षरे सश-
यनो व्यतिपजति मध्यमस्य च पदस्थोऽशममत्तमस्य च प्रथमं
व्यतिपत्तौ प्राणापानो प्रजा दधतो गावत्रोच्छन्दसाऽऽग्नेयी
देवतया पृथिवीमेतया ध्यायन् गावेत् ततोयां गावति
तां वनवदियोग्मेव गावति तस्या हे उत्तरार्द्धेऽक्षरे द्योत-
यति चक्षुर्वै तद्युनक्ति तस्माद्युक्तं चक्षुस्त्रिष्टुप्छन्दसैन्द्री
देवतयान्तरिक्षमेतया ध्यायन् गावेत्तुर्वीं गावति तस्या-
चत्वारि चत्वार्यक्षराणि निरुक्तेऽयन्निव गायत्या द्वादशभ्यो-
ऽक्षरेभ्यो द्वादशाक्षरपटा जगती पशवो वै जगती पशु
ष्वेव प्रति तिष्ठति तस्याचत्वार्युत्तमार्द्धेऽक्षराणि द्योतयति
द्यौत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तं पृथ्वीव पृथ्वी वै प्रति
श्रवणं हे तस्मात् पुरुषः सर्वा दिग् शृणोत्वपि पराङ्मन
प्रत्यन्यं शृणोति जगतीच्छन्दमा सोमीदेवतया दिवमेतया-
ध्यायन् गावेत् पञ्चमीं गावति तान्निरुक्तेऽयिव गायत्याह
बहुतमात् पुरुषादधमत्ववाटो भवति य एव वेद निरुक्तां
चानिरुक्ताश्च गावति निरुक्तेन वै वाचो भुञ्जते निरुक्त-

मन्या उपजीवन्ति मुदक्ते वाचमुपैनां जीवति य एवं
वेदानुष्टुप्छन्दसा प्राजापत्या देवतया सर्वमेतया ध्यायन्
गायेत् सर्वप्होद प्राजापत्यप्पष्ठो गायति तस्या हे हे
अक्षरे उदासं गावत्या पङ्क्त्योऽक्षरेभ्यः पङ्क्तव ऋतु
खेय प्रति तिष्ठति पङ्क्ति छन्दगा सौमीदेवतया दिग्म
एतया ध्यायन् गावे ङिङेव च वा एय इङेव च मनसा
गच्छति यो गायत्रे प्रातःमवने त्रिष्टुभङ्गायति जगतीं
गायत्यनुष्टुभङ्गायति पङ्क्तिं गायत्वास्ते गायत्रं हे गा-
यति प्राणमेव तदभ्येति प्राणो हि गायत्रं पत्यानमेव
तदभ्येति पत्या हि गायत्रपर्यन्तरवर्णासुत्तमां गायति
यं वै रयन्तरमस्यामेव प्रति तिष्ठति ॥ १ ॥

इति यङ्विद्यब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

ता वा एता देवलोकाय युज्यन्ते यत्पराध्यः प्रतीच्यो
मनुष्यलोकायैव वाव जात एषो वल्गु जरायुरेव आर्त्वि-
जोनो यस्य धुरो गीयन्ते यथैवं विद्वान्धुरो गायति
जातमेवैनमन्वाद्याय परि वृणक्तुभावनमस्त उदाता च
यजमानस्य या प्रथमा तामन्वाद्यं ध्यायन् गायद्रेतस एव
तत्किन्नाद्यान्वाद्य प्रतिदधाति न हि कुर्याद्विद्विर्याद्
वच्चेय हिङ्गारेण रेतः सिक्तं विच्छिन्द्या द्वेतस्याच्छन्दो
युज्यते मनो धीयते या द्वितीया ता गायत्रीमागाङ्गायप्
स्तस्या हे अक्षरे सगयनी व्यतिपजति मध्यमस्य च पद-
स्योत्तममुत्तमस्य च प्रथमं व्यतिपक्तो प्राणापानी प्रजा
दधतो गायत्रीच्छन्दो युज्यते प्राणापानी धीवेते या तृ-
तीया तां त्रिष्टुभभागां गायप्स्तम्या हे उत्तमाद्देऽक्षरे

द्योतयति चक्षुरेव तद्युनक्ति तस्माद् विरूपश्चक्षुः कथं
 मन्यच्छुक्लमन्यत् त्रिष्टुप्छन्दो युज्यते चक्षुषी धीयेते या
 चतुर्थी तां जगतीमागाङ्गायत्स्तस्याचतार्युत्तमाङ्गैश्चराणि
 द्योतयति योत्रमेव तद्युनक्ति तस्माद्युक्तए योत्रए श्रीत्रे
 हे प्रतिश्रवणे हे तस्मादपि पराङ्गन् प्रत्यङ् शृणोति
 जगतीच्छन्दो युज्यते श्रीत्रे धीयेते या पञ्चमी ता मनुष्ट-
 भमागां गायत्पुस्तुर्वा व्याहृन्व गायेशतुर्वा वा इदं पुरषी
 वीर्याय विह्वतो जायते वीर्यायैवैनन्तद्वाहृन्व गायत्युच्चाव-
 चामिव गायेदुच्चावचेव हि वाक् सङ्ख्यत्येव गायेत् स-
 ङ्ख्यत्येव हि वाच पुरषो वदत्यनुष्टुप्छन्दो युज्यते वाग्
 धीयेते या षष्ठी ता षष्ठि मागाङ्गायत्स्तस्या हे हे
 अक्षरे उदासङ्गायत्यापङ्भ्योऽक्षरेभ्यः षडृतव ऋतुष्वेव
 प्रति तिष्ठति षष्ठि छन्दो युज्यते समानोदानौ धीयेत
 सदिति प्रथमाया धरो निधनप्रेतसां ह्यधि सज्जायते
 समिति द्वितीयाया रेतसां ह्यधि सञ्भव स्वरिति तृती-
 याया प्रस्रगं लोक जानातीति चतुर्थीः पश्यो वा इडा
 पश्येव प्रति तिष्ठति वागिति पञ्चम्याः सर्वा अग्निन्
 पुण्या गाची वदन्ति य एव वेद या प्रथमा ता माय
 ऋषिव गाये दायत इव ह्यव मयाहप्राची या द्वितीया
 तां धीषिणीमिव गायेद् धीयीव ह्यवमपामो वा तृतीया
 तामुदाश्चमिव गाये दुद्युत इव ह्यव प्राची या चतुर्थी
 तादिक्रीडयमिव गायेद्विक्रीडित इव ह्यव प्यानो या पञ्चमी
 ताविरुजानि रुजामिव गायेद्विरुजानि रुज इव ह्यव
 सनागो वा षष्ठी तामुदाश्चमिव गाये दुदस्त इव ह्यव

मुदानो गच्छन् ॥ रथन्तरवर्णामुत्तमाङ्गादे दिव्य वै रथस्तर
मस्यामेव प्रतितिष्ठति ॥ २ ॥

इति षट्विंशन्नाम्नामे द्वितीय प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

देवाश्च वा असुराश्चैषु लोकेष्वर्च्यन्ते ते देवाः प्रजापति-
सपत्न्याश्चैष्य एतान्धुर प्राणान् प्रायच्छन्तः प्रथममथ
प्राणमथ चक्षुरथ श्रोत्रमथ वाच ताभ्यः पञ्चमी धूर्ध्वः पुरु-
षश्च पशून् च निरमिमीत तेन पुरुषेणासुरामधूर्ध्वं यद्-
धूर्ध्वं सद्गुरां धूर्ध्वं धूर्ध्वं पाप्मानं स्नात्वा य एव वेद
यो वै धुरां धूर्ध्वं वेद धुरा धुरा स्नात्वा हसीयान् भव-
त्येतद् वै धुरां धूर्ध्वं यं जाना वोजा नाना रूपा नाना
छन्दस्या नाना देवत्याः समानं हिंकारमभि सम्पद्यन्ते
एतद् वै धुरा धूर्ध्वं धूर्ध्वं पाप्मानं स्नात्वा य एव
वेद यो वै धूर्ध्वं महाव्रत वेद सर्वा अस्मिन् पुण्या वाची
वदन्ति शिरो गायत्र्युरस्मिन् धूर्ध्वं जगती पादा वसुष्टु-
स्पर्धा अस्मिन् पुण्या वाची वदन्ति य एव वेद यो वा
एष धुरो विद्वानवासां व्रत चरत्यागमिष्यतोऽस्य पूर्वेषुः
पुण्या कीर्तिं रागच्छति सुरभिरेव मन्त्रो गायत्र्या व्रतं
दृश्यन्ते त्रिष्टुभः श्रवणोऽगत्या यदेव वाचा पुण्यं वदति
तदनुष्टुभं स्रुदु सर्वासां व्रत तदु विद्यां स माहु रति
नो वादी रिति तदनादृत्य यस्य वै धुरो विगोतास्तस्य स-
ङ्गीता यस्य वा एता बहिष्यमाने विगीतान्तराख्येषु
सङ्गायन्ति तस्य वै धुरो विगीतास्तस्य सङ्गीता यः कान-
येतैकधा यजमानं यश्च ऋच्छेद्ययादिष्टं प्रजाः स्युरिति
होतुराख्ये गाये दैकधा यजमानं यश्च ऋच्छेद्ययादिष्टं

अथ वेत्सु चै रापो मे होवागप्सिनस्ते सोपद्यन्तां
होवा यप्सिन उपमाद्वयध्वमित्युचै रश्मयो मे चममा-
ऽवर्णस्ते सोपमादन्तां चममाध्वयव उपमाद्वयध्वमित्युचै
स्ता वा एता देवता ऋत्विजा मेव वाग्भि रूपद्वयन्ते
स उपहृती भक्षयति प्राणो यजमानोऽग्री यत्नेतासां
देवतानां लोक स्तेदुपहृती भवति ॥ ५ ॥

इति षष्ठविंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठमखण्डः ।

स माध्यन्दिने सवने सवनमुखीवेष्वाहृतेषूपहवमि-
च्छते षाड्मे होता स सोपद्यताए होत रूपमाद्वयध्व-
मित्युचै यक्षूर्मेऽध्वर्युः समोपद्यता मध्वव उपमाद्वयध्वमित्युचैः
योग्य म उहाता समोपद्यतामुहातरूपमाद्वयध्वमित्युचै र्वा-
ऽयमन्तयक्षुशाफागः स मे सदस्व समोपद्यताए सदस्वी-
पमाद्वयध्वमित्युचै र्वा इमा अन्तयक्षुष्यापस्ते मे होवागप्सि-
नस्ते सोपद्यताए होवागप्सिन उपमाद्वयध्व मि-
त्युचै रश्मानि मे चममाऽध्वयव स्ते सोपद्यन्तां चममा-
ध्वयव उपमाद्वयध्व मित्युचै स्ता वा एता देवता ऋ-
त्विजा मेव वाग्भि रूपद्वयन्ते स उपहृती भक्षयत्यपानो
यजमानीऽग्री यत्नेतासां देवतानां लोक स्तेदुपहृती
भवति ॥ ६ ॥

इति षष्ठविंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स तृतीयसवने सवनमुखीवेष्वाहृतेषूपहव मिच्छते
प्राणो मे होता स सोपद्यताए होत रूपमाद्वय ध्वमित्युचै
रपानो मेऽध्वर्युः स सोपद्यता मध्वव उपमाद्वयध्वमित्युचै
र्यानां मे ब्रह्मा स सोपद्यतां ब्रह्मदुपमाद्वयध्वमित्युचैः

समानो स उद्गाता स मोषङ्गयता मुद्गात रूपमाङ्गयत्येवै
 यीयमन्तः पुरुष आकाशः स मे सदस्यः स मोषङ्गयताए
 सदस्योपमाङ्गयस्तेत्वचैर्या इमा भन्तः पुरुष आप स्ते मे
 होत्रागएसिनस्ते मोषङ्गयन्ताएहोत्रागएसिन उपमाङ्गयध्व
 मित्युचैर्लोमानि मे चमसाध्वर्यवस्तेमोषङ्गयन्तां चमसाध्व
 र्यव उपमाङ्गयध्वमित्युचैस्ता या एता देवता ऋत्विजा मेव
 वाग्भि रूपङ्गयन्ते स उपहृती भक्षयन्तु दानो यजमानो-
 ऽघो यत्रै तासां देवताना लोकास्तदुपहृतो भवति सर्वेषां
 वपदृक्तां चमसं भक्षये देवानां वा एतद्यज्ञस्य सुखं यदु-
 द्गावचमसं तस्मा दुद्गावचमसं नान्यो भक्षयेदेव विदुषो ह
 वै यज्ञो न व्यथत एव विदुषो ह वै यजमानस्य स्वर्ग्यं
 पुत्रं पश्य मिष्ट भयत्येव विद्वान् ह वै यजमानो
 द्विपन्तं आहव्य मभिमवत्वथवा अतां यो यज्ञे हीनं
 कुर्यात् ॥ ० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

यद्गोता जहाति वाग्ध तद्यजमान जहाति स यत्तत्
 करोति स्वां वाच यजमाने दधाति स विष्वङ् वाचा-
 मुषिंशोके सम्भवति यदध्वर्युर्जहाति चक्षुर्हं तद्यजमानं
 जहाति स यत्तत् करोति स्वधनुर्व्यजमाने दधाति स विष्वङ्
 चक्षुषामुषिंशोके सम्भवति यद्वज्रा जहाति मनो ह तद्यज-
 मानं जहाति स यत्तत् करोति स्वं मनो यजमाने दधाति
 स विष्वङ्मनरामुषिंशोके सम्भवति यदुद्गाता जहाति
 ओत्रएह तद्यजमान जहाति स यत्तत् करोति स्वओत्रं
 यजमाने दधाति स विष्वङ् ओत्रेणामुषिंशोके सम्भवति

यत्तदप्यो जहात्यात्मा ह तद्यजमानं जहाति स यत्तत्
करोति स्वमात्मानं यजमाने दधाति स विष्वङ्हात्मना-
मुषि लोके सम्भवति यदीवायधुसिनो जहत्यङ्गानि ह तद्य-
जमानं जहाति ते यत्तत् कुर्वन्ति स्नान्यङ्गानि यजमाने
दधाति ते विष्वक्षोद्गैरमुषिंल्लोके सम्भवन्ति यद्यमसा ध्व-
र्यधो जहाति लोमानि ह तद्यजमानं जहाति ते ते यत्तत्-
कुर्वन्ति स्नानि लोमानि यजमाने दधाति ते विष्वक्षो लो-
मभिरमुषि ल्लोके सम्भवन्ति तस्मादेवं विद्यन्ते होत न
तुर्व्यादप्रथा अत ऋत्विजामेव विज्ञानं पश्यो हाभ्युंभनु-
कीर्तिर्होतारं योगवेमो ब्रह्माणमात्मा च प्रजा सोऽनाता-
रम् ॥८॥

इति पञ्चविंशब्राह्मणे द्वितीय प्रपाठके अष्टमखण्डः ।

न यदि पशुता व्याधोवेताऽभ्यर्च्यं इदं करिति वि-
द्यादथ यद्येन पापिका कीर्तिरनूदिता बोता स इदं न-
करिति विद्यादथ यद्यस्य योगवेमो व्यधेत ब्रह्मा स इदं
भकरिति विद्यादथ यद्यात्मना वा प्रजया वा व्याधोवे-
तोऽनाता स इदं भकरिति विद्यात् प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा
वाग्देवत्या इतर ऋत्विज स यदि मन्वेत ब्रह्मा स इदं
भकरिति हरितए हिरण्यं दर्भनाद्या प्रवध्य सुष्य वधाय
चतुर्गृहीत माज्यं गृहीत्वा जुहुयावमः प्राणाय वाच-
स्यतये साहेति यदु वा इतरे नमो वाचे प्राणपत्तये स्वा-
हेति यदीतरो यदि वेतरे सर्वेष्वेवानुपर्यामं जुहुयावमः
प्राणाय वाचस्यतये साहा नमो वाचे प्राणपत्तये स्वाहेत्यथ
तद्विरण्यं ब्रह्मचे दद्यादथ यदाह यज्ञो वाय यज्ञस्य माय-

चित्तिरिति पुनर्यज्ञ एव स एते च ह त्वेवाहुतो यज्ञवि-
श्वस्य प्रावयित्तिरिति ॥ ८ ॥

इति बह्विंशतः सर्गः द्वितीयः प्रपाठके नवमः खण्डः ।

ते वा ऋत्विजः स यजमानो देवा वा अग्नौ ऋत्विजो
मानुषा अग्नौ य देवा याजयन्ति देवलोकमेव स ते रव-
न्मेन मनुष्यलोक मथ य मानुषा याजयन्ति मनुष्यलोकमेव
स ते रवन्मेन देवलोक मथ य सुभगे याजयन्ति देवलोक-
श्चैव स ते रवन्मेन मनुष्यलोक च स एता देवानृत्विजा
हवीतान्निर्महोतादित्यो मेऽभ्यर्चयन्द्रमा मे ब्रह्मा पर्जन्यो
म उदगाताऽऽवागो मे सदस्य आपो मे होतामग्निं
रश्मयो मे चमसाभ्यर्चय म एतान् देवानृत्विजो हत्वायै
तान्मानुषान् हवीत य एनमग्निं राधयेयु रव चत्विज देव
यजन याचेत् म चेताग्ने उद्यादेवयजनयान् भूया इत्येन
पूयाथ चेताग्ने उद्याद् यदह देवयजन वैर तन्मिह
स्वा हयानीत्येन धूया अग्निर्वाय तद्देवयजन भूमिर्वाय
तद्देवयजन मायो वाय तद्देवयजनम् अद्या वाय तद्देव
यजन मंतपु ह वा एन देवयजनं पात्रदत्तयो हार्तिर्निधा
पोरुपेयो नित्यं तत एतत्त्विजो देवयजन याचे अग्निर्मे
होता म मे देवयजन उदातु हंतर्हं य यजन मे देहीत्युच्यै
रादित्यो मेऽभ्यर्चुः म मे देवयजन उदातुः भवो देवयजन मे
देहीत्युच्यै यन्द्रमा मे ब्रह्मा स मे देवयजन उदातु यज्ञन् देव-
यजन मे देहीत्युच्यैः पर्जन्यो म उदगाता म मे देवयजन
उदातुः उगातर्देवयजन मे देहीत्युच्यै आपागो म सदस्य स
मे देवयजन उदातु सदस्य देवयजन मे देहीत्युच्यै आपो मे

होत्राग्रप्तिन स्ते मे देवयजन ददातु होत्राग्रप्तिनो
 देवयजन मे दत्तेत्युचै रश्मयी मे चमसाध्वर्यं स्ते मे
 देवयजन ददातु चमसाध्वर्यं देवयजन मे दत्तेत्युचै स्ता
 वा एता देवता ऋत्विजामेष याग्भिर्देवयजन ददाति स
 दत्ते यजते यदुन्नत भूम्या अनूपर वत्त बहुला ओषधयया
 त्वालमारिणो यत्ताप च्युस्तस्य न पुरस्ताद्देवयजनमात
 मति जिघ्याद् यायाश्चम्या प्रामोदरपुरपा हाम्नात्पा
 पीयाप्सो भवन्ति यस्येव मति रेचयन्ति काम दक्षिणत
 आगामफारैर्न दक्षिणा भवन्ति काम पचाटवरपुरपा
 हाम्नाश्चैयाप्सो भवन्ति काममुत्तरत उत्तराहिन देव
 यज्योपनामुकामवत्सुत्तरोत्तरिणी हास्य योर्भवति यस्य
 पुरस्तात् त्र्योणि ज्योतीऽपि हव्यैरदग्निराप आदित्य स्तद्दे-
 वयजन तन्निगुक्तिय पुरस्ताश्चित् देवयजन पदाश्चित् अम
 गानकरण प्रागुदक्प्रवण न्देवयजन पदाद्दक्षिणाप्रवण अम
 गानकरण यथा ये दक्षिण पाणिर्य देवयजन यथा सव्य
 स्तथा अमगानकरण यथा अमगानकरणस्तथाभिचरणोयाना
 देवयजन सप्यु हैक आहुर्गन्धिवेज यस्मिँष्य देवे अह-
 धामो यजत ऋधोत्येवेति ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मण द्वितीय प्रपाठके दशमखण्ड ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

यायान्यच्चे रसो भवति तेनात एव प्राचीन प्रचरन्त्यथै-
 तया तयाम परिशिष्यत ऋजोयन्तसाए न तस्मै यदुदयेया-

पास्त्रेषु नो तस्मै यदन्नावनुग्रहेयुस्तेनाप एवाभ्यवयन्त्यापो
 वै सर्वस्य शान्तिं प्रतिष्ठां पाप्मानं ह्येष हन्ति वो यजते
 तमिमं पाप्मानं हतं मपोहराणोति तेनान्तरेण प्रतिपद्यन्ते
 चात्मानं चोत्करञ्चैतद् देवानां तीर्थं तदेतद्विधिं राक्षसां
 मूर्त्युं क इह प्रवोचद्येन देवाः पथा प्रपियन्ते सुतस्येत्ये तद्दे
 देवानां तीर्थं मतीर्थं एष्टुव यन्नस्याम्योन्यत् तस्मा देतेनैव प्रसुते
 प्रपद्येतैतेन निष्क्रामे ज्ञानं प्रच्युतान् देययजना दप्राप्तान्
 य एतस्मिन्प्रवकाशे रक्षाएष्यं विद्याएष्यं एतदग्निरक्षोहा
 सामापश्य ज्ञान्येतेनापाहतं तान्यमुर्गं पश्यतानि सन्तीति
 देवा अकुर्वन्निवेतद्रक्षाएष्यं वेधति तस्यां जापोहाव
 इति स्तोभातस्तोभत्वजापो स्वजापो द्विन्वेतद्रक्षाएष्यं
 वेधत्वग्निं दपतिं प्रतिदहती वाहरक्षाएष्यं तत्प्रतिदहति
 पादाय पादायस्तोभा अनुपर्त्तन्ते रक्षसामपहन्त्यै विग्नं
 समन्विष दह विग्नं समन्विष दहियन्तिनो वै रक्षाएषि
 पाप्मानोऽविग्नोऽविग्न एवैतद्रक्षाएषि पाप्मानमपमेधति
 तस्य विनिर्धनमाहूयै वै सुहृतं ध्रुवि न स पुनरदुक्ते
 यथाह पुन पुनरादाय ए सुहृत ए दन्वात्तादृशेत्तदा अति
 च्छन्दसु भवति वारणमियं या एतच्छन्दो यदतिच्छन्दा
 वारणानीय रक्षाएष्यरक्षायतनानि तद्वयथा न्य मरणा
 मभवेनाति क्रामेत् तादृशेत्तद्दे सप्तपदासु भवति सप्त ये
 छन्दा एषि अनुवृत्तगणि तद्वयथा सर्वे एन्दोभिरभवेनाति
 क्रामेत्तादृशेत्तस्य विवर्चन एवविश्रुति पदानि वि
 सामाह तत्तत्तुर्विद्यति चतुर्विद्यतिरचनासा भवत्पर
 साम तस्य वा एतस्य सप्तपरस्य साक्षां होरादानि

हिङ्गारोऽर्धमासाः प्रस्तावो मासा चादि षट् तस्य उक्तोद्यः
 पौर्णमास्यः प्रतिहारोष्टका उपद्रवो मासाभ्या निधनं तस्य
 वा एतत् मवयवस्य साग्यो वमन्तो हिङ्गारो ग्रीष्मः
 प्रस्तावो वर्षा उद्गोथः शरत् प्रतिहारो जेमन्तो निधनं
 तस्मादेमन्तं प्रजा निधनकृता इवामते निधनरूपमिषैतर्हि
 तदाहुः कान्दिश मवभृथ मभ्यवेयुरिति प्राचो भ्यवेयुर्देवानां
 वा एषा दिव्यत् प्राचो वा देवानां दिक्कान्तीनुयज्ञः सन्नि-
 ष्ठाता इति दक्षिणाभ्यवेयुः पाप्मानएहैव हन्ति यो यजते
 तमिमं पाप्मानएहतं दक्षिणाहराणीति पितृणां वा एषा
 दिव्यदक्षिणा या पितृणां दिक् तान्तीनुयज्ञः सन्निष्ठाता
 इति प्रत्यक्षो भ्यवेयुर्मनुष्याणां वा एषा दिव्यत् प्रतोचो वा
 मनुष्याणां दिक्कान्तीनुयज्ञः सन्निष्ठाता इत्युदक्षो भ्यवेयुर्नक्ष-
 त्राणां वा एषा दिव्यदुदीचो वा नक्षत्राणां दिक्कान्तीनुयज्ञः
 सन्निष्ठाता इत्यतो वायवतमद्यैव कथमया चापः स्रुस्त-
 टभ्यवेयुर्यद्वै विद्वान् कर्म करोत्वस्मादिदमिति वसीयानेव
 तेन भवति तदाहुः स्रवन्तीध्वभ्यवेयूश्चावरास्र इति
 स्रवन्तीध्वभ्यवेयुः पाप्मानएहैव हन्ति यो यजते तमिमं
 पाप्मानएह तमापः प्रवहतामिति स्वावरायाः शीपस्या-
 म्नाभ्यवेयुरितो मा यन्नो विधुव्यः प्रत्युपतिष्ठाता इत्यतो
 वायवतरयैकत रथा चाप स्रुस्तदभ्यवेयुर्यद्वै विद्वान् कर्म
 करोत्वस्मादिदमिति वसीयानेव तेन भवति ॥ १ ॥

इति षड् यथाह्ये द्वितीय-प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

एकस्यै हिङ्गरोति स प्रथमया तिस्रस्यो हिङ्गरोति स
 मध्यमया पञ्चम्यो हिङ्गरोति स' उत्तमयैकस्यै हिङ्गरोति

स प्रथमया तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभि पञ्चभ्यो द्विङ्करोति स एकया स एकवा स तिसृभि रिपुन्निहता विष्ट,ति रभिचरेत् सुवोतानोक् प्रथमेपुद्गुनजरां यत्तिस्त्र सन्धधाति व्येय पञ्चभि सृजते स्तृणुते भ्रातृव्य वसीयाए आत्मना भवति य एतया सुते ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभि तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्या द्विङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिरभिचरत्सुवोत वज्रो वै त्रिहृद् वज्रस्त्रिणवो य त्रिहृत्त्रिणवाभ्या पञ्चदश विदधाति यज्जमव तत्सम्यक् सन्धधाति एवमेव वै वज्र साधुर्यदारभ्यणतोऽणीयान प्रहरणत म्यवीयाएस्तेन पापमान भ्रातृव्यएस्त्रिणुते यसीयाए आत्मना भवति य एतया सुते ॥ ३ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

एतयैवाभिचरत्सुवोत यज्रो वै त्रिहृद् वज्र पञ्चदशो वज्रस्त्रिणवो यत्त्रिहृत्पञ्चदश त्रिणवै सप्तदश विदधाति यज्जमिव तत्सम्यक् सन्धधात्येष मिव वै वज्र साधुर्यदारभ्यणतोऽणीयान प्रहरणत म्यवीयाएस्तेन पापमान भ्रातृव्यएस्त्रिणुते यसीयाए आत्मना भवति य एतया सुते ॥ ४ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

तिसृभ्यो द्विङ्करोति स पराचीभिर्नवभ्यो द्विङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिर्नवभ्यो द्विङ्करोति स तिसृभि स तिसृभि स तिसृभिरभिचरत्सुवोत वज्रो वै त्रिहृद् वज्रस्त्रिणवो यत्त्रिहृत्त्रिणवाभ्यामिकविष्ट विदधाति

वज्रमेव तत्सम्यक् सन्दधाल्लेखमेव वै यत्नः साधुर्यदारम्भ-
णतो गीयान् गृह्णतः स्ववीयाध्मेन पाप्मानं भ्राष्ट्य-
स्तिगुते वसीयाध्मात्मना भवति य एतया कृति ॥ ५ ॥

इति षड्विंशतःप्रश्ने द्वितीय-प्रपाठके पञ्चमः खण्डः ।

नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृ-
भिर्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभि-
र्नवभ्यो हिङ्करोति स तिसृभिः स तिसृभिः स तिसृभिः रभि-
चरतनुवीत यजो वै विण्वो वक्ष मेव सत्पराय प्रवर्त्तयति
स्तृत्यै तेन पाप्मानं भ्राष्ट्य-स्तिगुते वसीयाध्मात्मना
भवति य एतया कृते ॥ ६ ॥

इति षड्विंशतःप्रश्ने द्वितीय-प्रपाठके षष्ठः खण्डः ।

स्वरान्तः प्रथमं स्तिरात्रो गायत्री प्राप्नो वै गायत्री
प्रजापतिः स्वरः प्रजापतिं मेवाप्नोति निधनान्तो द्वितीय
तिष्ठन्वीर्यं ये विष्टुप् विष्टुभः पुरुषः पुरुषं मेवाप्नोतीहान्त
स्तृतीयो जगतो पश्यवो वा इडा पश्यवो जगतो जागताः
पश्यवः पश्यवे वाप्नोति प्रहृतच्छन्दाः प्रथमं स्तिरात्र स्तेन सो
यातयामायीत्तरस्य छन्दाः एभि व्यूहन्ति जगत्स्यः प्रतिपदो
भरन्ति जगतीनां लोके विष्टुभः विष्टुभां गायत्र्यस्तेन सो
यातयामायीत्तमास्य छन्दाः एभि व्यूहन्ति विष्टुभः प्रति-
पदो भरन्ति विष्टुभां लोके जगत्स्यो जगतीनां गायत्र्य स्तेनो
एव सो यातयामाभि या एता अन्योन्यस्यै लोकं सम्य-
ध्यायन् कामं मेवेना समवन्ताप्नोति तं कामं वक्ष्यै कामा-
यैव श्राद्धवतं तन्मादं युजो न सदृश्वहनं स्तृष्मादिपरि-
णेतौ वहीवाध्मसौ भवत स्तृष्मा दुभयती दन्तः दन्दन्ते

तैवति स्तृत्वे वषट्कारविधेन भवत्येष वै वज्राणा मो-
जिष्ठो यत्साम वज्रं बहवो वषट्कुर्वन्ति तमेवास्मै
वज्रं प्रहरति स्तृत्वा चमे हृद्द्रव्यन्तरे भवत उभाभ्या-
मेवास्मै हृद्द्रव्यन्तराभ्यां वज्रं प्रहरति स्तृत्वे पराधीपु
रथन्तरं भवति पराध मेवास्मै वज्रं प्रहरति स्तृत्वे
तस्य रथन्तरं पृष्ठं हृद्द्रव्यं सामैष वै साम वज्रसमेवास्मै
वज्रं प्रहरति स्तृत्वे य कामयेत जीवेतति तस्य हृत्पृष्ठं
सुव्याद्रथन्तरं मृच्छा साम धत्तं वै हृत्पृष्ठयो रथन्तरं चत्वेष्टै-
वास्मै पशून् हृत्यपशुर्भयति जीवते य कामयेत पराम्परा
वतमियात्र प्रतितिष्ठेदिति पवमाने रथन्तरं सुव्याद्रहृत्-
पृष्ठं प्रव मग्न साम हृद्द्रव्यन्तराभ्यां भवेन मेभ्यो लोकेभ्य
उहृत्य ज्ञेयं प्रज्ञाधयति पराम्परायतमेति न प्रतितिष्ठति
वार्पाङ्गे पवमानमुत्से भवत. सफीपगवे नानदं क्रूराणि
सामानि सभरन्ति स्तृत्वे तैस्त्वको वा बाधको वा यूपस्य
स्वाय श्वनभ्ये यधिपयणे श्वनये नद्रवते लोहितः पशुः
साद्यन्त्युपाएषन्तर्वामी शरमयं बर्हिः शीत्यै वैभीदक
इभो विभित्यै लोहितोष्णीषा लोहित वाससो निवीता
ऋत्विजः प्रहरन्ति स्तृत्वे नव नय दधिषा भवन्ति नवय-
त्येवैन तत् ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके षष्ठमष्टकः ।

विहृदग्निष्टोमस्तस्तेषु विष्टुतिं कृत्वाभिधरन्त्यजेतु
बधो वै पुरागुपो हन्ति यदिषु विष्टुतिं करोति पुरैवेन
मायुषः प्रहयति विहृदं स्तोमानां चेपिष्टो यच्चिहृद्वत्यायी
यन्निषया इति वषट्कारविधेन भवति सम ९ भवत्या

सप्तमात् पुण्या दमायतनो भवति यमेतेनाभिचरन्ति
समानमितरच्छेनेन ॥ ८ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके नवमखण्डः ।

अथेय सन्दृशोभिचरन्त्यजेत यद्दे दुरादानएसन्दृशे
तदादत्ते यद् दौ दौ स्तोमौ स ह यथाह दुरादानएसन्दृशे
नातु जाया ददोतैष मेघेन मेतेनादत्ते त्रिवृतएसोमः
सम्पद्यते वृद्धती हृदोच वज्रो वै त्रिवृतपशवो वृद्धती वज्रेणै-
वाप्य पशूने हृत्यपशुर्भयति यैवज्वं भवति व्यग्रमेवैन
कराति परिदुश्चैव भवति पर्येवेन हसति क्षार्पाहरे प्रवमान-
मुखे भवतः काशी तीपगवे नानदएसाम क्षूराणि सामानि
सम्भरन्ति स्मृत्यै नि सप्तदशस्तेन क्रूरः समानमितर-
च्छेनेन ॥ १० ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके दशमखण्डः ।

अथेय वज्रोभिचरन् यजेत वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति
स्मृत्यै सर्वः पञ्चदशो भवति वज्रो वै पञ्चदशस्तमेवास्मै वज्रं
प्रहरति स्मृत्या उक्थ्य, पौडशिमान् भवति पशवो वा उक्थ-
थानि वज्रं पौडशी वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्मृत्यै तस्य
महानास्त्रं, पौडशि साम भवति वज्रो वै महानास्त्रो वज्र-
पौडशी वज्रेणैवास्मै वज्रं प्रहरति स्मृत्यै समानमितरत्
पूर्वेणः ॥ ११ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके एकादशखण्डः ।

अतिरासचतुर्विंशं प्राचणीय महरभिजिघ्रस्य स्वरसा-
मानो त्रिवाकोर्धमहस्तथ स्वरसामानो विश्वजिह्वायत-
क्षतिरादय पिग्नेटिवाः सप्तमासत सोमेन राज्ञा गृह-

प्रतिमा तेदुर्वत्सोम एव नो राजा सर्वत विभवेदिति
तस्मात्सोमो राजा सर्वाणि नक्षत्राण्युपैति सोमो हि
रेतोधा नवाहणं सवत्सरस्य गर्भमुपयन्ति नवाहो वै
सवत्सरस्य प्रतिमा नव पाष्ठाः प्राणानेवावब्रूयते प्रजावन्तो
जोधा ज्योति रयुषते य एता उपयन्ति । १२ ।

इति षड्विंशब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके द्वादशखण्डः ।

इति तृतीयः प्रपाठकः ।

श्रीम् । प्रजापतिस्तपोऽतप्यन्त तस्य ह वै तप्यमानस्य
मनः प्राचायत देवांसुसृजेयमिति तस्मै देवा असृजन्त देवा
देवानसृजन्त नक्त मसुरान् बह्मिवा देवानसृजन्त तद्देवानां
देयत्वं यदसूर्यं तदसुराणामसुरत्वं बन्धीतत्वं सन्पितृणां
देवा वै स्वर्गकामास्तपोऽतप्यन्त तेषां तप्यमानानां रसो-
जायत पृथिव्यन्तरिक्षं द्यौरिति ते अभ्यतपस्तेषां तप्य-
मानानां रसो जायत ऋग्वेदः पृथिव्या यजुर्वेदोऽन्तरिक्षात्
सामवेदोऽमुष्मन्ते अभ्यतपस्तेषां तप्यमानानां रसो-
जायत ऋग्वेदादार्हपत्यो यजुर्वेदादधिष्ठात्मीः सामवेदा-
दाहयनीय स्ते अभ्यतपस्तेषां तप्यमानानां पुष्यो जायत
सहस्रयीषोः सहस्राक्षः सहस्रपात्ते देवाः प्रजापति सुप
मुवन् वेदग्ररोरैर्वा इदमसृतग्ररोरं न ह वा इदं मृत्योः
समाप्नोतेति ते सुवन् की नामासीति स होवाच यशो
नामेति तेषां प्रजापतिः सद्यो यज्ञसंस्था सुपैति सद्यो ह
वा एष यज्ञसंस्था सुपैति यदार्हपत्यं प्रादुष्करोति सा

दीक्षणीयां यद्दक्षिणाग्निं चाहवनीवत् सा प्रायणीया
यत्समिधोऽभ्यादधाति ता उपसदीय यस्याज्यं मुत्पूतए-
स्कन्दति सा वै स्कन्धानामाहुतिस्ततो वै यजमानः प्रमायु-
र्भवति वरो देयः सैयं तस्य प्रायश्चित्तिरथ यस्याज्यं मनुत्-
पूतएस्कन्दत्यसौ वायस्कन्धानामाहुतिस्ततो वै यजमानस्य
चित्तं प्रमायुर्भवति चित्तन्देयए सैव तस्य प्रायश्चित्तिर्यत्राह-
पत्ये जुहोति तत्प्रातः भवनं यद्दक्षिणाग्नीं जुहोति तत्तृ-
तीयसपनं यन्मार्जयते सोऽस्यावस्यती यद्वा ददाति तेनो-
दयनीयस्योदवसानीयस्य ममास्या अथ यस्याग्निर्मथ्यमानो
न जायेतान्यर्माहृत्वाग्निमवकाशे शुश्रूषां प्राञ्जलस्य वा हस्ते
ऽजस्य वा कर्णे कुशेस्तम्बे वांष्पु वा जुश्रूषादन्यैः गतहुतान्
होमानेकः शिष्यहुतो वरं शिष्यैः गतहुतान् होमा नेकः
पुत्रहुतो वरं पुत्रैः गतहुतान् होमानेको ब्राह्मणहुतो वरं
स्वयं होता स्वयं दीहो स्वयमेवोपतिष्ठेताग्निहोत्रं होम्य-
मेयं दक्षिणा सर्वैर्ह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य
एवं विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

प्रजापतिर्वा एतत्क्षेत्रं सहस्रसर्पवक्त्रं मसृजत तेषां प्र-
जापतिः सहस्रसर्पवक्त्रं गवामयनेवारुन्धइवामयनं द्वाद-
शाहं द्वादशाहमतिरोत्तीतिरात्रएपोद्गमिनि योद्गमिनि म-
क्ष्य उक्ष्यमग्निष्टोमे ऽग्निष्टोममिष्टिपशुवन्धयोरिष्टिपशुव-
न्धमिहोत्रे सर्वेह वा एतस्य यज्ञक्रतुभिरिष्टं भवति य एवं
विद्वानग्निहोत्रं जुहोति ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

प्रजापति देवैश्च श्रीदुम्बरो मुच्छ्रयत्यमुपिरमूला मयान्यं
पृथुबुधो मेकजा यजमानमाग्रीदुम्बरी भवत्यथ कुल वामना
यजमाना ऋक्षयोर्धवाहव प्रच्छेदनं कुर्युः कतिच्छेदनी-
दुम्बरो भवति नवच्छन्दनाग्निष्टोमसाध्यः केविकादग
वैश्वस्ती मातिरात्रपौष्टराकेषु सप्तदश याजपयाप्तोर्याग्री
रेकविंशत्यथ मेघेऽष्टावत्वारिगतं पुत्रवमेघे परिमितं सर्व-
मेघे य एष विद्वा नौदुम्बरो मुच्छ्रयत्विति तमेवाप्नोति
प्रजापति रकामयता पचिति करवाणि य एष वित्वोदु-
म्बरी मुच्छ्रयत्वपचिति मेवाप्नोति ॥ २ ॥

इति पट्विगमाद्ये चतुर्थप्रपाठके द्वतीयखण्डः ।

यपङ्करोति सचीरं स्थूलं मूले बालाग्रं मधुरूपं पञ्चो वै
यपो तज्जैवात्मै आद्यं प्रहरत्यष्टाः त्रीः करोति दश
दिग्गः परिगृह्णात्युभयतः पौक्तौ द्वे यूपे करोति यश्च दश सप्त-
दशैक विगति ररन्नि वा पालाशं पुष्टिकामस्य वैलं बृहद-
र्धम कामसोदुम्बरमवाद्यकामस्य खादिर यत्नकामस्य वैभी-
दक राजवर्षा भाव्यवतः क्रमुकाम्बलपापाया यमस्कामस्य
यत्किञ्च यज्ञिय पशुकामस्य तत्र वर्जनीया भवन्ति गङ्गुली
वणिनी ध्वाहन्तः कुठिः कुजः शूलो दग्धः शष्पः सुपिरो
पुण्ड्रगन्ध इत्यप्रशस्ता अथ प्रशस्ताः शुधाहन्ता अनुपूर्वसमाः
प्रशस्ता यूपस्याग्नीदेवतान्यग्नि पूर्वायां यमी दक्षिणायां
वक्त्रः पयिनायां सोम उत्तरायां या विदिशस्ता स्वा-
दित्यरुद्रमरुदस्योपराजिताः पितरथाधरायां साध्यायोर्ह्यायो
सर्वदेवत्वोवै यूपो वै बहुरूपो वज्रीभूत्वा देवानुपतिष्ठते न

देवाः प्रजापतिं सुपाधावन् यूषेन प्रहरन्त्वा रोषयन्त्वा धोष-
यन्ति च तद् यूषस्य यूषत्वं भूल मरुद्भिः सत्वच निखने-
प्तस्य सर्वैषान्यान्तत्पितृणां यदूर्ध्वं तन्मनुष्याणां यत्तदध-
श्चनाया ओषधिवनस्पतीनां यदूर्ध्वं रश्चनाया स्तद्विश्वेपां
देवानां माप्राययन्त्यसं कुर्वन्त्यहतेन वसनेनाच्छादयन्तीति
च तं गन्धर्वाप्सरसा मिन्द्रस्य चपाल यदूर्ध्वं चपालस्याङ्गु-
लमात्रं काक्ष्यं तस्माध्याना देवानां प्राचीं सवमत्ये-
तद्वै विष्णोः परमम्पदं तस्यर्तवः शरीरं शिरः सवत्सरो
वेदा रूपाणि सवत्सर एव प्रतितिष्ठति य एवं वेद ॥ ४ ॥

इति षट्विंशतःप्राये षष्ठमः प्रपाठकः चतुर्थः खण्डः ।

ब्रह्मवादिनो वदन्ति कस्माद् ब्राह्मणः सायनासीनः
सन्ध्यां सुपास्ते कस्मात् प्रातस्तिष्ठन् काच सन्ध्यां प्राय
सन्ध्यायाः काचः किञ्च सन्ध्यायाः सन्ध्याय देवाय वा
असुरायास्तर्हन्तेरसुरा आदित्यमभिद्रवत्स आदित्योविभे-
क्तस्य हृदयं कूर्मरूपेणातिष्ठत् स प्रजापतिं सुपाधावत्
तस्य प्रजापतिरितर्ह्येज मपश्नहत्तच्च मत्स्यश्च ब्रह्म चोद्वा-
श्च त्रिपदाश्च गायत्री वृद्धाणी मुखमपश्यत्सन्धाद्वाङ्मणो
ऽहीरात्रस्य सयोमी सन्ध्यामुपास्ते सन्ध्यातिथ्यान्धोतिथी
दर्शनात् भीत्याः कालः सा सन्ध्या तत् सन्ध्यावा सन्ध्यात्वं
घत्साय माधीन सन्ध्यामुपास्ते तथा चोरभ्यान् जवत्यय
यदपः प्रयुङ्क्ते ता विप्रयो वज्रीभवन्ति ता विप्रयो वज्री
भूत्वाऽसुरानपादन्ति ततो देवा अभवन् परा सुरा भवत्या-
जना परास्य स्नात्यो भवति य एवं वेद यत् सायश्च प्रा-

तय सभ्यामुपास्ते तथा वीरस्त्रानं श्यानश्च सन्ततमवि-
च्छिन्नं भवति य एव वेद ॥ ५ ॥

इति षट्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथेपा चन्द्रमसः क्षयवृद्धीभवति यदा यै चन्द्रमा क्षी-
यते चाप्यायते च तदनुश्याप्यास्यामः पूर्वपक्षे वै देवा दो-
क्षन्ते तेऽपरपक्षे सोमं भक्षयन्ति तत्रेमानि दोषि पात्राण्यु-
पधीयन्ते दृष्टिषी पातमन्तरोक्षं पात स्त्रीः पातमिति तं
देवा दिव्ये न पात्रेणादित्याः प्रथम पञ्चकल पञ्चमी भक्षयन्ती
तेऽन्तरिक्षेण पात्रेण रुद्रा द्वितीय पञ्चकल द्यौमी भक्षयन्ति
ते दृष्टिष्या पात्रेण वसवस्तृतीय पञ्चकल पञ्चदशी भक्षयन्ति
योढगी कनावशिष्यते योढशकलो वै चन्द्रमाः स औष
धोप वनस्पतीष गात्र पशून्पादित्वश्च वृक्षा च ब्राह्मणाऽ
सानुप्रविशति त देवा इन्द्रव्येष्टा सोमपायासोमपाय यथा
पितर पितामह प्रपितामह वा हव प्रत्यमुपगच्छमानं
व्याधिगत मरिष्यतीति वा ता रात्रि वसन्ते तदमावास्याया
अमवास्यात् तस्मादमावास्याया नाध्येतव्यं भवत्वथ सन्ध-
रणश्च तमोपधिभ्यश्च वनस्पतिभ्यश्च गोभ्यश्च पशुभ्यश्चादित्याश्च
वृक्षा च ब्राह्मणा सन्नयन्ते तत्सामाय्यस्य सामाय्यत्वं च-
न्द्रमा वै धाता या पूर्वा पौर्णमासी सानुमति योत्तरा
सा राक्ता या पूर्वामावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा
कुह्वर्योऽनुपम्यन्त्यन्यं न पश्यति तन्निघुनमेवास्य भवति
मुष्ये चानुमतिर्ज्ञेया सिनीवाली तु हापरे खार्वायां न
भवेद्राक्ता सतपये कुह्वर्भवेन् नूने चानुमति विद्याद्

यस्मिन् दृश्येत सा सिनीवालो राकायां तु, सम्पूर्णं चन्द्रसु
कुह्नं दृश्येत ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स्वाहा वै कुतः सम्भूता यच्च दुहिता केन प्रकृता
किं गोत्रा कत्वधरा कतिपदा कति मात्रा कति वर्षा य-
त्युच्छासा किञ्चास्वा. शरीरं कान्यद्भानि कानि क्षोमानि
कति शिराप्सि कति वा चक्षुष्मि किमस्याः आस्यं किं
प्राहता को वाङ् को पादौ क्व च स्थिता किमधिष्ठाना क
यश्च स्वाहां प्रतिगृह्णासि ब्रूहि स्वाहाया रूपं दैवतञ्च
स्वाहा वै सत्यमम्भूता ब्रह्मणी दुहिता ब्रह्मप्रकृता सातप्य-
सगोत्रा त्रीण्यधराण्येक पदं त्रयो वर्षाः युक्तः पद्मः सुवर्णं
इति चत्वारोऽस्यै वेदाः शरीरं षडङ्गान्यङ्गान्यौषधिवनस्प-
तयो क्षोमानि द्वे चाभ्या. शिरसी एकं शिरोऽभावाद्या
द्वितीय पोषमासी चक्षुश्चादित्या वाज्यभागो हुतं दक्षिणा
प्राहता वृद्धद्रव्यन्तरमृग्यजुः सामगतिः सा स्वाहा सा स्वधा
स पयट्कार. कैपा देवेषु वयट्कारभूता प्रयुज्यते पिष्टय-
क्षीषु च्चधाभूता शकटी मुखी पृथिवीमन्तरिक्षेण विपर्येति
तस्या अग्निर्देवतं ब्राह्मणं रूपं यत्कामास्यो जुष्टमस्मासौ तस्य
वयत्स्याम पतयोरयोणाएन्वाहेति तस्यानु तृप्तिं तृप्यति
प्रजवा यशमिरवाद्येन तेजसा ब्रह्मवर्चमेनेति ॥ ७ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे चतुर्थप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

इति चतुर्थ-प्रपाठकः ।

अशतोद्भूतानां कर्मणां गान्तिं व्याख्यास्यामः पाना-
 गानां समिधा मष्टमहस्रं जुहुयादैन्यग्न्याम्यवाक्यधानादा-
 न्मे य वायव्यसीम्यवैश्वेन्ये त्वष्टाधिन्द्रायेन्दोमरुत्वतेनाकेमुपग-
 मुपयगततं दृतवतीभुवनानामभिधियाऽमित्यन्देवऽसविता-
 रमोऽग्नौरग्निन्दूतं हृषोमष्टि—वातवावातुभेषजऽ—सीमऽ
 राजानं वरुणमिदं विशुर्विचक्रम—इत्येतानि सामप्रभृ-
 त्पृथगतं जपित्वा स्वस्ति वाचयित्वा स्वस्ति ईषां भवति
 स्वस्ति दाविशम्यतिः—स्वस्त्ययनं—ताव्यं—मरिष्टनेमिं—त्व-
 मूप्याजिनं देवजुत—मायुर्ग्विम्बायुः—गतञ्जोवशरदीव-
 र्चमान—इत्येतैः सन्धाराणामुपस्थानं कृत्वा स्वस्ति वाच-
 यित्वा स्वस्ति हास्य भवति स्वस्ति हास्य भवति ॥ १ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठके प्रथमखण्डः ।

देवाद्य वा असुराद्यैष लोकेष्वप्यर्हन्त ते देवाः प्रजापति
 मुपाधावऽस्त्रेभ्य एतां देवीं गान्तिं प्रायच्छते ततः प्रा-
 म्यैका असुरानभ्यनयऽस्ततो देवा अभवन् परा सुरा
 भवत्यात्मना परास्य भ्रातृभ्यो भवति यएव वेदाय पूर्वाङ्ग
 एव प्रातराहुतिं इत्या दर्भांश्छमीं क्षीरणां दधि सर्पिः
 मर्षपान् फलवती मषा मार्गन्त गिरीय मित्वेतद्वान्याहरेदा-
 दार्येदा स्नातः प्रयतः शुचिः शुचिवासाः व्यङ्गिलमुप-
 निष्य प्रोष्व मन्त्रणमुक्षिष्यादिरभ्यूष्यामिमसुपसनाधाय
 नित्यतन्त्रेणौदनकसरयवागूरक्तपायसदधि क्षीरदृतपायस-
 दृतमिति दृतोत्तराः पृथक् चरवः सर्वे सर्वेषां वा पा-
 यसः ॥ २ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चमः प्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

स प्राचीं दिशमन्वावर्त्ततेथ यदास्य मन्त्रिमणिककुम्भ-
स्थानी द्रव्यमायामीराजकुलविवादो वा यान्च्छेदशय्या-
सनादेशध्वजपताकागृहैकदेशप्रभञ्जनेषु गजवाजिमुन्ध्या
वा प्रमोयाः प्रमोयन्त इत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणी
न्देवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्तीन्द्रावेन्द्रोमत्त्वत
इति स्यालोपाकए हुत्वा पश्चमिरान्याहुतिभिरभि जुहोती-
न्द्राय स्वाहा अक्षोपतये स्वाहा धनुषपाणये स्वाहेन्द्राय
स्वाहा सर्वपापघ्ननाथ स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम
गायेत् ॥ १ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके तृतीयखण्डः ।

सदक्षिणा दिशमन्वावर्त्ततेथ यदास्य प्रजया पशुपु-
शरीरे चारिद्धानि प्रादुर्भवन्ति व्याधयो वा अनेकविधा
अतिश्लघ्न अश्वघ्नमति भोजन मभोजन मासस्य व्रणमजी-
र्णनिद्रास्थेवमादीनि तान्ये तानि सर्वाणि यमदेवत्यान्यद्भु-
तानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति नाकेसुपर्णमिति स्यालोपाकए
हुत्वा पश्चमिरान्याहुतिभिरभि जुहोति यमास स्वाहा प्रे-
ताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेन्द्राय स्वाहा सर्व-
पापघ्ननाथ स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ४ ॥

इति पट्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

स प्रतीचीं दिशमन्वावर्त्ततेथ यदास्य चेत्यहसएष्येष्ट
चान्येष्वेतयः प्रादुर्भवन्तीतयो वा अनेकविधा आशुपत-
प्रपिपीलकमध्वकमोमकशुकसरमकसीध्नक इत्येवमादीनि
तान्येतानि सर्वाणि वरुणदेवत्यान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि

भवन्ति हतवती इति स्त्रीलोपाकए हुत्वा पञ्चभिराज्या-
हुतिभिरभि जुहोति वरुणाय स्वाहा यषाम्पत्यवे स्वाहा
पाशंपात्यवे स्वाहेष्टराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति
व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत् ॥ ५ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

स सदीर्घो दिशमन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य कनकरजतव-
रवन्नवत्रयै दूर्यविमुक्तामणिविद्योगा भवन्त्यारुधरा वा विष-
द्यन्तेऽथवा अन्त्यानि कूराणि मित्राणि वा विरज्यन्ते
रिष्टानि वा वयांसि गृहमभ्यासन्ते बाल्लोकभोमानि
वा जहन्ते छत्राक वोपजायते सधूनि वा निलीयन्त इत्ये-
वमादौनि तान्येतानि सर्वाणि वैश्वदेवत्वान्यङ्गानि
प्रायश्चित्तानि भवन्त्यभित्य देवमिति स्त्रीलोपाकए हुत्वा
पञ्चभि राज्याहुतिभिरभिलुहोति वैश्वदेवाय स्वाहा यथाधि-
पतये स्वाहा हिरण्यपात्यवे स्वाहेष्टराय स्वाहा सर्वपा-
पशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वाय साम गायेत् ॥ ६ ॥

इति षड्विंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके षष्ठखण्डः ।

स पृथिवी मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य पृथिवी तटति स्फु-
टति कूलति कम्पति ज्वलति रुदति धूमायत्यकस्मात् स
लिलमद्गिरति प्रयन्ति मज्जति निमग्नमुत्प्लवत्यकाले च
पुत्रफलमभिनियर्त्तती त्यश्नतरीगर्भो जायते यदा मज्जति
हस्तिनी भूकम्पो जायते प्रासाद् भिनत्ति यत् तत्र राजा
विनश्यति गौर्गेह माराहेद् याम टद्विपोल्वेयमादौनि स-
र्वाण्यग्निदेवत्वान्यङ्गानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्यग्निन्दूतं
हृषीमह इति स्त्रीलोपाकए हुत्वा पञ्चभिराज्या हुतिभि-

रभिर्भृष्टोत्पन्नये स्वाहा हविषतये स्वाहा चिन्वाणये
 स्वाहे ग्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्भृ-
 त्वाय साम गायेत् ॥ ७ ॥

इति बह्विधमाह्वये पञ्चम-प्रपाठके सप्तमखण्डः ।

सोत्तरिक्ष मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य विवातावातावायन्ते
 भेदं चापकृपाणि दृश्यन्ते खरकरभमन्वकङ्कपौतोमुकका-
 कण्ठध्रुव्येनभासवायसर्गोमायुसएस्यान्धुपरिपाएसुमाए
 सपेस्यस्त्रिरुधिरवर्षाणि प्रवर्त्तन्ते काकमिथुनानि दृश्यन्ते
 राक्षो मणिधनु पश्येच्छशका याम प्रविशन्ति हृष्टाः
 स्रवन्ति रुधिराश्वाक्काये राक्षकुल वसन्तोत्थेवमार्दानि
 तान्येतानि सर्वाणि वायुदेव त्वान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि
 भवन्ति घात आवातुमेपलमिति स्यान्नीपाकए कृत्वा
 पञ्चभिराज्याहुतिभिरभि जुहोति वायवे स्वाहा महद्भू-
 ताधिपतये स्वाहा ग्रीष्मपाणये स्वाहे ग्वराय स्वाहा सर्व
 पापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्भृत्वाय साम गायेत् ॥ ८ ॥

इति बह्विधमाह्वये पञ्चम-प्रपाठके अष्टमखण्डः ।

स दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य तारावर्षाणि चोत्काः
 पतन्ति निपतन्ति धूमावन्ति दिशो दृष्टान्ति केतवर्षाणि
 छान्ति गवाए शृङ्गेषु धूमो जायते मवाश्रनेषु रुधिरए
 स्रवत्यर्थं हिमाग्निपततीत्येवमार्दानि तान्येतानि सर्वाणि
 सामष्टेव त्वान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्ति सोमए
 राजानं पश्यमिति स्यान्नीपाकए कृत्वा पञ्चभिराज्याहुति-
 भिरभि जुहोति सोमाय स्वाहा नक्षत्राधिपतये स्वाहा

॥ शीतपाशये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति
। व्याहृतिभिर्हुत्वा च साम गायेत् ॥ ८ ॥

इति षट्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके नवमः खण्डः ।

स परं दिव मन्वावर्त्ततेऽथ यदाश्वायुतानि यानानि प्र-
सन्ते देवसायतनानि कम्पन्ते देवतप्रतिमा हसन्ति रुदन्ति
वृक्षन्ति स्फुटन्ति खिद्यन्त्युन्मीलन्ति निमीलन्ति प्रति-
प्रयान्ति नद्याः कन्दनमादित्ये दृश्यते विजले च परिवि-
ष्यते केतुपता कच्छन्नवप्यविषाणानि प्रज्वलन्त्यश्वानां च
बालधीश्वङ्गाराः श्वरन्त्यहतानि मर्माणि खनिकदन्त इत्ये-
वमादीनि तान्येतानि सर्वाणि विष्णुदेवताहूतानि प्राय-
श्चित्तानि भवन्तीदं विष्णुर्विचक्रम इति खालीपाकए
हुत्वा पञ्चभिराहुतिभिरभि जुहोति विष्णवे स्वाहा सर्व-
भूताधिपतये स्वाहा चक्रपाशये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्व-
पापशमनाय स्वाहेति व्याहृतिभिर्हुत्वा च साम गायेत्
खननाद्दन्ताद्भिर्मर्गनाद्गोभिराक्रमणादतुभिः शुष्यते भूमिः
पञ्चमाञ्जलीपनान् सञ्चारान् प्रदक्षिण मानीय ब्राह्मणात्ए
ष्यति वाच्यैतैः सञ्चारैर्दुपस्पृष्ट तदभ्युषेच्याम्यति हाती
ब्राह्मणभोजनए हिरण्यं गोर्वांसोऽश्वो भूमिर्दक्षिणा इति
शाम्यति हातः शान्त्यर्थः शान्त्यर्थः ॥ १० ॥

इति षट्विंशब्राह्मणे पञ्चम-प्रपाठके दशमः खण्डः ।

सोऽधस्तादिष्य मन्वावर्त्ततेऽथ यदास्य गवां मानुषस्य
द्विष्य जग्धोष्टाः प्रसूयन्ते हीनाहान्यतिरिक्तत्वाति विक्र-
तरूपाणि वा जायन्ते यस्यस्यवानि सञ्चरन्त्यश्वानि च
न्तीत्येवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि रुद्रदेवत्वान्यद्ग तानि

प्रायश्चित्तानि भवन्त्यावोरात्रानमिति स्थालीपाकः हुत्वा
 पञ्चभिरान्यहुतिभिरभिजुहोति रुद्राय स्वाहा पशुपतये
 स्वाहा शूनपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय
 व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ ११ ॥

इति पञ्चविंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके एकादशखण्डः ।

स सर्वान्दिश मन्वावर्त्ततेथ यदास्मा भानुपाणा मति
 धृति मतिदु वा पर्वता स्फुटन्ति निपतन्त्याकाशाद्भूमिं
 कम्पते महाधुमा उष्मन्त्याश्मान प्रवन्ति तटाकानि प्रव्य
 लन्ति चतु पाद पञ्चपाद भवतोत्थेवमादौनि तान्येतानि
 सर्पाणि सूर्यदेवतान्यद्भुतानि प्रायश्चित्तानि भवन्त्युदुर्ध्व
 जातवेदसमिति स्थालीपाकः हुत्वा पञ्चभिरान्याहुति
 रभि जुहोति सूर्याय स्वाहा सर्वग्रहाधिपतये स्वाहा
 किरणपाणये स्वाहेश्वराय स्वाहा सर्वपापशमनाय स्वाहेति
 व्याहृतिभिर्हुत्वाथ साम गायेत् ॥ १२ ॥

इति पञ्चविंशब्राह्मणे पञ्चम प्रपाठके द्वादशखण्डः ।

इति पञ्चम-प्रपाठकः ।

प्रपाठमद पञ्चविंश ब्राह्मणम् ।

अथ षड्विंशब्राह्मण भाष्यम् ।

प्रथमप्रपाठकः ।

प्रथम खण्डः ।

ॐ नमः सामवेदाय । हरिः श्रीम् ।

वागीशाद्याः सुमनसः सर्वार्वानामुपक्रमे ।

यं नत्वा कृतकृत्याः स्युः तं नमामि गजाननम् ॥ १ ॥

यस्य निष्कसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् ।

निर्ममे तमहं षन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम् ॥ २ ॥

तत्कटाक्षेण तद्रूपं दधदुक्कमहोपतिः ।

आदिशक्तायनाचार्यं वेदार्थस्य प्रकाशने ॥ ३ ॥

ये पूर्वोत्तरमोमांसि ते व्याख्यायातिसंघहात् ।

छपासुः सायणार्यो वेदार्थं यत्तुमुद्यतः ॥ ४ ॥

व्याख्याताष्टग्वर्जुर्वेदो सामवेदेऽपि संहिता ।

व्याख्याता ब्राह्मणं चाद्यं प्रौढमाख्यातमादरात्

अथ द्वितीयं षड्विंशब्राह्मणं व्याचिकीर्षति ॥ ५ ॥

अस्मिन् ताण्डिशीयब्राह्मणे पूर्वाख्युक्तानि कर्मणि

उक्तानामपि ये वेदास्तौ च पठन्ते ।

तत्र प्रथमं सुब्रह्मण्योच्यते । तच्च सवनत्रयेऽपि ज्ञेयम् ॥

ततो ब्रह्मकर्त्तव्यम् । ततो व्याहृतिहोमादिनैमित्तिकं

प्रायश्चित्तम् ॥ ततः सौम्यचरुविधिः । ततो वहिष्यवमान
धर्माः । ततः किञ्चित् प्रकीर्षकम् । ततो होनाद्युपहवः ।
तत आर्त्विष्येषु ऋत्विगादिविधानम् । ततो नैमित्तिका
होमाः । ततो अध्वर्युप्रशसा । ततो देवयजने विज्ञेयं कर्म ।
ततोऽवभृथः । ततः अभिचारसंघ्नका विहतयः । ततो
द्वादशाहनुतिः । अथ श्रेणादि विधिः । ततो वैश्वदेव
सचम् । इत्येवं प्रतिपाद्यमानार्थानामनुक्रमशिका ॥

तत्र प्रथमं तदुत्करे तिष्ठंशुमन्त्राणां सुमन्त्राणां माह्वय-
तीति विवक्षयेद् मान्नायते । अथे सृष्ट्यादौ निरुपपद
स्याप्रशब्दवर्धत्वात् । इदं वक्ष्यमाणं सुमन्त्र एतं हे
सुमन्त्र सुमन्त्राणी वे हे एवास्ताम् अभूताम् ॥

ततः किमित्यत आह—ततः अनन्तरं सुमन्त्रं देवेभ्यः
सकाशा दुदक्रामन् उदगच्छन् ततोऽपि किमित्यत आह—

अथ ह सुमन्त्राणि देवेभ्य उक्तास्ते सति अनन्तरमेव स
यदा व्युत्क्रमिषुः ब्रह्मदेवा वखादयो यज्ञेन पर्यवृत्तत परि-
वृत्तवन्तः । अत्र किं ब्रह्मशब्देनोच्यते किञ्च सुमन्त्र
शब्देनेति । अग्निं वै ब्रह्मशब्दवाच्यः सुख्यत्वात् ।
अग्निमुखा वै देवा इति श्रुतेः । असौ चिदाकाने क आदित्यः
सुमन्त्र एव एतन्मन्त्रः । तथा चेन्द्रं प्रकृत्य स्मूयते असावादित्य
इति । मन्त्रान्तरमपि । यदयमथ वषट्पावुदगा अभि
सूर्यः । सर्वं तदिन्द्र ते वशइति इन्द्रस्य च सुमन्त्रत्वम् सर्वं
देवाधिपत्वाकते देवाः किमकारिपुरित्यत्राह । तदुक्ता तं
सुमन्त्रदेवा यज्ञसम्बन्धो सन्वातरि वक्ष्यमाण उत्करदेशे
अन्वेषणं अन्वेषणं मन्त्राण्युः कामी यज्ञस्य सन्निस्तत्राह ।

यद्यनेव यज्ञस्य सग्निः सङ्घाता यत्र यस्मिन् देशे सोम
मुदृत्य कीर्त्तयन्ते पांगवोऽस्मिन्निति उत्करः वेदेऽत्तरपूर्व-
भागः । प्रकृते किमायात मित्यत आह—यज्ञस्य सग्नि-
रुत्करः । तस्मात्तवीत्करे देशे तिष्ठन्सुवस्त्राणो नाम
ऋत्विक् सुवस्त्राणाम् सुवस्त्राणि साधुरिति निगदो नियत
स्त्रीलिङ्गः ता मर्हति तदुद्देश्यां देवतामिन्द्ररूपामाह्वयती-
त्यर्थः । आह्वानप्रकारं दर्शयति सुवस्त्राणीमिति वदस्त्रीलिङ्ग
मिवादानपूर्वकं चिराद् त्रिः पठेत् । कुत इत्यत्राह हि
प्रश्नो हीतौ । यस्माद्देवाः त्रिपत्पाः त्रीणि मनोवाक्काय-
कर्मणि सन्त्यन्यसवादीति येषां तेषां ते त्रिपत्वा तस्मा-
दतिप्रमस्तं चिराट्त्वान् कर्त्तव्यमित्यर्थः । हेतुवन्निगदोय-
मर्थवादः । तेन ह्यनं क्रियत इति वत् न तु हेतुः । हेतुत्वे
हेतुसापेक्षे च नैरपेक्षसत्तत्त्वं न सम्भवेदिति निगदशेषमुपा-
दायोपादाय व्याचिख्यापयामास प्रथमं तावदिन्द्रागच्छेति
पदद्वयं व्याख्यातुमुपादत्ते इन्द्रागच्छेति । तदराचष्टे ।
यदाहेन्द्रागच्छेत्वे तदा अस्य प्रत्यक्षं नाम तेनैवैनं
तदाह्वयति इन्द्रागच्छेति सुवस्त्राणाय यदाह इदमेव अस्य
इन्द्रस्य प्रत्यक्षं नाम तदा तेनैव एव प्रकृतत्वा इत्यादेश-
विषयएनादेशः । एनमिन्द्रमाह्वयति पुननिगदशेषमाख्यातु
मुपादत्ते हरित आगच्छेति । हरिवः मतुवसोरुः सम्बुद्धौ
छन्दसीति नकारस्य कः । हरिच नाम तद्व्याचष्टे शक्तकण्ठ
पक्षो वा इन्द्रस्य हरी हरिताम्बानामादित्यात्मकत्यादिन्द्रस्य
तयोर्हरित्वप्रतिपादनं हि यस्मात् ताम्या पूर्वपक्षापर-
पक्षाभ्यामिदं सर्वं जगहरति कालात्मकेन नियच्छतीति

निगदशेषान्तरमुपादत्ते मेधातिथेर्मेपेति । तद्व्याचष्टे
 मेधातिथिं हरति ॥ कात्यायनकस्तस्य युवापत्यं मेधातिथि
 नामानमृषिमिन्द्रो मेधोरूपधरो भूत्वा जह्वा स्वर्गं निनाय
 किल तथा बहुचा आमनन्ति । इत्या धावन्तमद्विवः
 कात्वे मेधातिथि मेधोभूतोऽभित्वं नरः । अतो मेधातिथे
 मेपेतौन्द्रः सम्बोध्यते पुनरपि निगदशेषमुपादत्ते ह्यणश्च
 स्येति मेताप्यस्य ह्यणश्चस्य काचिन्मेनका नाम दुहिता
 आस बभूव तां मेनकामिन्द्रयकमे ह कामितवान् मेना
 भवं ह्यणश्चस्य सुव्रातो इति नामान्तरमुपादत्ते गौरा-
 यस्तद्विति । तद्व्याचष्टे—इन्द्रः किल गौरमृगो भूत्वा
 अरण्यदपस्कस्य स्तन्दिर्गत्वर्थः राजानं सोम सोमो वै
 राजा इति व्युतेः पियति अ पयो गौरायस्तन्दो चेति
 कर्मधारयसमासेन गौरायस्तन्द्विति इन्द्रः सम्बोध्यते
 नामान्तरमुपादत्ते—अह्व्यायै जारेति । बहुलवचनात्
 पठ्यर्थे चतुर्थो अह्व्याया जार इत्यर्थः । तद्व्याचष्टे
 अह्व्याय ह इन्द्रः किल मित्राया दुहिता मैत्रेयी तस्या
 अह्व्याया जारः उपपतिराम बभूव तद्व्याचष्टे—कौगि
 कौगिक, कुगिकगोत्रोत्पन्नं कथित् ब्राह्मणः यमां प्रकृता
 महत्या सुपत्येति अ ह इष गतौ सट् । स इति परीक्षे
 लिट्, उपनीत उपसर्गेण उपयन् उपगच्छन् उपवेमे किमे
 त्वर्थः । तस्या जारः सन् तद्वर्तमाने तिष्ठतीति ।
 कौगिकब्राह्मणेत्युपचारादामन्त्रते ॥

अथ नानान्तरमुपादत्ते गौतमं ब्रुवाणेति । गौतम
 इति ह युवाणः । यदा गौतमरूपेण चरन् गौतम इति

मध्यमानि गीतमनुवाणः । ब्रुवते. कर्तरि व्यत्ययेन कर्मणि
 गानच् । तस्य सम्बोधनं गीतमनुवाणेति तद्व्याचष्टे,
 देवासुरा देवासुरा ह देवाद्यासुराश्च किं सयत्ताः
 परस्परं योद्मुमासक्ताः आसन् यभूवुः तानन्तरेण तेषां मध्य
 अन्तरान्तरेण युक्तइति द्वितीया गीतमी नाम ऋषिः
 शश्याम अम सुपाविद्यन् तं गीतम सुपेत्योपगम्येन्द्रः एव-
 मुवाच—असुरा भवन्तं बाधेरन् । अत इहैवास्माकं सृष्ट-
 यारो भूत्वा भवान् भवत्विति एवमुक्तवन्तमिन्द्रमृषिराच—
 अहमेव चारुरूपेण वर्तितुं नोत्सहे उत्साह न करोमीति ।

अथ गीतमवचनानन्तरमिन्द्रो ब्रवीति । अहं भवतो
 रूपेण सृष्ट्यसन् चरायीति तदनुमन्यते भवानिति पुनर्गीतमी
 ब्रवीति हे इन्द्र त्वं तथा येन प्रकारेण चरितुं मन्यसे तथा
 चरेति पयादिन्द्रः तथा चरेदिति श्रेयः । स इन्द्रस्तत्तदानीं
 गीतमोद्धमिति स्वयं वदन् गीतमरूपेण गीतमइति
 जनैश्च्यमानो या चचारिति । यत्तदेवाचरणमाह—
 गीतमेतीति । गीतमनुवाणेति पदस्थेकदेशः, एकदेशा
 दानपतीने. निगदशेष सुपादत्ते—इत्यहेति । हे मघव
 चिन्द्र । इत्यहे एतावदहे अहे ह्यहेतिक्रान्ते सुत्यामागच्छ ।
 परेद्युः सुत्या चेत् अ. सुत्यामागच्छेत्यादेशः कार्यः । तथा च
 जैमिनि । अ. सुत्या मित्योपसथेहर्नि निर्दिशत् । सुत्याया
 आगमनेऽहनि तु अद्य सुत्या मागच्छेत्यादेशः कार्यः ।
 तथा च द्राष्टावयवः—अद्येति समानाहनि तद्व्याचष्टे
 तद्व्याहर्तेति उपलक्ष्यमेतत् ॥ तत्र यद्यार्हती यवायोभ्य
 ब्रूयात्तस्येव विवरणमित्यहेत्यत्र तावदहे ह्यहे चरहे देवाः

वो सुप्रदर्थं हविषां पक्तास्मि तदा गच्छतेति । एवमेवानेन प्रकारेण यदब्रूयात्तद्देवेभ्यः सुत्वामिव प्राहेति निगदशेषं प्रति हेतु सुपादत्ते देवा ब्रह्माण इति ॥ देवा ब्रह्माण भागच्छता-
गच्छतागच्छतेति निगदशेषः ॥ हे देवा ब्राह्मणोऽहं ब्राह्मणा
भागच्छत चिकित्तिरदृष्टार्था । वा एतच्चगच्छे देवा हेवेति ॥
देवाः सुप्रसिद्धाः । वस्त्रादय एव वा देवाः ।

अथ ह पुनः । एते वक्ष्यमाणा एव मनुष्यदेवाः ये
ब्राह्मणाः परिहृताः कीर्त्त्यन्त इति शेषः । अथ हेते मनुष्य-
देवाः इत उक्तं शत्रुघांसः श्रुतवन्तः अनूचानाः साङ्गवेदा-
ध्यायिनो ये ब्राह्मणान्ते मनुष्यदेवाः । किं देवानां भाग-
धेयं किं च ब्राह्मणानां तत्र दानेन प्रीणयितुं तानुभयाना-
द्यतीत्याह—आहुतय एव देवानां प्रीणातीति देवा-
दीनां वस्त्रादीनां मित्याह्वय देवभागधेयं । मनुष्यदेवानां
ब्राह्मणानां दक्षिणा यवादिरूपा भागधेय तस्यैव विव-
रणम् । हि यस्मादाहुतिभिर्हि देवान्प्रीणयति यजमानः
तथा मनुष्यदेवान् शत्रुघुषु, श्रुतवन्तः श्रुत्यथ इति अस्मात्
कसु, तस्य द्वितीयावहुवर्चने बसीः सम्प्रसारण कृते रूपम्
अनूचानान् साङ्गवेदाध्यायिनो ब्राह्मणान् दक्षिणाभिः
प्रीणाति प्रीणयति ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवार्च्ये वेदार्थ-

प्रयोगे पट्टिने ब्राह्मणार्ये द्वितीयब्राह्मणे

प्रथमाध्याये प्रथमः खण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

सुब्रह्मण्याशब्दो देवतानामधेय मुक्तमन्त्रस्येति निष्ठा-
साया मुभयोर्नामधेयम् इत्याख्यायिकां प्रतिपादयितुं प्रथम
देवतानामधेयत्वं दर्शयति ।

अथ यचेति अथ आख्यायिकोपक्रमसूचणार्थः ॥ यत्र
देवेषु यजमानेषु यस्मिन् काले सुब्रह्मण्य एतन्नामा ऋत्विक्
सुब्रह्मण्या भाषयति । तस्मिन्नाद्यानकाले देवानां सम्पन्धिनं
यश्च असुररक्षांसि च देवयोनयः क्रूरकर्माणः । अतएव
घातकाः गन्धर्वाः पितरो देवा असुररक्षांसि इत्येके अजि-
घासन् हन्तुं मैष्ठन् क्लिप्तः । ततः किमित्यथाह । एवं
सुब्रह्मण्यो मित्यर्थं च लोपः । अतःपरं किमिच्छत्यह
तानादित्येति । तैरेव माहूय आदित्यः आदित्यात्मक इन्द्रः
पर्जन्यः वर्षासु मेघः सन् तत्रापि पुरोवल्गाकः सर्वेषां पुरो-
गामी मीपो भूत्वा तान्देवानभिप्रेत्तामभिमुखं प्रायच्छन्
यश्च मायित्य तान् पविध्वंसकारिणो असुपानयन्त्या अहि-
तया दृष्ट्वा विद्युता विद्योतनेन स्वप्रकाशनेनाहन् अहि-
सीत । एतच्च पृथक्ताणविचारत्वेनानभिहित मिति मन्त-
व्यम् । सुब्रह्मण्यायाः स्त्रीपुत्रपुं सकलं विमर्शपूर्वं व्युत्पा-
दयितुं सगय तावद्दर्शयति तदाहुरिति तत्र सुब्रह्मण्याया
देवता विषयत्वे सुब्रह्मण्याः किं स्त्रीनपुंसकात्मकत्वमेव ।
सुब्रह्मण्येत्युत्तरं ब्रूयात् कथमेकस्य स्त्रीनपुंसकात्मकत्वं
तथाह यत्पर्जन्येति ऋग्यजुः साम विचारार्थः प्रुत इति
यथाह तर्हि तत्सर्वं मेव । ऋग्यजुः सामानि सर्वाण्यति

सुव्रह्मणेऽत्युत्तरं सुव्रह्मणेऽति स्त्रीलिङ्गसाम्यादृक् सुव्रह्मण्या
अयं सुव्रह्मण्या शब्दवाच्यो मन्त्रः निगदभूत एव भवति
निगदो नाम यजुर्विशेषः । तस्मात् यजुर्यथाार्थः सामाज्या-
मकारिणः सामगाः सामभिः सह कुर्वन्ति । एवं पठन्ति—
तस्मात्सामगैः पथ्यमानत्वात्तस्मात्सर्वमेव ऋग्यजुः साम चेति
ब्रूयात् । निगद सामाज्यत्वेनमवदिप्रपञ्च्यपि स्त्रीपुंनपुं-
सकमित्यभिप्रायः एवं सुव्रह्मण्याद्वानं दर्शयित्वा ततो यत्
कर्त्तव्यं तदाह तदा एतदिति सुव्रह्मण्यामाहूय तदा एत-
द्यजमानं वाचयति वाचयेत् सुव्रह्मण्याधिष्ठिते रक्षणे सञ्च-
रतां अपहृत्यै अपहननाय यजमानस्तुत्यर्थंवाचनीयं तत्सर्वं
मेवेति ब्रूयात् यत् येनेन्द्रपर्जन्यः वर्षामुखो मेघः सन् पुरो-
गामी भूत्वा अभिप्रैत् तान् देवान् तेन पुंरूप पर्जन्यात्म-
कत्वेन पुमान् यत् येन वा ऽग्न्या असुरानवधीत् तेन च
स्त्रीरूपहृद्याऽग्न्यात्मकत्वेन स्त्री भवति यत्नेन विष्णुना
अहन् विद्युच्छब्दो नपुंसक स्त्रीलिङ्गोऽपि श्रीणादिकः किम्
बहुलवचनात्नपुंसकसिद्धौ भवतीति तेन नपुंसकेन विद्यु-
तात्मकत्वेन नपुंसकं तस्मात् सुव्रह्मण्या सर्वं मेवेति भव-
तीति ब्रूयादिति सर्वमेवार्थे सुव्रह्मण्यायोगित्वविषयत्वेनापि
स्त्रीपुंनपुंसकात्मकत्वं धृत्यादयितुं विमर्गपूर्वकं ऋग्यजुः-
सामाज्यकं दर्शयति यदाहृष्टं गतिं तत्र सुव्रह्मण्यानाम
धेयत्वेन सुव्रह्मण्याकिसृक् अथ यत्र प्रनूयामनूय व्याश्टे
सासि सुव्रह्मणेऽति । हे सुव्रह्मणे त्वं सा प्रसिद्धा सर्व-
मेवात्मकेन्द्रमूयासि भवसि तस्यास्ते पृथिवी प्रथमः पाद-
इति यदुर्नाम आह यजमानः पठेत् । तेन मन्त्र पाठेन

यान्मेवासुररक्षांसि असुराय रक्षांसि च पृथिव्यां सन्ति तानि
 सर्वाण्येवापहृते विनाशयति । एवमन्यदपि व्याख्यायते ।
 तत्ते तव परोरजाः रजसः लोकात्परः उल्लूटो ब्रह्मणोलोकः
 स परोरजाः स एव पञ्चमः पाद इति । तदाह रजसः
 परं ब्रह्मणः स्थानं तदेतत् स्थानं परीरजा इत्येतत्परमाह
 तथा सा प्रसिद्धा त्वं नोऽस्मभ्यं इष्टमूर्जितं तद्रसं चक्षुमसुराय
 इति यदाह तेन सा देवता अस्मै यजमानाय इष्टमूर्जे व
 धुदुग्धे किं च त्वं वीर्यं बलं धाम्नायं चन्द्रादिकं धनं च
 धेहि प्रयच्छेति यदाह तेन सा अस्मै यजमानाय वीर्यम-
 न्नायं दधातीति निगदं प्रशंसा पूर्वकं सुब्रह्मण्या दानस्य
 कालं दर्शयति । ब्रह्म श्रीर्ये इति अयं सुब्रह्मण्या निगदो
 ब्रह्मण्या ब्रह्म श्रीम पैत्र वेद वै न श्रीयते ब्रह्म वेदं अय-
 तीति या ब्रह्मश्रीरेव । किञ्च सुब्रह्मण्येति यस्माम् प्रसिद्धं
 सामगैः क्रियमाणत्वात् यस्मादेव तस्मात्प्रातरनुयाक उपा-
 कृते प्रातरारभ्येविसंस्थिते समाप्ते च यत्र प्रत्यहम् अहर्गणेषु
 सुब्रह्मण्याः सुब्रह्मण्या माह्वयति । प्रशंसापूर्वकं सुब्रह्म-
 णाय अननुद्युक्तस्वाऽनसो दानं विधत्ते एव वै इति एष
 वै यजमानो ब्रह्माग्निं सुब्रह्मेन्द्रश्चाप्नोति योय अननुज्ञां
 एतदनः सुब्रह्मण्याय ददाति । यथोक्तलक्षणायाः सुब्रह्म-
 णाया वेदितारं प्रस्तौति सुब्रह्मणोवै इति यः सुब्रह्म एवं
 यथोक्तप्रकारेण वेदं जानाति सोऽस्य यजमानस्य यज्ञम्
 ऋग्यजुःसामात्मकवेदेनैव त्रिव्या पशुपुत्रादीनां समृद्ध्या च
 समर्द्धयति समृद्धिं करोति । पुनरपि सुब्रह्मण्यां प्रशंसति
 अयोसुल्पाहुरिति अयो इति अवान्तरवाक्योपक्रमार्थः

आहुः खलु प्रायश्चित्तविदः यच्च यदप्यवगत परिज्ञातं यच्चानवगतं यच्चानवगत मपरिज्ञात तस्य सर्वस्यैषैव प्रायश्चित्तविदुषा सुब्रह्मणेन कृत सुब्रह्मण्यग्राह्यं मेव प्रायश्चित्तं तस्मादेव विदं यद्योक्तप्रकारेण ज्ञातारं ब्राह्मणं सुब्रह्मण्य कुर्वीत यजमानः अन्यथैव विद कुर्वीतेति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणशास्त्रे द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-

ध्याये द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः ।

अथ सर्वयज्ञस्य विज्ञेयानि दर्शयितुं प्रथमं प्रातः सवने विज्ञेयं दर्शयति । एकच्छन्दः प्राय इति । प्रातः सवनमेकच्छन्दः । एकं गायत्रमेव छन्दो यस्य तत्तथोक्तम् । बहिष्यमानानीयानामाज्यमतीचीयानां च ऋचां सर्वासां भवति अपि गायत्रच्छन्दस्कृत्वात् तस्मात्तत एव पुरुष एकपादवति कथमेकपात् पुरुषो द्विपात् सर्वं तत्र दृश्यते श्रूयते च द्विपादै पुरुष इति अत इत्युक्तम् । यद्यपि द्विपात् पुरुषस्तथापि पयि गच्छन् अथमेकपादमन्यथ पुरोदेशे हरति प्रक्षिपति अन्येनैकपादेन भूमौ प्रतिष्ठति अत एकपात् पुरुष इति ।

अथ माध्यन्दिने सवने विज्ञेयं दर्शयति विच्छन्दा इति । माध्यन्दिनो माध्यन्दिनसवनमन्यथो पवमानः । विच्छन्दाग्नीषि गावयो वृहती त्रिष्टुवास्यानि छन्दांसि यस्य तद्योक्तं अवाच. प्राप्ताम्रवः एको भूवविसर्जनस्य हेतुः परः

पुरीषविसर्जनस्य अन्यो रीतिविसर्जनस्य तयो अर्वाक्षो १-
 तसो मूत्रपुरीष इति श्रुतेः । तत्रैव विज्ञानान्तरमाह हे
 गायत्रामिति । माध्यन्दिने पवमाने गायत्रां गायत्र-
 च्छन्दस्कायां हे सामनी गायत्रा महीयवनामनी क्रियेते ।
 तस्मात्त एतद्वयं प्राणनमपाननं चेत्येव च इयमुत्तरेषोर्ध्व-
 वर्त्तिनः प्राणेन करोति पुमान् । यद्यपि रीतो विसर्जनं
 हृतीयमपि धर्माधर्मेण प्राणेन करोति । तथापि रीतोमू-
 त्रयोरेकीकरणेन इयमपरेण करोतीत्युच्यते । तथैव विज्ञे-
 यान्तरमाह हे हृदत्वां सामनीति । हृदत्वां हृदतीच्छन्द-
 स्कायां ऋषी हे सामनी रौरवधौधाजये नामधेये क्रियेते ।
 तस्मात्त एव इयं प्राणनमपाननं चेति एतद्वयमुत्तरेषोर्ध्व-
 वर्त्तिना प्राणेन करोति पुमान् । विज्ञेयान्तरमाह एकं
 विष्टुभीति । तत्रैव विष्टुभि विष्टुप्छन्दस्कायां ऋषि एकं
 सामीयनास्यं क्रियते तस्मात्त एव एकैव नाभिर्गन्धर्वर्त्ती
 प्राणः । नव वै पुरुषे प्राणा नाभिर्दग्मीति श्रुतेः । सत्वेक
 एव इतरप्राणवत्तस्य वृत्तिमिदाभायात् नाभिः किं कर्मेत्य-
 त्वाह । प्राणानाभिषेति नाभिस्तु प्राणानां मूर्धा अधोभाग
 वर्त्तिनामुभयेषामपि विष्टुतिर्विधारिक्ता यथा करणानां
 प्राणधारणादन्यकर्मास्ति तददस्य कर्मान्तरं नास्ति किं तु
 प्राणधारणमेकमेव कर्मेत्यभिप्रायः । एवं पुरुषविधस्य यज्ञस्य
 प्रातः सवनम् । प्राचस्थानीयो माध्यन्दिन एव इत्यभि-
 हितम् ।

अथेदानीं तत ऊर्ध्वं क्रियमाणानि चत्वारि स्तोत्राणि
 किमात्मकानीत्यत्राह अथ यदेवेति । पुनस्ततोर्माध्यन्दिना-

त्ववमानादूर्ध्वं यदेव स्थोत्रं क्रियते । यच्छब्देन सर्वस्ता-
त्राणां सामान्येन निर्देशाद् यानि स्तोत्राणि क्रियन्त
इत्यर्थः । तानि पृष्ठ मध्वदेष्टस्य पश्चाद्वागः तत्स्थानीयानि ।
कथमित्यत्राह बार्हतानीति । तानि पृष्ठानि बार्हतानि
वृहतीषु भवानि । तच्च वृहद्रथन्तरयोर्हृदतीप्रमुखत्वात्
स्यैतनीधसकालेयानां पुनर्हृदतीष्वेवोत्पन्नत्वात् किञ्च
तान्येकगायत्रीकाणि । वृहत्थएव कौकसाः पृष्ठमभिसमा-
यन्तीति तानि पृष्ठानि बार्हतानि वामदेवनामकस्यैकस्य
साम्नो गायत्र्यामुत्पन्नत्वात् । यस्मादेवं तस्मात्परपुरुषपर्यवः
पार्श्वस्थीनि । वृहत्थ एव भूयस्यो वृहत्थः पार्श्वस्थीनि या-
स्या वृहत्थेव कौकसाः पृष्ठस्थायववाः तत्स्थानीयाः पृष्ठ-
मभिसमायन्ति पृष्ठस्थानीया एव गायत्रीं समामच्छन्ति ।
तत ऊर्ध्वं क्रियमाणं किमात्मकमित्यत्राह अथ यदेव तत
इति ।

अथ पुनस्ततो माध्यन्दिनः पवमानादूर्ध्वं यदेव क्रिय-
माणं स्तोत्रं स आर्भवः पवमानः पुरुषिधस्य यज्ञस्य मुख
भवति मुखे सम्भूतत्वादित्यर्थः । भुस्यादौनां गायत्र्यादौनां
प्राणादिरूपतामाह प्राणो गायत्रीति । मुखरूपे आर्भव-
पवमानेविद्यमाना गायत्री प्राणस्थानीया प्राणपानध्याना
स्मिहत्प्राणः ॥ गायत्र्यपि त्रिपदेत्यतो गायत्र्याः प्राण-
साम्यम् उच्यते कुर्मो योत्रे अनुष्टुप्स्वाम्बाक् जातीया ।
वाग्वा अनुष्टुप्विति श्रुतेः । जगती चतुः । यदतानुक्तमनु-
दाहृतमथरपञ्चादिषु विहृतिषु क्रियमाणं हृन्दः तत्किमा-
त्मकमित्यत्राह पुष्टिर्बदन्यदिति । यदन्यदुदाहृतभ्यो व्यति-

रिक्तमचरपक्षादि तत्पुष्टि गायत्र्यां मुख्यानामपि पुष्टि-
हेतुः । छन्दोविभागं दर्शयित्वा इदानीं साक्षां विभागे
दर्शयति हे गायत्र्यामिति । गायत्र्या ऋचि गायत्र सं-
हिताख्ये सामनी क्रियेते तस्मात् पुरुषः प्राचेन इयं प्राणनं
चापाननं च करोति तस्यैव विवरणं प्राप्तिरिति चापानिति
चेति ककुबुणिहौ हे अपि एकमेव छन्दः । द्वयोरप्यष्टा-
विंशत्यक्षरात्मकत्वात् तत्र ककुभि द्वौ प्रथमद्वितीयौ पादा-
वष्टाक्षरौ मध्यमः पादो द्वादशाक्षरः । उष्णिहि तु प्रथम-
द्वितीयावष्टाक्षरौ तृतीयो द्वादशाक्षर इति विशेषः । तत्र
हे सप्तपौष्कलाख्ये सामनी क्रियेते । तस्मात् पुमान् समान-
मन्येन सञ्जीवमेकेनैव ओत्तेन्द्रियेण देवेभ्यः पुरस्तात् पचाद्या-
नृषोति । अनुदुभि हे श्यावाश्वान्धौगवनामवेक्षोमनी भवतः
तस्मात् पुरुषोऽयं सत्यं मनुतं वा करोति वदति । तस्यैव
विवरणं सत्यं चानृतं च वदतीति । जगत्यां कावाख्यमेकं
साम भवति । तस्याधिष्ठानं तदा अघिषी हे सती समा-
नसर्वेण सप्तस्थेन पुरस्तादाद्यान्तं पश्यतः करणे कर्तृत्वो-
पधारः । ननु पश्चात्पृष्ठत आद्यान्तं भावं वेत्तु वा पुमान्
पश्यतीति यथा श्रोत्रेण पृष्ठतः । शब्दं नृषोति तद्वदि-
त्यर्थः । अथश्रिटस्य यज्ञायज्ञीयस्य भूर्द्वात्मकत्वं दर्शयति
अथ यदेवेति अथ पुनस्तथान्तो यथोक्तेभ्यो गायत्र्यादिभ्यः
सामभ्य ऊर्ध्वं यस्मात् भवति । तद्यज्ञायज्ञीयभूर्द्वां पुरुषवि-
षस्य यज्ञस्य शिरःस्थानमुत्तमत्वात् । यथोक्तं यज्ञायज्ञीयविदः
स्योति । यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं भूर्द्वां वेद अङ्गानां मध्ये-

मूर्धा श्रेष्ठो भवति एतदेव विवृणोति अध इवेति । मूर्धा
अन्यान्यङ्गानि अध इव वा एव पुरस्तादेव भवति खलु मूर्धा
तु एषामुपरि एव पर्येव भवति यः पुमानेवं यज्ञायज्ञीयं
मूर्धानं वेद अस्मादेव विदुषोन्वेष्टाघ्रातयोऽध इव वा
ऽधरा भवन्ति विद्वांसु खाना सुपरीव श्रेष्ठो भवति अध
यज्ञप्रतिपादकस्य वेदस्यार्थतो ज्ञानं तच्च वचनञ्च प्रशंसति
यज्ञो वा अध इति ॥

अथ शब्दो वाक्यादौ समन्वेति । यज्ञो वै यजनहेतुत्वा-
द्यज्ञः अयमेव यज्ञ इति । यज्ञमाहुस्तद्विदो ध्याहरन्ति ।
यः पुमानेवं यज्ञप्रतिपादनमेवं विदित्वा अनुभूते प्रवचनं
करोति । एष वा अयमेव खलु ज्ञातः सफलजन्मा भवति
अन्यसुजातोऽम्बावहतः इत्यभिप्रायः । किञ्च एष बाधस्तु-
जरायुर्गर्भवेष्टनं तत्तृप्तं श्यानमाच्छादकं वेद तदर्थविषय-
मज्ञानं जरायुशब्देन विवक्षितम् । तदव्यक्तुं यज्ञस्य
स तथोक्तः । किञ्चैष त्वेव मार्त्तिजीनः ऋत्विक्कर्माहः
अहुष्ठानस्य ज्ञानपूर्वकत्वात् । अपि च यदा वैश्वेव काले
यज्ञप्रतिपादक एतं मेद अनु भूते ।

अथ इह तदेव खलु एष मनुहुवाणं अन्ते गृणन्ति ।
असावन्यवीचत सम्यगनुवचन मकार्षीदिति प्रसृतकीर्तिः
भवतीत्यर्थः । यच्चैव यदाय विख्यातो भवति तदा खलु
सा न यथा जायते पुण्यजन्मा भवति यज्ञेषु यज्ञप्रदेशेषु
गायत्र्यादीनां छन्दसां न्यूनाक्षरत्वमसु । तत्र प्रातः
सवनसामान्येन गावत्रया जनाक्षरत्वं स्त्रीति जनाक्षरा
इति । प्रातः सवने गायत्री जनाक्षरा तद्यथा बहिष्यव

माने उपास्मै गायतानर इत्येषा गायत्री जनाक्षरा प्रातः
 सवन प्रजानां प्रजात्यै । पवमानायेन्दव इति द्वितीयपादस्य
 सप्ताक्षरत्वात्तथा तच्चैव द्रविद्युतत्यारुच्येत्येषां गायत्री
 न्यूनाक्षरा । तथा आन्धेष्वपि होतुराभ्ये तन्वासमिद्भिरङ्गिर
 इत्येषा गायत्री । तत्र हृहच्छोषायविष्टेतिः तृतीयः
 सप्ताक्षरः । आनीमित्रा वरुणेन्ययं पादः सप्ताक्षरः
 अश्वावाकस्यापि इन्द्राग्नी आगत सुतमित्येषा गायत्री ।
 तत्र गीर्भिर्नमोषरेण्यमिति द्वितीयः पादः सप्ताक्षरः एव-
 मन्यदपि उदाहार्यमेतत्र गायदुः जनाक्षरत्वं प्रजानां
 प्रजात्यै प्रजननाय भवति । तथाहि लोके प्रजाः सर्वाः
 जनादिव शुद्धप्रदेशात् न्यूनादेव देशात्परिच्छिन्नदेशाः
 प्रजायन्ते । एवं सामान्यतः प्रातः सवने गायत्र्या न्यूना-
 क्षरत्वं प्रशस्येदानीं तत्रैवामहीययं गायत्र्या यौधाजयस्य
 साम भवति । जनाक्षरा इति आमहीयये सान्नि गायत्री
 न्यूनाक्षरा । तदथा उवातेजात मन्थस इति एषा गायत्री
 न्यूनाक्षरा दिविसङ्ख्याददइति द्वितीयस्य सप्ताक्षरत्वात् ।
 तथा एनाविष्णान्ययं इत्येषापि आद्या द्वितीययोः सप्ता-
 क्षरत्वात् प्रजानामित्यादि पूर्वयत् । माध्वन्दिनसवने
 पृष्ठेण वामदेष्टे यजमानलोक एव स मध्ये हि यज्ञस्य
 यजमान इति । जनाक्षराइति । अन्धैयानाक्रान्त एव
 हि देशे यजमानस्तिष्ठति न त्वन्यैराक्रान्ते अतस्तत्स्थाने
 गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं शुभ एष वा वामदेष्टस्य यजमान
 स्थानत्वोपपादनम् । तथाहि यज्ञस्य मध्ये वामदेव्यं
 क्रियते स यजमानस्य दान्तनी यज्ञस्य मध्ये एव यर्ततइति

तृतीयसवन चार्भवपवमाने संहितसाम्नि गायत्र्या
 न्यूनाक्षरत्वं प्रयसन्ति जनाक्षरा इति । संहितनामधेये
 साम्नि प्राणापानयोः परिरोध वा धनं न प्रतीयात् न
 कुर्व्यादित्यर्थः । तस्मादिदं न हि विष्टदेतत्करकादि नाल
 शराधीमावर्त्तेदभीष्टा उपपन्नादाह्वीयेत्यर्थः । पूर्वमेव
 करकादिकं दृष्टाद्यपनयनायोपधमे तथा वायोः । सञ्चारणा-
 द्यपनयो भवति तथापि न्यूनाक्षरत्वमेव यज्ञायज्ञीयं
 प्राञ्चानामुक्तृष्टौ गायेदित्यर्थः । गायत्री न्यूनाक्षरा पर्षि-
 राधीमधोमित्यथ तृतीयस्य समाक्षरत्वात् यदेतं न्यूनाक्षरत्वं
 गायत्र्यास्तत् प्राणापानयोरुचारे सञ्चारणे तस्मिन्निमित्त
 मेव भवतीत्यर्थः । तथाहि प्राणापानौ जनादिय परिच्छिन्ना
 देवता सा देशानुचरतः सञ्चरतः सतो गायत्र्या न्यूना-
 क्षरत्वास्तथास्तमित्यर्थः । तत्रैव यज्ञायज्ञीये सतो ब्रह्मद्
 गायत्र्या न्यूनाक्षरत्वं स्तीति । जनाक्षरं यज्ञायज्ञीयमिति ।
 यज्ञायज्ञीयं साम जनाक्षरं तदीयप्रगाये जज्ञेनपात-
 मित्वेषां सतो ब्रह्मती न्यूनाक्षरा तृतीयपादस्येकादशा
 क्षरत्वाच्चतुर्थस्य समाक्षरत्वात् द्रुतस्तत्र गीयमान यज्ञाय
 ज्ञीयं न्यूनमित्युच्यते तदेतत् न्यूनत्वं प्राञ्चानामुक्तृष्टौ भवति ।
 एवं प्रकारा एव यत् प्राञ्चानां गतिर्नाम तत्र जनाक्षरत्वं
 गुण एव तदेतत्तोदाहरणं सुपपादयति यो हि पूर्णमिति ।
 पाहि य, पुमान् योगेनासाद्यन्तर्वत्तद्वपनयनायोदकपूर्णं
 करकादिकं ययुपधमेद्यदि च तदुपधन् प्रतीयात् प्रति
 गच्छेत् । न हि उपाक्षाता विपतत् विपन्नो भवति व्यर्थ-
 प्रयासो भवतीत्यर्थः यथोपध मनक्षरत्वं स्तीति त्रिष्वपि

सवनेषु गायत्र्या म्यूनाक्षरत्वं प्रशंसति तदाहुरिति । इति
तत्रैव सर्वमाहुर्वज्रवादिनः सवनानां मेव खल्वेते गायत्र्या-
दिरूपाः प्राणा उदानाः सञ्चारहीनास्तिष्ठन्ति तेषां सवन-
सम्बन्धिनां गायत्र्यादीनाम्यूनाक्षरत्वेन प्राणानामुत्सृष्टि-
रेव भवतीति ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
महर्षिगोत्राक्षराख्ये द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये
तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

अपोतिष्ठोमे सुत्येहनि प्रातरनुवाको ह्युषं विश्वरूपमानं
विधातुं तव कथितं प्रकारमादौ विधत्ते अध्वर्युर्वित्याहेति
हे अध्वर्यो मे मघां उद्वाचे मा भनिवेद्य वेदनं मामन्तण
मकृत्वा होत्रे प्रातरनुवाकं यक्ष मा स्तोपाकरोः उपाज
रणं मावापीं रित्यध्वनाध्वर्युं प्रत्वाह वदेदित्यर्थः इति
शब्देऽप्यान्तरवाक्यपरिसमाप्तिर्वीतनार्थः तथाच द्वाधा
यण' । न मानमामन्त्रा प्रातरनुवाकं मुपाकुर्या इत्यध्वर्युं
ब्रूयादिति । ततः किमित्यत्राह सोध्वर्युं प्राहेति । सरएव
मुद्वातोक्तोऽध्वर्युः प्राह । प्रातरनुवाकोपाकरणत्वात् पूर्वं मेन
मात्रयेदित्यर्थः । ततः किं कुर्यात् उद्वातेत्यत्राह । सहत
इति । स उद्वाता ह्यतोऽध्वर्युणामन्वितः सन् हविर्दानम
गृह्य गच्छेत् यत्वा स पूर्ववा दारा हविर्दानमगृह्य पूर्वण
दारेण हविर्दानं सोमाककस्य हविष आधारं भूते हे शकटे

प्रपद्यते प्रपद्यात अतः हविर्दानद्वयं प्राप्तस्य उद्गातुः सनियमं
विश्वरूपगानं विधत्ते मदक्षिणस्येति । उदङ्मुखो मित्रवर्गं
मुपविश्य विश्वरूपाः विश्वरूपशब्दवती पुञ्जेवायु शतपदो
मित्ये तस्यां षडङ्गौ गायत्री प्रगाथ प्रगाथनेनोत्पन्नानि
स्तोत्राणि गायति । तथाच द्वाह्वायणः पूर्वया द्वारा प्रप-
द्योत्तरेण हविर्दाने पूर्वेषु चक्रे उदङ्मुख उपविशित्पूणी-
मिति । अस्मार्थः । पूर्वया द्वारा हविर्दानं प्रपद्यान्तरेण
हविर्दाने शकटयोर्मध्ये पूर्वेषु चक्रे चक्रयोः पुरस्तादुदङ्मुख-
स्तूणीं स्तोत्रधर्ममात्र मासो मन्त्रवत् कृत्वा उपवेशनं हि
त्वोपविष्टेदिति विश्वरूपगानविधिर्न नित्यः षोडशप्रहवत्
वैकल्पिकः तथाचोपपादित द्वाह्वायणेन पूर्वोत्तरपक्षोप-
न्यासेन विश्वरूपाणां गानं यजमानेनोक्तः प्रत्याचक्षीत ।
चतुष्टोमस्तोमसम्यदतिरेकादयश्च यस्याभावाच्च वसतोवयो-
ग्रहः प्रातरनुवाकः शान्त मासाश्च न सम्यक्लोपो यथान्यैः
परिसामभिर्गायेतिचैव ब्रूयादिति अस्मार्थः यजमानेन चोदि-
त्तं ष्युद्गाता विश्वरूपाणां गानं प्रत्याचक्षीत न कुर्यादन्वया
चतुष्टोमस्याग्निष्टोमस्य स्तोतुः स्तोत्रीया अतिरिष्येरन्निति ।
किञ्च प्रातरनुवाक मेकसस्रजासामभि विश्वरूपाभि सम्यक्-
त्वादिकाश्च गृह्येत्वा वसतोवयोऽप्य स्तोत्र मुपाकुर्यादिति
संपतोति गृहात् । शस्त्रयोरावश्यकत्वात्तयोरवाभावात् ।
विश्वरूपगानं न कुर्यादिति गायननिषेधः । अथ तदनु-
पादनवसतोवर्ष्यएव ग्रहः । प्रातरनुवाक एव यस्तमासा
मिति विश्वरूपाभिः सम्यक्त्वाद्विरोधोपि नास्ति सोमस्य
तद्वेत्ता । वायुरेवमावात् । यथान्यैः सम्यक्विरोधो नास्ति

तद्वत्तदीयगानेन तत्र यजमाननिधोमः प्रधानं किन्तु यथो-
क्तप्रश्नश्चकृमिः । तथा सति यदिच्छेत् तर्हि यजमानो
नानुक्तोऽपि गायेदिति विवक्षित मिति । अतो विधिनिषे-
धयो रुभयोरपि सूत्रकारेण दर्शितत्वाद्वैकस्त्रिकोऽयं विधि-
रित्यवगम्यते । विम्बरूपागानं प्रशंसन्ति । चतुर्वै इति
प्रगीतमन्त्रसाध्या स्तुतिः स्तोत्रम् । चतुर्वै वै यम यागरक्षा-
हेतुत्वात् । अप्रगीतसाध्या स्तुतिः शस्त्र । विद्यागमसम्पदेतु-
त्वात् । यदि विम्बरूपां गायेत् सम्य यजमानोयक्षत्रेण
विश्वं मनुषुष्टि मनुसृज्य वीर्यं मनुवत्सत्तनि सन्ततगामिनां
करोति । अथो अपि च स्तुतशस्त्रयो रेव समारम्भाय सम्य-
शुपपत्तय एव व्यवसंसाया विच्छेदासन्तत्यै विम्बरूपागानं
भवति । विम्बरूपागानस्य कर्त्तृविशेषादर्शनात्परीक्षया
कर्त्तव्यतां दृश्यति एतद आहति । मिथयुसुतो ग्नावो
ग्नावनाम कश्चिदपिः एतद्वक्ष्यमाण माह उक्तवान् किल
अथ प्राङ् वै प्रातरेव पापवसीयसं व्याकरिषामीति
अथेष्टं भद्रं मिदं श्रेष्ठमिति विभागं करोतीति । एवं श्रुतः
स ग्नावः उपवसथ्ये अग्नीषोमीयेऽहनि अपररात्रे प्रातर-
नुवाकात् प्रागित्यर्थः । सदस्येवोदेषुश्च आसीन उपविष्टो
विम्बरूपां गायति आसीत् । सदसीत्ये तत्समीपस्थद्वि-
र्द्धानमण्डपं लक्षयति । स पूर्वया द्वारा द्विर्द्धाने प्रपद्यत
इति पूर्वत्र विद्यमानान् सदसि द्विर्द्धानयो रभावाद्विम्ब-
रूपागानेन ज्योतिर्गानं दर्शयितुं कश्चिदुपवादं दर्शयति ।
तदुपवाद इति तत्रोऽपवादोऽन्योऽन्यसंवाद कश्चिदस्ति
तस्यैव प्रदर्शनं हे भव्ययो स्तुतं स्तोत्रं मनुहीता प्रातरनुवा-

केन शस्त्रेण किं प्रशंस्यते शसनं मकार्षीति इत्येवमुपपत्तिः ।
 पृष्ठतोभ्वर्षु ब्रूयाद्यन्मम कर्म तदहं मकार्षं मकारिषं तद्यो
 तारं पृच्छतेति तेन प्रत्युक्ता उपवक्तारो वदेत् होतः त्वं सुत
 श्लोत्रं अनुहोता प्रातरनुवाके शस्त्रेण किममंसदिति तैश्च
 दितं सन् उद्गाता ब्रूयात् यन्मम कर्म तदहं मकार्षं तज्जै
 प्रदर्शनं यद्वेद्य तदगासिप ततः किमित्यत्राह तच्चेद्भूयुरिति ।
 तमुद्गातारं वेदुपवक्तारं मेव ब्रूयुः तेन प्रसिद्धेन हे उद्गाता,
 तमो वै तम एव ज्योतिर्विरुद्धं मेव सामं स ब्रूयादिति ।
 स एव तैः पर्यनुवृत्तः, उद्गाता एव ब्रूयात् । तेन प्रसिद्धेन
 येन ज्योतिः सूर्यात्मक तेजो ज्योतिः प्रकाशकं भवति तेन
 येन ऋगपि ज्योतिर्निरव्यक्ताधरा भवति । यदा ऋक्गन्धेन
 तदधिष्ठानानि स्रज्यन्ते । किञ्च तेन येन गायत्री ज्योतिः
 किञ्च तेन येन छन्दोमात्रं ज्योतिः तथा तेन येन सामापि
 ज्योतिः तथा तेन येन तेजो वै सामरूप्यमिति श्रुतेः ।
 तदपि सामान्यदविशिष्टता सूर्योपमस्यते किं बहुना तेन
 येन सर्वापि देवता ज्योतिरभवत् । तज्ज्योतिर्ज्योतिराख्य
 नाम सामेवाह समाप्तिप न तमश्नति किञ्च युष्मासु प्रति
 बह्वृषु युष्मानेव पाप्मना पापरूपेण तमसा विध्यानि
 बाधन्त युष्मानेवाऽग्नान् करोमोत्याह ब्रूयात् । तत्रैव सति
 तान् एव बहून् पाप्मनेव तमसा विध्यतीति एव मपि
 पुरा कृत्वा विश्वरूपागानं पक्षे ज्योतीर्नापि गायेदित्यर्थः ।
 यन्मूर्तं तदृद्धितीयं इति न्यायेन मुख्यविधिकल्पनस्य युक्त
 त्वात् भूत एव ब्राह्मण्यणी विश्वरूपागानपक्षे ज्योतिर्गानं
 तस्य कान्तप्रकारं च दर्शयामास विश्वरूपाद्येद्वाद्येज्ज्योतीष्-

अपि गायेत्परिहिते प्रातरनुवाके अपोनमूयं नाम मूक्तं
पुरा तस्माद्दोतार भारमयि त्वाग्रयणस्य यानु द्विद्वारं यविचं
धाग्रयणास्तावं वा प्राप्य पुरा स्तोमयोगादग्निर्ज्योतिर्ज्योति
रग्नि रिन्द्रोऽज्योतिरिन्द्रः सूर्योऽज्योतिःज्योतिः सूर्य इत्येतेषु
पदेषु चिस्त्रिरैकैक मग्यासं मनसा गायचं गायेदिति ।
अस्मार्द्यः विश्वरूपां गायेदिति तत्तर्हि होत्रा प्रातरनुवा-
काख्ये यज्ञे समापि ते सति तेमेव यज्ञव्यम् अपोनमूयं
नाम किञ्चित् सूक्तमस्ति तदनुवचनात् पूर्वं होतार मेत्यु-
क्ता सतनि ज्योतीष्वपि गायेत् अथवा आप्रयणं गृह-
तोष्वर्धोर्ध्वद्वारवेलायां दद्यापविचं धारयन् तानि गायेत् ।
अथवा आस्तावं वहिष्यवमानसुतिदेवं प्राप्य स्तोमयोगात्
पूर्वमग्निर्ज्योतिर्ज्योतिरग्निरित्येव प्रथमः पादः । इन्द्रो-
ज्योतिर्ज्योतिरिन्द्र इति द्वितीयः । सूर्यो ज्योतिर्ज्योतिः
सूर्य इति तृतीयः । एवमेतान् त्रीन् पादान् प्रत्येकं
त्रिरभ्यस्य प्रथमे पादे त्रिरभ्यसीन मनसा गायचं निदत्तां
गायेदेवसुत्तरयोरपि विम्वरूपागानाग्रयणस्य ऋचः प्रथमं
पाद मनूय ध्याचष्टे युञ्जीवायमिति । अतपदीवाचं युञ्जे
साम्ना युनज्मोति । यदाह तु बाग्याय यामेव अतपदी
वदुपादयुक्ता ऋगिति अतपदीति गायतादिभेदेन बहु-
पादोपेता । ततदा तया अतपदा ध्यामान यजमानश्च
प्रातः सनिं सनिर्दानं बहुदानं योडाता करोतीति ।
द्वितीयपाद मनूय ध्याचष्टे । गायेति सप्तस्रसनिस्तोभा-
दिदन बहुवर्त्तनि साम गायेदिति साम वै सप्तस्रवर्त्तनि
तदा तेन साम्ना ध्यामानश्च यजमानश्च सप्तस्रसनि

मेयोजाता करोतीति । तृतीयं पाद मनूय व्याचष्टे गायत्रं
 चैष्टुभमिति । चतुर्थं पाद मनूय व्याचष्टे विश्वारूपाणीति
 पित्रा सूर्याणि रूपाणि निधनानि संभृतानि सवनानि ।
 सभृतैः संभृतानि सम्पादितानि तेष्वेव समस्तकार्यकरणा-
 दिति । यदाह तत्तेन विश्वमपि सर्वमेव वित्तमात्मने
 यजमानाय च सत्वरति । उद्गाता सम्पादयति पञ्चम
 पाद मनुषदति देवा षोडासीति देवा इन्द्रादयश्च
 एतानि सवनानि षोडासि चक्षिरे हतवन्त इति वेदि-
 तारं प्रशंसति षोकोद्गाच्छिति । यः पुमानेवमुक्तप्रकारेण
 विश्वरूपागानं वेद अग्निन्यग्नौ ज्योतिष्टोमादिः उक्तस्थान
 मेव कुरुते तथैव प्रतितिष्ठतीत्यर्थः । पुनराभ्यायिकया
 विश्वरूपागानं स्तौति अक्षितमृगाश्चेति । पुरा पूर्वं
 * कक्षपाः तदगोव्रीत्यवा ऋषयः अक्षितगुणः सन्तो मृगा
 उद्गायन्ति अ खलु ।

अथ पुनस्तत्पुनानं सामवेदाध्यायिनम् षोडशलक्षि
 मुद्शलक्ष्या पत्यं कुसुहविन्दनामानमपि ब्राह्मणः कश्चि
 दुद्गीघाय उद्गीय भक्ति गानाय च चन्द्रे वक्षिरे हतवन्त ।
 ततस्ते ब्राह्मणा ऊचुः । परम्परमेव भवोचन् किन् अप्य
 कुसुहविन्दो नोऽस्माकमप्रशोरित्यर्थः । ऋत्विक्कर्मपर्याया
 दत्तएव हन्तेति प्रये । इमं कुसुहविन्दं अनुव्याहरामः
 वयं किञ्चित् प्रतिष्ठाम इति ते पुनरनुव्याहरिष्यन्तः सन्तस्त
 मुपनिषेदुः समीप प्राप्ताः स पुनस्तोषामभिप्रायं ज्ञात्वैव
 मुवाच । ॐ ब्राह्मणाः वो बुध्न्य नमः नमस्तारोऽस्तु ।
 प्राहे वै प्रातरेवाह यजनमस्यापय परिसमापयामि यदा

तु वै खलु एतस्य धामस्य शीर्णं कीटराद्युपहतं वा
गृहादिकं अनुसमादधे किञ्चित् समर्थः समाधत्ते । एव
वै वदत् सैवाहं यज्ञस्य वैकल्पपरिहाराय अर्थिमानेन यज्ञ-
मानेनाधि करिष्यामि नियुक्तोऽस्मीति तेनोक्तास्ते ब्राह्मणा
स्तस्मै कुसुमविन्दाय मनसि स्थितमभिप्रायजात कः
कथिदवोषदिति सुवाण्याः हिं कृत्य हिकार कृतोत्तस्यु
रिति इति शब्दो वाक्यसमाप्तियोतनार्थः ॥ ४ ॥

इति त्र्योसावणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
मङ्गिगुणाध्यायस्य द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये
चतुर्थः खण्डः ॥ ४ ॥

अथ पञ्चमखण्डः ।

वाङ्मनसः स्वरूपविद् खलु विष्णुमिवायैव कथमुवाच ।
वशिष्ठाय ब्रह्मोक्तवान् कथं चोक्तमिति । विष्णुमिवाय
मन इति । एव ब्रह्मेति वशिष्ठाय तद्वैतस्मादेवैतद्ब्रह्म
वागिष्ठं वासिष्ठस्यैवावधारणं स एव ब्रह्म विन्दति एव
वाङ्मनसयोर्येदितारं वागिष्ठस्य प्रश्नस्वेदानीं तद्विद् वागिष्ठं
वा ब्राह्मणं कुर्वीतेति विधत्ते अपि द्वैवमिति । अपि
५ स्वत एव एवम्विद् वा त्रयीज्ञ प्रकारेण वाङ्मन-
सयोर्येदितारं वा वशिष्ठयोषीत्यत्र वा त्रयीविद् वा
ब्रह्माणं कुर्वीत । सोदाहरणं वाङ्मनसयोर्येदितारं कल्प-
दर्शयति तद्वैति । तत्तैप'सति यथा लोके कथितमर्थः
समयवर्तनिना रथेन चभी वर्त्तन्थौ चक्रे यस्य तेन रथेन यां.

या दिग्भूतं प्रार्थयते तां तां दिग्मुखं प्राप्नोति एव
तथैवतमयवर्त्तनिना उभे वाक्चनसे वर्त्तन्थी चक्रस्थानीये
यस्य तेनैतेन यज्ञेन य काममिष्टं पदार्थं कामयते वज्रमान
त काममभ्यर्च्यते अभित प्राप्नोति । तथा च बह्वृच
ब्राह्मणे पठ्यन्ते—

अथ केन ब्रह्मत्वं ज्ञायत इति जयौविद्ययेति ब्रूयात्
अथ वै यज्ञो योय पवते तस्य वाक्चनस्य वर्त्तन्था वाचा
हि मनसा च यज्ञो वर्त्तत इति । अथार्हेति अथेति ब्रह्म
कर्त्तव्यं विध्युपक्रमे प्राधान्यामिन्द्रियाणां मध्ये मनोयज्ञ
स्वार्हभाष्ये तद्वर्त्तन्थात्मकत्वात्तथासति च ब्रह्मा यदाचा
व्याह इति वाग्विसर्जनं करोति तत्तदा वाचि मनः
प्रतिष्ठापयति वाक्चनसे एकीकुर्यादित्यर्थः । मनु पूर्वकत्वा-
द्वाक्यवृत्तेः । तत्रैव सति यथा कसिदेकवर्त्ततिदा एक
चक्रेण रयेन न वाक्चन काममि दिग् न ध्यर्च्यते न
प्राप्नोति । यापदिति ऋग्यजुःसामभिर्होषधयुरुद्गातातारो
वायस्त कर्त्तुं कुर्युः । तावत्तायन्तं कालं ब्रह्मा वाचं धर्मो
वाग्यमनवान् सुभूषेद्भवेत् । अथ विमेष आह सूचकारः—
प्रचीतासु प्रचीयमानासु वाचं यच्छेत् । आशाना विमो
चनात्तास्तेव प्रचीयमानास्त्राह विष्कृतस्तस्ययजुषश्चाध्वा
समिध प्रस्थानीयायाइति वा यत्न वा ध्वर्युर्विह्वलो चेष्टेता
यत्न वा न चेष्टेतां वाग्यत प्रायस्त्वेव स्यादिति । अस्मार्त्तं
प्रचीता प्रचयनमारभ्य तदिमोचनपर्यन्तम् ।

अथ वा प्रचीताप्रचीयमानासु आरभ्य आह विष्कृत.
विष्कृदेहीति सप्रैषपर्यन्तं । यथास्तं यजुरारभ्य वा

समिधः प्रस्थानीयायाः प्रस्थान मनुयाजप्रचारस्तदर्थं
 समिधस्थानीया तस्य आधानपर्यन्तम् अथ बाध्वर्ग्यहोत्रोः
 कर्माभावेऽपि ब्रह्मवचो न कामचारः किन्तु तत्रापि ब्रह्मा
 प्रायेण बाध्यतः स्यादिति ऋग्वेदविहितकमेन्यूनातिरेके
 प्रायश्चित्तत्वेन ब्रह्मणा कर्त्तव्यं व्याहृतिहोमं विधातुमादौ
 वेदप्रयसारत्वेन च व्याहृतीः प्रशंसन्ति प्रजापतिर्वा इति ।
 प्रजापतिर्ब्रह्मा इमान् प्रसिदान् त्रीन्वेदानृजत । तेन
 सृष्टास्ते वेदा एनं प्रजापतिं नां धित्वन्नाप्रीणयन् ततः प्रजा-
 पतिस्तेभ्यः सारजिघृक्षया तानभ्य षोडशत्तेभ्यः पौडितेभ्यः
 भूर्भुवस्वरिति व्याहृतिष्वय मक्षरत्किसनिरगच्छेत् । तस्य
 विवरणम् । ऋग्भ्यो ऋग्वेदाङ्गुरित्यक्षरस्यव्याहृतिरूपय ।
 स सोऽयं भूर्लोकोमपन् । यजुर्भ्यो यजुर्वेदाङ्गुव इत्यक्षरस्य-
 रसोऽन्तरिक्षलोको भवेत् । सामभ्यः सामवेदात् स्वरित्य-
 क्षरसः स्वर्गलोको भवेदिति । प्रथमं व्याहृतिहोमं
 सप्ततिकं विधत्ते । तथादिति । तत्र यदि ऋग्वेदविहि-
 तात् कर्माभ्यः उत्क्षणं न्यूनमधिकं वा होत्राकं वा होत्रा-
 दिभिः क्रियेत । तत्तर्हि गार्हपत्यमग्निं परित्य भूः स्वाहे-
 त्यनया व्याहृत्या जुहुयात् । अयं वै अयमेव भूर्लोको
 गार्हपत्यं अयमेव लोकऋग्वेदः । तद्वैतेनैव होमेन इमं
 लोकश्च ऋग्वेदश्च स्वेन स्वकीयेन रयेन सारेण समर्चयति
 समृद्धं करोतीति । द्वितीयव्याहृतिहोमप्रशंसां विधत्ते
 अथ यदीति । अथेत्यन्तरवाक्योपक्रमे यजुष्टो यजुर्वेदवि-
 हितात् कर्माभ्यो यदुत्क्षणं न्यूनमधिकं वा अध्वर्यादिभिः

क्रियेत तर्हि अन्वाहार्यपचनमग्निं परित्य भुवः स्थाहेति ।
 ब्रह्मा जुहुयात् । अन्तरिक्षलोको वै अन्तरिक्षलोकएषान्वा-
 हार्यपचनः अन्तरिक्षलोकएव यजुर्वेदस्तद्वैतनैव होमेन
 अन्तरिक्षश्च यजमानं च स्वेन सारेण समर्हयति ॥ तृतीय-
 व्याहृतिहोमे प्रथमं विधत्ते अथ यदीति । स्पष्टमेतत् ।
 एवं विशेषेण प्रायश्चित्तं विधायेदानीं साधारण्येन प्रदर्श-
 यति अतोवाच इति । अतोवाच अपिवा यतमग्निं
 कर्त्तुमक्षिंयित् कर्मणि उत्पन्नं न्यूनमधिकं वा क्रियेत तदा
 सर्वदेवान् पर्यायकमेव जुहुव्याहृतिभिर्ब्रह्मा जुहुयात् ।
 तथाचास्य यजमानस्य यज्ञ अस्तसः अन्वाहृतो भवति
 किन्तु स्वर्गाहृतः ययोक्तमार्गेणैव हृतो भवति ॥

हविषा स्कन्दने पाचादीनाञ्च भेदने प्रायश्चित्तं विधातु-
 मादौ दोषं दर्शयति अथः स्कन्वाहेति । अथ पुनं स्कन्वाह-
 विष, स्कन्वाहा भिक्षात् पाचादीनां भेदात् परस्तेषां
 त्रिप्रकारिणीत् क्रमति कथं देवान् दिव यदधिष्ठितन्दिवि
 लोके चेति तृतीय गगनं पितृसख्या पूरकत्वात् । एव
 मन्यदपि वाकी अथ प्रायश्चित्तं विधत्ते तदभिमृशेदिति
 देवान् दिवश्च यज्ञो गादुदगमन् । ततस्त्वत्कारणं मा
 भान्द्रविषं तद् यज्ञफलं अष्ट आप्नोतु । एवमन्यदपि
 व्याख्येयम् । देवानित्यारभ्य यत्र कश्च यज्ञो गात्ततो मा
 द्रविष गदित्यन्तेन मन्त्रेण स्कन्वं हविर्मित्रं पाचादिकक्षा-
 भिमृशेत् । तद्वैतनैवामिमर्शनेन आत्मानश्च यजमानश्च स्वेन
 रसेन समर्हयतीति । यज्ञं हविषा वैष्णवं वारुणं वांषा
 सुपनयनं प्रायश्चित्तत्वेन विधातुं तदर्धवादत्वेनेदमान्नायति

वारुणो वा इति वरुणो वै अपाम्पतिः वरुण एव एतसिद्ध-
व्यत्ययः एवं विष्णा नुपार्पयति स्थापितवानिति ।

अथ प्रायश्चित्तं विधत्ते यद्यच्च इति । यद्यदि यत्ते
उत्सर्गं क्रियते तर्हि परोरजसेत्यादिना स्तव्यं हविर्भिन्नमप
उदकानि तस्मिन् हविषि उपनिनयेत् पाकवेत्तायां हविरुद-
नच्छेदेतेनेवापां उपनिनयेनात्मानश्च यजमानश्च स्नेन स्नेन
रसेन समर्चयतीति । वरुणेन यज्ञस्य विष्णोः समर्पितत्वात्
वैष्णवानां वारुणानां वा पावाणामुपनिनयने कृते यज्ञः
समाहितो भवतीत्यर्थः । अथ मन्त्रस्यायमर्थः । ययोर्विष्णु-
वरुणयो रोजसा तेजसा च रजांसि लोकाः स्तुभितानि
यथावस्थापितानि । किं ययोभिः वीर्यैः तैर्वीर्यतमा अति-
शयेन वीरौ । तयो शविष्ठा यपिष्टौ । अतिशयेन बलवन्तौ ।
अपि ययोभिः सहोभिरन्धदौयेर्बलैरप्रीता अप्रतिगतेवत्येते
ईश्वरौ भवतः अत्यतिरैश्वर्यकर्मापूर्वकृता पूर्वं प्रथममाद्या-
तव्यौ विष्णु वरुणादुभयश्च द्विवचनं परस्परसाहित्यापेक्षया
विष्णुवरुणायित्यर्थः । अथगन् यज्ञोगमत् । गमेर्लुङि
मोमोधातीरिति गकारे कृते रूपं स्वाहा सुष्ठु द्रुत
मस्त्विति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ प्रकाशे

प्रहिश्रवाज्ञाख्या द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ षष्ठखण्डः ।

विराजोऽतिरेके अनूनतायां प्रायश्चित्तं दर्शयितुमाह—

तदेति । तदेतदस्यमाणं विधानाह सम्यगुक्तवान् किल
यावद्वा यावत्काले हिता ऋचा करोति यस्मादिक पठति
तावद्दोष्येव यन्नस्तिष्ठति यावदेवाध्वर्युर्यजुषा यजुर्वेदवि-
हित कर्षं करोति तवदध्वर्युषेव यन्नस्तिष्ठति । यावद्
हाता सास्त्रा सोत्रादिक पठति तवदुद्गातृष्वेव यन्न
स्तिष्ठति । यत्र यस्मिन् काले उपरता होवादयः कर्कर-
हितास्तिष्ठन्ति तावत् ब्रह्मण्येव यन्नस्तिष्ठतीति । अस्वेवं
किं तत् इत्यत्राह तस्मादिति । यस्मादेव तस्मात्तस्मिन्मन्त्रार्थं
होवादीनां व्यापाराभावकाले ब्रह्मा वाचंयमी बुभूषेदेवेत्य-
पधारणो भवेदेवेत्यर्थः । एवं वाग्यमगं विधाय तस्मिन्
प्रायश्चित्तं भाह । स यदीति यदि ब्रह्मा प्रमत्तः अनवहितः
सन् व्याहरेत् मौनं परित्यजेत्सर्हिभूर्भुवः स्तरित्वेव वा
व्याहृतीर्षा मनसानुद्रवेत् चिन्तयेत् । वा शब्दस्तन्निमित्तं
प्रायश्चित्तान्तरं भाह—वेणुषीं वचं मिति । यदि प्रमादाद्
ब्रह्मा तदा व्याहरेत्सर्हि इदं विष्णुर्विषकम इति वेणुधीमृचं
वा मनसानुद्रवेदित्यनुपद्भः । अथ सर्वप्रायश्चित्तं तया महा
व्याहृत्या होम विधातुं होम सुपक्रमते—राग्रीहमिति ।
मित्यत्र मुष्टिभिः परिमितम्य रात्रिः सोमस्यांशुन्वयवाना-
दाय मर्कटयेषध रश्मि उत्तरज सधवचिति मर्कटस्य सम्भ-
व्यमानत्वाद् हच मापुषुवे उदपतत् । तत्र किमित्वत्राह—
स आदधीति । यथाह्य आरुणि रुहालकः प्रायश्चित्तं
कर्तुं आहूतिं मुत्पयोवाच हे मर्कट त्वमेनानशसुर्न यिवप्-
स्यसीति वा अपयत्वाभृतः सन् यतो हृष्यादपप्यसि ।
मर्कटस्योत्तरं दर्शयति—सहो याचेति । पुनराहणेर्षधन

दर्शयति—प्रायश्चित्तं होषामीति । पुनर्मर्कट आह—
 किमिति । इत्यारुणिरुत्तरमाह—सर्वं प्रायश्चित्तमिति ।
 पुनः मर्कटः पृच्छति—किं सर्वप्रायश्चित्तमिति । इत्यारुणि-
 रुत्तरमाह—मष्टाव्याहृतीरिति । सहोवाचो भारुणेइति ।
 स मर्कटः श्री मित्यङ्गीकृत्यैव सुवाच ह हे आरुणे आहुति-
 मान् आहुतियुक्तत्वं मर्कटोऽंशूनाद् आजहार अतः सर्व-
 प्रायश्चित्तं होषामीति यद्गुणे कथमिति तद्विदाश्च कथं
 कस्वेदं प्रायश्चित्त मिति कथमन्नासीरित्यर्थः । पुनरारुणि
 रुत्तर माह—सहोवाचेति । स एव सुवाच यद्य कर्मणो
 न्यूनत्वम् अधिकत्वं भवगतं ज्ञातं यद्यपि धानवगतं तस्य
 सर्वस्य ज्ञातस्याऽज्ञातस्य विहितविशेषप्रायश्चित्तस्यैवैव मष्टा-
 व्याहृतीरेव प्रायश्चित्तिरिति शास्त्रतोऽवगच्छतीति । अस्तु
 प्रकृते किं मायात मित्यभाह तस्मादिति । यस्मादेवं तस्मा-
 देतां मष्टाव्याहृती मेव सर्वप्रायश्चित्तार्थं जुहुयात् । तत्रैव
 प्रायश्चित्तान्तर माह अपि वेति । अपिवाऽथवा अज्ञात
 मनवगतं यद्गुणत्वं अधिकत्वं यदपिवाऽज्ञातं यन्नस्य
 सम्पत्ति मिथ ऋत्विग्भिः मिथः क्रियते । हे अग्ने अस्य
 यज्ञस्य सम्पत्ति तदुभयं कस्यय । फलसमर्थं कुरु । हि यस्मात्
 त्वं यथाकथं कर्मणः स्वरूपं वेत्स्य वानासि । साष्टा सुहुत-
 मस्तु इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । अपिवा इति । अपिवा
 प्राजापत्यां प्राजापत्यै इत्यस्य व्याख्यानं धुक्तं नोऽस्माकं तद-
 भीष्ट मस्तु किं तु वयं रयीणां धनानां पतयः साहेति ।
 अनेन मन्त्रेण प्राजापत्यां प्राजापति देवतायां माहुतिं
 जुहुयात् । तद्वैतेनैव आत्मानं च यजमानं च स्वेनाभीष्टेन

रसेन यज्ञफलेन समर्चयति समृद्धिं करोतीति । यज्ञेन
मृत्तमयपात्रभेदने प्रायश्चित्तं दर्शयति—अथ यद्वाविति ।
अथ पुनश्च यद्दे किञ्च यदपि शरावीदृशनादिकं मृत्तमय
पात्रं भिद्येत तद्विषय पात्रं भूमिर्भूमिरित्यादिना मन्त्रेणा-
भिमृश्येत् । अस्य मन्त्रस्याय मर्थः—भूमिविकारात्मिका
भूमिः प्रकृतिभूतां भूमिं ममात् अपि च माता सर्वस्य
जगतोनिर्मात्री मातारं पृथिवीं मेवागात् यौः पिता
पृथिवीं मातेति श्रुतेः ययं पुत्रैः पशुभिश्च समृद्धा भूयाम
भूयास्य शत्रुरक्षान् हेष्टि स भिद्यतां विदीर्यता मिति
तद्वैतेनैव तदभिमर्शनेन आत्मानं च यजमानं च स्वेन रसेन
समर्चयति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्य विरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
पट्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे प्रथमा-
ध्याये पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अर्घवाद्गुरुःसरं सौम्यं चरुं विधत्ते—घ्नन्तीव वा
इति । राजानं दीप्यमानं ओषध्यधिपति वा सोमं घ्नन्तीव
हिंसतीव । स च सोमस्तेन प्रमीवत इव भवति । यद्यस्मा
देवं सोमं तदभिपुण्यन्तीति तस्याभिपुण्यस्य मृतप्रायस्य
सोमस्य एतां प्रसिद्धाम् अनुस्तरणीं मृतस्थानुस्तरणीं
कुर्वतीति यद्यस्मात् सौम्यं सोमदेवत्वं चरुनिर्वपन्ति तस्मा-
दत एव लोके पुरुषाव सर्वग्नौ मृतावानुस्तरणीं क्रियते ।

वेतरणी नद्युत्तारिका ग्रीः दीयते । अतः सोमाभिषव-
 निमित्तं सोम्यं चरुं निर्वपेदित्यर्थः । तथा चाध्वर्युमाखाया
 माश्रायते—घ्नन्तीव वा तं सोमं वदमिषुषन्ति यक्षीम्यो
 भवति यया मृतायानुस्तरणीं घ्नन्ति तादृगेव तदुत्तरार्धे वा
 मध्ये वा जुहुयाद्देवाभ्यां समं दद्यात् दक्षिणार्धे जुहोती-
 त्यादि । इतस्मिन्ने पात्रस्थिते सोम्ये चरायाज्यं पूरयित्वा-
 दवेक्ष्यमर्थवादेन विभक्ते साध्यानामिति । पुरा सच
 बहुकृत्स्नं द्वादशादिवहुदिनसाध्यं यागमासीतानामनु-
 तिष्ठति साध्यानामेतन्नामकानां देवानामक्षयं चतुःषु केय-
 राधिकता जप्तिरे ते देवा इन्द्रमुपनिषेदुः दुरपगमन् गत्वा
 चेवमयोचन् । तेषां सचमासीतानामक्षात् चतुःषु शर्करा
 कथं जायेरन् । हे इन्द्रचतुःपूत्यवाः शर्कराः विद्याः जा-
 नीष्व । इत्थेयं घृष्टमात्रस्तत्परिहार यातेभ्यो देवेभ्यः सोम्ये
 चरावेतत् प्रसिद्धं श्यायं भा हवमाजरां प्रायच्छत् । ततस्त-
 दान्यमदेक्ष्यन्त । तद्वेक्षणेन ते देवाः प्राप्यन् तेषां चक्षुष्या-
 यतत शर्कराण्यभूवन्नित्यर्थः । कथित् पुमानेव विद्वान्
 जानन् सोम्यं चरुमाज्यं पुनरवेक्षत इत्यर्थः । अत्र विशेषो
 बह्वृचब्राह्मणे श्रूयते । प्रतिगृह्य सोम्यं हीता पूर्वं छन्दोगी-
 भ्योऽवेक्षेत ऐके पूर्वाक्षं छन्दोगेभ्यो हरति तत्तया न कुर्व्या-
 दपट्कर्त्ता प्रथमः सर्वभक्षान् भक्षयतीति च आह । तेनैव
 रूपेण तस्मादपट्कर्त्तव्यं पूर्वमयेक्षेताथैनं छन्दोगेभ्यो हर-
 तीति प्रगंसापूर्वकं सेतिकर्त्तव्यताक सोम्यं चरुं पायनं वि-
 धत्ते योस्तमवाद्यायेति । यः पुमानवाद्याय अन्नादिभक्षणा-
 यालं समर्थः सन्नपि अथ शब्दः अर्थः । अत्र नाद्यादालि

शरीरत्वा स पुमान् सदृशो दक्षिणार्धं द्विजातिगम्यत्वादेव
 होमविशेषद्वयसिद्धिं सौम्यं चरुं प्राप्नीयात् उद्गाता ।
 तस्माद् भक्षणादवायं तं जनं कामति प्राप्नोति यो जनी
 अन्नाद्याय समर्थः सन्नपि अन्नं नास्ति किञ्च अस्मात् प्राग्-
 नास्ति तरोऽपि तृप्ता भवन्तीति शेषः अतो जन्तेन जन-
 हितेनात्र न भक्षणात्सौम्येनैवान्नमस्ति अदनाददन सामर्थ्ये-
 नैवान्नमसीत्यर्थः । न केवलमिह लोके किन्तु परत्राप्यन्नादौ
 भवतीति ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्-
 विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे प्रथमाध्याये

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

॥ इति प्रथमः प्रपाठकः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयः प्रपाठकः ।

प्रथमः खण्डः ।

अथाग्निने वद्विष्यमाने धर्माः कथ्यन्ते । तत्र तावदु-
पाक्षौ गायतानर इत्येतामाद्या मृचं साम्ना प्रच्छन्ना गाये-
दिति प्रशंसापूर्वकं विधत्ते प्रजापतिरकामयतेति । प्रजा-
पतिर्विधाता पुरेयमकामयत बहुस्यां स्थावरजद्रमत्वेन
नानाविधोऽहं भवेयं तस्येव विवरणं प्रजायेवेति । य एयं
कामयित्वा रेतस्यां रेतस्या प्रथमाधूस्तद्वत् यादृगपि
रेतस्या । तामुपाक्षौ गायतेत्येतामृचं साम्ना प्रच्छन्ना व्या-
ताम् अगायत् । यदि यासिदृचमसाम्ना सामरहितामगा-
म्यत्तर्हि अनस्थिकं अस्मिरदितं मां समजनिष्यत । तत्
साम निराधारमजनिष्यत तत् साम निराधार अजनिष्य
तित्यर्थः तस्माद् यामृच साम्ना प्रच्छन्ना गायति गायेदि-
त्यर्थः । यन्मादेवं तस्मात्सोके पुरुषो भासेन त्वचा लोम्ना च
प्रच्छन्नं सन्नजायत इति रेतस्यापान्तिं यज्ञं विधत्ते पि-
रुदृष्टहातीति । पयमानायेन्दय इत्यथ यकारवकारयाकारेषु
त्रिषु अक्षरेषु प्रत्येकं द्रुतं कुर्यादित्यर्थः । तदाच ब्राह्मणः
रेतस्यायास्त्रिरुदृष्टहातीति ब्राह्मणं भवतीति याश्वाश्मा-
नायेन्दवा इति । तत् प्रशंसति त्रय इमे लोका इति इमे
प्रसिद्धाः पृथिव्यन्तरिक्षदुर्लोकान्तयः एषां लोकानाम-
वरुध्ये प्राप्त्यर्थं विरुदृष्टहातीयात् यत एव च विभ्यो रेतः

सिध्यते । तवत्वं द्विद्वारं निषेधति न हिं कुर्या-
दिति । द्विद्वारनिन्दया तदर्वनं प्रशंसति वज्रो वै
इति । निगदसिद्ध मेतत् । नियमान्तर माह रेतस्या
इति । रेतस्या प्रथमा ऋक् छन्दसा गायत्री देवतया
प्राजापत्या प्रजापतिना गीतत्वादित्येवं सर्वं धारयन्नेतया
रेतस्या गायेत् । हि यस्मादिदं सर्वं रेतः । तथा च
न्यूयते प्रजापते रेतोदा देवानां रेतो वर्षाः वर्षस्य रेत
ओषधय इत्यादि । रेतस्यायाः सेतिकर्त्तव्यताक गानं
विधायेदानीं द्वितीयाया मभिते मधुना पय इत्यस्यां गानं
विधत्ते । द्वितीयाया गायतीति गायेदित्यर्थः । तत्र
विशेष माह तस्मादिति । तस्या मृचि द्वे अक्षरे सप्तयनी
व्यतिपजति व्यतिपत्ते कुर्यात् । ते के अक्षरे इत्यत्र उक्तम्
मध्यमस्य षडस्यायर्वाणो अग्निश्रयुरिति । अस्य षादस्यो
क्षममन्त्रमक्षरमुक्षमस्य देवं देवाय देवयुमिति अस्य च
प्रथमं अक्षरं तथा च द्राष्टव्येन गानमे व्यतिषङ्गं
दर्शितवान् आयर्वाणो अग्निरादेश् पूर्व देवायदा इति
एतत् प्रशंसति व्यतिपत्ताविति । स्पष्टार्थः । गाने नियमं
दर्शयति गायत्रीछन्दमेति । छन्दसा गायत्री देवतया
आग्नेयी । अल्लविष्टानरूपां पृथिवीं ध्यायन्नेतया गाये-
दिति । अथ सनः पवस्वयंगव इत्यत्र द्वितीयायां गानं
विधत्ते द्वितीयां गायतीति । गाने विशेषमाह—तां बल
वद्वीरश्वेव गायतीति । ता मृचं बलदिव प्रयच्छन्त-
दिव । उरःस्थानेनैवोद्गायेदित्यर्थः । विशेषमाह तस्या
इति । तस्या अच उत्तमाहं द्वे अक्षरे द्योतयतीति

ब्राह्मणं भवति ये ऋक्षं हिङ्गारात्ते निर्ब्रूयादिति गीतमः
 पाधाइति धानञ्जयइति । हिङ्गारादूर्ध्वं यदक्षर निरुक्तं
 गेषमिति गीतमस्त्व मत् हिङ्गारात् पूर्व पाधा इत्यक्षरद्वयं
 निरुक्तं गेषमिति तत् प्रयंसति चक्षुरिति । तत्तेन अक्षर-
 द्वयोद्योतनेन चक्षुरेव प्राणत्वेन युनक्ति । तस्मात्तत् एव
 चक्षुर्युक्तं सम्बन्धमेव भवति अत्रापि गाने भिद्यमाह—
 त्रिष्टुप्च्छन्दसेति । पूर्वपदप्राण्येयम् । अथ द्विद्युतत्या
 रचैत्यस्यां गान विधत्ते चतुर्थी गायतीति । अथ विशेष-
 माह—तस्याद्यत्वातीति । चिरस्य गायीदित्यर्थः । ततः
 स्त्रीति द्वादशाक्षरपदेति । तदेतदनूय मत्तमेदेन व्याचष्टे
 सूत्रकारः । तस्माच्च त्वार्युत्तमाहोऽन्तराणि द्योतयतीति
 ब्राह्मणो भवति हिपुरस्ताहिङ्गारात्तयोपरिष्ठादिति गीतमः
 सीमाः शुक्ताइति धानञ्जयइति स्पष्टार्थः । तत् प्रयंसति
 श्रोत्र मेवेति । तत्तेनाक्षरचतुष्टयद्योतनेन श्रोत्र मेव
 प्राणत्वेन युनक्ति । तस्मात्तत् एव श्रोत्रत्वं युक्तचतुष्टय
 सख्यया । कथं हे श्रोत्रे उपाधिभेदेन तथा प्रतिशब्दे
 प्रतिधुनि इत्येवं मत्तः तस्मात्पुरुषः सर्वा दिशः शृणोति ।
 सर्वासु दिक्षु वर्तमानशब्दान् शृणोतीत्यर्थः । तस्यैव
 विवरणं परागपि यदगच्छत् प्रत्यङ्गशब्दानपि सर्वतः
 शृणोति । गाने नियम माह जगतीच्छन्दसेति । हिन्वानो
 चे व्यभिरित्यस्यां गान विधत्ते पञ्चमौमिति । वचनाच्चतु-
 र्यनर्होपचमी कार्या हिङ्गारादूर्ध्वम् एकः चयः पूर्वं अवन-
 र्हास्तत्र पूर्वेषु विषयवमर्होपत्यक्षरं निनर्हदित्यर्थः । तत्
 प्रयंसति आह बहुतमादिति । य एवं विनर्हद्वायति स

बहुतनापुरुषावहुयन्ततिपर्यन्त मत्र मत्तोत्तर्यः किञ्च य
एवं वेद सोऽपि अत्रादो भवति । तत्रैव विशेषोत्तर
माह । निरुक्ताश्चेति । ता मृचनिरुक्ताश्च गायेत् अव-
मर्थः । तस्य चत्वारो गीयते । अवमर्दाः तान्निर्दधन्
क्रमेण निरुक्तं अनिरुक्तमिव चत्वारोऽप्येदिति । तथा च
ब्राह्मणः—तस्याः द्वितीयं पादं निर्व्रूयात्तृतीये चाक्षरे
पञ्चमं पष्ठे इत्यस्यार्थः । अस्या द्वितीयं पादं निरुक्तं गायेत्
तृतीये पादे प्रथमं चतुरक्षरं अनिरुक्तम् । पुनः पञ्चमपठे
निरुक्ते गायेत् । द्विद्वारादूर्ध्वं पुनरप्यनिरुक्तं मित्वैव चत्वारो-
समिति तत्प्रशंसति निरुक्तेन वै इति । अस्या मृचि निरु-
क्तात्वेनेव अवत्योक्तं निरुपयै निरुपयैः यावत्सम्बन्धं भजति
किञ्च अस्या निरुक्तं तत् कार्यं सुपजीवन्ति यथैव वेद
सोऽपि चाक्षं भुञ्जते य एता सुपजीवन्ति च । अत्र नियम
माह अनुष्टुप्छन्दसा इति । एषां छन्दसा मनुष्टुप्छन्द-
चतुष्टुं भूतभविष्यद् वर्त्तमानस्य पादचतुष्टु मिति चतुष्टुसा-
म्यादेव तथा प्राजापत्या सर्वं मेवम्यायन् गायेत् । द्वि
यध्मादिदं जगत् प्राजापत्यं प्राजापतिमस्वन्धीति । अथ
ऋधक् सोमस्वस्त्य इति । अस्यां वानं विधत्ते पठो
गायन्ति । अत्र विशेषं दर्शयति—तस्मात् दे दे अक्षरे
षट्क्षरपर्यन्तम् उदासं गायेत् । तदेव मतभेदेन दर्शितवान्
सूत्रकारः सञ्जग्मानोदायिवा कावाश् इति धानञ्जयः ।
कवाश् इति शाण्डिल्य इति तदक्षरमंस्यां गायति । तत्
प्रशंसति षडृतव इति । षट्स्वैव वसन्तादिषु सर्वं प्रतिति-
ठति । रुषे इ विभिन्नस्य कासस्य सर्पोत्पत्तिमद्रिमित्तका-

रसत्वात् । अत्रापि नियम माह पङ्क्तिच्छन्दसा इति ।
 पूषवद् व्याख्येयम् । एवं सर्वासृजु गानं विधाय किञ्चि-
 त्त्वनुद्य फलदर्शनेन स्तौति द्रष्टव्यं च वा इति । गायत्री-
 च्छन्दोयुक्ते प्रातःसवने त्रिष्टुभं व्यतीवा सृचं गायति जगतीं
 चतुर्थीं गायति अनुष्टुभं पञ्चमीं गायति षष्ठीं पङ्क्तिं
 गायति । एवं सोम मिहैव चकारात्परत्रापि चिरुक्ति
 रादराध्ना । मनसा भच्छति । सङ्कल्पेनाभीष्टानि प्राप्नोति
 इत्यर्थः । गायत्रे गानं दर्शयति गायत्रे हे गायत्रीति । तत्
 फलं दर्शयति प्राणभवेति । तत्तेन ह्योर्गानेन प्राण भवा-
 भ्येति । हि यन्मादुगायत्रं यथा कल्पयत्वात् यद्विषयवमा-
 नेषि विशेषान्तरं विधत्ते रथन्तरेति । उत्तरा सृचं रथन्त-
 रवर्णान्तां गायेत् । अत्र विशेष माह द्वाध्यावणः—तस्या
 ऊर्ध्वं प्रस्तावाद्यत्वात्थ्येचराण्यभिष्टोमेदिति । तस्यायमर्थः ।
 तस्या रथन्तरवर्णोत्तमात् प्रस्तावादूर्ध्वं सुदगीयस्यादितयतु-
 रक्षरं रथन्तरवर्णकारैरभिष्टोमेदिति । तत् प्रगंसन्ति इयं
 वै इति । इयमेव षट्क् रथन्तरं तद्वर्णकत्वात् । किञ्च अस्या
 मेव षट्चि सामनि च प्रतितिष्ठतीति यद्वा अस्यां गोयमा-
 नाया मेवं यजमानः प्रतितिष्ठतीति । यच्चफलं भवेदिति ।
 इति श्रीगायत्राचार्यविरचिते माधयोवे वेदार्थप्रकाशे

पहर्विप्रवाह्याख्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

प्रथमः खण्डः ॥ १ ॥

अथ द्वितीयखण्डः ।

अथैतास्त्वृक्ष विधास्वमानेन यद्विष्यवमाने सामानु-
 सोम्यं विधत्ते—ता वा एता इति । समर्था भवन्ति । यद्येन
 पराच मानुलोम्येन गीयन्त इत्यर्थः । आज्यस्तोत्रेषु तासां
 प्रतिलोम्यं विधत्ते—प्रतीच्यइति । येन प्रतीच्यः प्रत्यक्षुषाः
 प्रतिलोम्ययुक्ता भवन्ति तेन मनुष्यसोकाय युज्यते देवसो-
 कापेक्षया मनुष्यसोकाय प्रत्यग्भूतत्वात् । प्रशंसार्थं
 धूर्गानं विधत्ते—एष वा वजात इति । तस्य यद्विष्यवमा-
 नस्य सम्बन्धिनो धुरो येन गीयन्ते गायत्री गीतेरेव केवल-
 विकारा धुरः । यद्योगाद्वक्ष्ये धुर इत्युच्यन्ते । एष वाव
 अथ मेव जातः जन्म फलवान् । एष वाव अयलुप्तजरायुः ।
 जरायुर्गर्भवेष्टनं तद्वद्वितः अज्ञानरहित इत्यर्थः । अत एव
 आर्त्विजीनः ऋत्विक्कर्माहः यः एवं विद्वान् जानन्धुरो
 गायति त जानमेयेन मन्त्रायाय परितृप्तयेव उद्गातार
 मेवाश्रमघणाय समर्थं करोतीत्यर्थः । किञ्च उभावन्नमत्त
 उद्गाता यजमानयोभावन्नमत्तः । तत्र प्रथमगाने विशेषण-
 माह या प्रथमा इति । तत्र या प्रथमा धूः तद् मन्त्रार्थं
 भूयादिति ध्यायन् गायेत् । तत्रग्रमति रेतस्य इति तत्तेन
 ध्यानं पूर्वकेषु गानेन चक्रः सिक्काय मेकाद्यैव प्रजीत्यप्ति-
 मेवेत्यर्थः । अथायं प्रति दधाति । धारयतीति । तत्तत्त्व
 हिङ्गारं प्रतिषेधति न हि कुर्यादिति । हिङ्गारनिन्दया
 तद्वर्जनं प्रशंसति यद्विदुष्यादिति । व्याख्यात मेतत् । तस्या
 छन्दो रेतस्या दर्शयति रेतस्या इति । छन्दोरेतस्या प्रथमा
 गायत्री युज्यते मनस्य प्रजापतिना प्रापत्वेन धीयते ॥

अथ द्वितीयस्या मृचि गाने विशेष माह—या द्वितीया
 इति तस्य या द्वितीया तमागां गायत्वेन प्राप्ता गायत्री
 गायत उदाता तस्या ऋचो द्वे अक्षरे संग्रयनो व्यतिपजति ।
 कथं मध्यमस्य पदस्योत्तम मक्षर मुक्तम् । अस्य पाद प्रथमं
 अथर्वाणो अश्विनयुर्देवं देवाय देवपुरिति । अन्यत् पूर्ववत् ।
 या तृतीया ता मिति । या चिष्टुभं गायन् तस्यान्तिमा-
 र्द्धे द्विद्वारादूर्ध्वं या द्वे अक्षरे द्योतयति निरुक्तं गायेदि-
 त्त्वर्थः स्पष्टमन्यत् । चतुर्थ्या विज्ञेय दर्शयति—या चतुर्थी
 तां जगती मगान् गायत्स्त्वस्या चत्वार्युत्तमार्द्धेऽक्षराणि
 द्योतयति श्रीय मेव तद् युनक्ति । जगतीं गायन् तस्या
 द्वे उत्तमार्द्धे चत्वारि अक्षराणि द्विद्वारात् पूर्व द्वे उपरि-
 टाद् द्वे अक्षरे इति चत्वारि सीमाः शुक्रादिति वा चत्वार्य-
 क्षराणि द्योतयति । अन्यद्वास्यातं पूर्वखण्डे । अभिहि-
 तस्यार्थस्यावाभिधाने न पुनरुक्तिदोषः । विशेषान्तरविधा-
 नायानूद्यमानत्वात् पञ्चम्यां विशेष माह—या पञ्चमी ता
 मिति । या पञ्चमी तां गायन् चतुर्धा व्याहृत्य चतुरवन्तर्हं
 कृत्वा गायेत् । यत एव लोके इदं प्रसिद्धं पुरुषचतुर्धा
 पादमध्यहस्तगिरोरूपैयतुर्भिर्भागैः विस्तृतः सन्वीर्याय
 जायते समर्थो भवति तत एवेना मनुष्टुभ मृचं चतुर्धा
 व्याहृत्य चोर्याय खेलाय मेव गायति । किञ्च उद्यावपा-
 मिय एता मृचम् अश्वभेदेन निरुक्ता अनिरुक्ता मिय गायेत् ।
 हि यस्मात् यागुद्यावचा मिय व्यवहाराय भवति । अपि
 च सप्तत्येव क्षणेनने निमित्तमेव गायेत् । हि यस्मात्
 पुरुषो लोके सप्तत्येव विस्फटमेव यथा भवति तथा याचं

वदति किं चात्रागुष्ट्वा कन्दो युज्यते वाक्प्राणत्वेन धीयते ।
प्रजापतिनेति शेषः ।

अथ षष्ठ्या विशेषं दर्शयति या षष्ठो तामिति अत्र
षष्ठिच्छन्दा युज्यते एषा ऋक् कन्दः षष्ठिः सा ज्ञेयेत्यर्थः
समानो दानो प्राणत्वेन धीयते । शिष्टं व्याख्यातमिति ।

अथ यद्विषयमाने धुरो विधानानि कथ्यन्ते सदिति ।
इति प्रथमायां धुरः सदिति निधनं कुर्यात् । हि यस्मा-
द्वैतसोपि हिमि शब्दः समस्यर्थः द्योतनार्थः रेतसि स द्वेष
प्रायते । द्वितीयायां निधनं दर्शयति समिति । समिति
निधनं द्वितीयस्या कुर्यात् । यद्यस्माद्वैतसो विश्वस्य सम्भव
इत्यर्थः । तृतीयायां निधनं दर्शयति स्वरिति । स्वरिति
तृतीयाया निधनं कुर्यात् । तेन स्वर्गं लोकं प्रजानाति ।
चतुर्थ्यां निधनं माह इहेति चतुर्थ्यां इति । इहेति चतुर्थ्यां
निधनं कुर्यात् पशवः खलु इडा भोग्यत्वात् तेन पशुत्वेन
प्रतितिष्ठति पशुमान् भवतीत्यर्थः । पञ्चम्या निधनं विधत्ते
---वामिति । पञ्चम्या ऋषो वामिति निधनं कुर्यात्
तेनास्मिन्निधनस्य कर्त्तरि सर्वाः प्रजाः पुण्याः स्वाभिरूपा
वाचो पदन्ति यथोक्तस्य वेदितारं प्रशंसति- य एव वेदेति ।
यः पुमानेव निधनानि वेद सोऽपि यथोक्तस्तु नभत
इति शेषः ।

अथ तास्येव धर्मान्तराणि कथ्यन्ते । तत्र प्रथमायां
तद्विशेषमाह—या प्रथमा तामिति । प्रथमा मायच्छन्
प्रतोद्यारणेन विधारयन्निधं गायेत् । हि यस्मादयं प्रसिद्धो-
ऽवाह् प्राण अवत इव भवति । द्वितीयायां धर्मान्तरं

विधत्ते वा द्वितीया तामिति । घोषिणः घोषवतीमिव
गायेत् । सप्त मन्यत् । तृतीयायां धन्यान्तर विधत्ते—
या तृतीया तामिति । उद्यच्छन्ति बोद्धुं गमयतीव
व्याख्यातप्राय मन्यत् । चतुर्थी धन्यान्तरमाह—या चतुर्थी
तामिति । व्याख्याततर नेतत् । पञ्चम्यां धन्यान्तरमाह—
या पञ्चमी तामिति । अंशभेदेन कचिच्चिक्तां कचिदनिक्ता
मिव गायेत् हि यच्चादयं धमानः प्राची निरुक्ताऽनिरुक्ता-
निरुक्तामिव कचित् सप्तः । कचित् सप्त इव शरीरे वर्तते ।
पष्ठ्यां धन्यान्तरमाह—या पष्ठौ तामिति । उत्तमा सूचं
रघन्तरवर्षा रघन्तरस्येव वर्त्तमानचतुष्टयोपेतायेत्यर्थः ।
एतत्सर्वं व्याख्यातमिति नात्र पुनरुक्तिः यद्वनीया पूर्वख-
ण्डविवरणरूपत्वादस्य खण्डस्येति ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

द्वितीयः खण्डः ॥ २ ॥

अथ तृतीयखण्डः ।

त्रास्यायिकाधुरः प्रयंसितु सुपक्वमते—देवाय वा
असुरायेति । पुरा देवायासुराय एषु पृथिव्या लोकेषु
दिपयेषु अस्मदन्त तन्न तैः असुरेभ्यः स्पर्द्धमाना इन्द्रादयो
देवाः प्रजापति सुपाधावन् ततः किमित्वनाह—तेभ्यः
एतामिति । स प्रजापतिस्तेभ्य एतान्वक्ष्यमाप्तां धुरः ।
धूरात्मकान् प्रायच्छत् । तद्वियनटि—प्रथमं मनः अथा

नन्तर प्राणः ततश्चक्षुः अथ श्रोत्रम् अथ वाचमिति ।
 ततोऽपि किमित्यब्राह्म—ताभ्य इति । तेभ्यो मनश्चादि
 रूपेभ्यो धूम्यैः पुरुष पशूण्य निरमिमौत उत्पादितवान् ।
 अस्येव किन्तत इत्यब्राह्म—तेन पुरुषेणेति । तेन धूम्यो
 निर्निमित्तेन पुरुषेण देवा असुरानधूर्वन् अवधिपुर्व्यद्यस्मा
 दधूर्वन्नतो धुरा धूस्व ममूत् यत एषमुक्तारौत्वा धुरः स्वरूप
 वेद आत्तव्य शत्रुरूपं पाप्मान धूर्वति हिनस्तोति । पुन
 रपि प्रकारान्तरेण धुरः प्रशसति—यो वै धुरामिति । य
 खलु धुरा यथोक्तं धूस्व वेद स आत्तव्याज्ज्वोः सकाशा
 दाहृतया धुराः अनेकधनमारैर्वसीयान् अतिशयेन वसुमान्
 भवति किञ्च ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
 षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय
 प्रपाठक तृतीयः खण्डः ॥ ३ ॥

अथ चतुर्थखण्डः ।

प्राञ्चमग्निमिति । यस्मादग्नेरुन्नेतारः यानामु
 खीयादुत्तरवेद्या प्रति प्राञ्चमग्निं मुखयन्ति तस्मा
 द्द्योता प्राङ्ढासीनः प्राञ्चुत्त उपविष्टोऽन्वाह अनुव्रूहि त
 प्रैष मनुवचनं कुर्व्यात्तथा प्राङ्ढासीनो यजति यान्या
 पठेत् । प्राङ्ढासीनः शसति शसनं पठति । धर्मान्तर
 माह—अमावादित्य इति । धर्मान्तरं दर्शयति अथैष
 चन्द्रमा इति ॥

अथ शब्दोऽवयवोपक्रमे । यत एवं चन्द्रमा दक्षिणेन
पथा एति गच्छति तस्माद्व्राह्मणं दक्षिणतो दक्षिणदिग्भागे
आसयन्ति उपवेशयन्ति । अन्यत् धर्मं दर्शयति अथैतस्या
मिति । अत्यधिकं पर्जन्यो विद्योतते विशेषेण स्वं मूर्त्तिमान्
प्रकटयति । तस्मादुद्गाता एतामुदीचीन्दिशं प्रति सदद्भुसः
सन् उद्गायति । धर्मान्तरं विधत्ते—अथैष इति । भूतानां
दृषिष्यादोनां मध्ये एष व्याप्त आकाशः सप्तवह्नितो
भवति । तस्मात् सदसो मध्ये सदस्यं सप्तदशमृत्विजमासं
जयति । धर्मान्तरं विधत्ते—उवाच वा इति अत आप
उवाच वा न्यूनाधिकभावेन वर्तते । उतापि च ता आपो
गाधाः कचिदपगतप्रतिष्ठा इव भवन्त्यत एव गम्भीरादस्मा-
दोद्गाथप्सिनः । उतापि च ता आपो गम्भीरा अगाधा
इव भवन्ति । तस्मादोद्गाथप्सिनोपि पञ्चर्धेन शस्त्रेण सुतिं
कुर्वन्ति । उतापि च भूगसा वज्रीभिः ऋत्विभिः साध्येन
शस्त्रेण सुतिं कुर्वन्ति । धर्मान्तरं विधत्ते आदित्यस्यैवेति ॥३॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदांगप्रकाशे

प्रद्विंशब्राह्मणस्ये द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

चतुर्थः खण्डः ॥ ३ ॥

क्षमसाध्वर्युभिराहतेषु तद्वच मनुष्मातु मिच्छते दृच्छेत् ।
 कथमित्याशङ्क्य तत्र प्रथम होतृविषयोपहवप्रकार दर्शयति
 अग्निर्मेहोतेति । मे ममाग्निरेव होता मनुष्यात्मको होता
 समुपहृतयाम् अनुजानातु इत्युपाशूचार्थं होत उपमाह
 यस्मात्तुजानीष्टि इति तत्र भाग सुचैवधारयेत् । अध्वर्युं
 विषयोपहवप्रकार दर्शयति आदित्योमेति । मम आदि
 त्वप्याध्वर्युं स मा मुपहृतयस्व स मा मित्युपाशूचार्थं ।
 उपमाह्वयेति । मन्त्रभागसुचैवधारयेदिति । ब्रह्मविषय
 तत्प्रकार दर्शयति चन्द्रमा मे इति । मे मम चन्द्रमा
 इत्येव ब्रह्मा शिष्ट पूर्ववत् । उक्ताहविषयन्तत् प्रकार
 दर्शयति यजेन्व्योमइति । एतदतिरोहितार्थं क्षमसाध्वर्युं
 विषयोपहवप्रकार दर्शयति-रश्मयो मे इति । रश्मय
 आदित्यस्य किरणा एव मेव क्षमसाध्वर्येव । अन्यत्
 स्पष्टम् । यद्यदि होवागसिनयमसाध्वर्येव । क्षमस
 भाजिनो न सन्ति तथापि तदनुज्ञा स्वध्वयेति नियमार्थं
 न्तत् प्रकारप्रदर्शनमिति । अग्निर्मे होतेत्यादयो मन्त्राग्ने
 याजमाना तथा पानुकव्ये दर्शितम् । प्रथम सवनमुखी
 योर्ग्निर्मे होतेति याजमानमिति । बधोऽहं होतायुपहव
 प्रकार प्रशंसति- तावा एताइति । तावा एता आन्वाद्या
 देवता एव षट्त्विजा सम्पन्निभिरुपहवरूपाभिर्वाग्निरुप
 ह्वयन्ते अनुज्ञायते । तत किमिवनाह-स उपहृतो इति ।
 पपाक्षु उपहृते होवादिभिरनुज्ञात सन् स क्षमस
 भक्षयति । यथोक्तमनुज्ञान प्रशंसति-प्राणो यजमानइति ।
 यजमान प्राण प्राणमुत्सृज्यसाम्वात् । अथो अपि च

यत्र एतासामग्न्यादीनां लोहः । तत्र होवादिभिरग्न्यादि
रूपैरुपहृतो यजमानोऽनुज्ञातो भवतीति ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

पञ्चमः खण्डः ॥ ५ ॥

अथ पष्ठखण्डः ।

अथ माध्यन्दिनसवनसम्यन्विन उपहवान् दर्शयति—स
माध्यन्दिनेति । पूर्वपदवाक्येयम् । कथमित्याशङ्क्य तत्र कथं-
होवादि । विषयोपहवप्रकारं दर्शयति—वाघ्नेहोतेति ।
ने मम वाक् होता मन्मोक्षारणरूपा वाचस्तत्कार्यत्वाच्च-
रियाध्वयेस्तात्पूर्वकत्वात् सर्वं व्याख्यातापक्रमैः मम एव
ब्रह्मा यथा प्राणानां मध्ये मनोऽर्हभाक् तथा ब्रह्मा ऋत्वि-
जाम् अर्हभाक् । तथा वैतरेयक ब्राह्मणे “तस्माद्ब्रह्मार्ह-
भाक् ज्ञो एव इतरेषां ऋत्विजामिति । ओम् ने उद्गाता
गीतिप्रतीतिसाम्यात् । अन्यत् पूर्वपदवाक्येयम् । अथ
सदस्यादिविषयमुपहवप्रकारं दर्शयति । योऽयमन्तरिति ।
अन्तयद्यपि अक्षुषोर्मध्ये योऽयमाकाशः स एव ने सदस्यः ।
अन्तयद्यपि या इमाः परिदृश्यमानाः । त एव होत्रार्य-
सिनः । ने ममाङ्गान्येव चमसाध्वर्यजः उपकरणसाम्यात् ।
अन्यत् पूर्वपदवाक्येयम् । वाघ्ने होतेत्यादयोऽपि मन्वाया-
जमानाः । तथा चानुकल्पः “वाघ्ने होतेति याजमान-
मिति । यथोक्तमुपहवरूपाभिर्वाग्भिर्दपहवन्तः किं कुर्या-

दित्याह—स उपहृत इति । पर्यात् स उपहृतो होवादि
भिरनुज्ञातः सन्नेव भक्षयति यद्योक्तमन्यज्ञानं प्रशंसति—
अपानो यजमान इति । यजमान अपानाख्यप्राणरूप अन्यत्
समानम् ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीय-

पत्राठके पष्ठः खण्डः ॥ ६ ॥

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ तृतीयसर्वनसम्बन्धिन उपहृवान् दर्शयति—स
तृतीयसर्वने इति । पूर्ववद्व्याख्येयम् । कथमित्याशङ्क्य
प्रथम होत्रादिविषयोपहवप्रकारं दर्शयति—प्राणो मे इति ।
प्राणादय एव होत्रादय इत्येतावान् विशेषः समानमन्यत् ।
सदस्यादिविषय तत्प्रकारं दर्शयति—योऽयमन्तःपुरुष
इति । अन्तःपुरुषो देहस्य मध्ये योऽयमाकाशः त इत्याकाश
मात्मा स एव मे सदस्यः । अन्तः पुरुषे इमां प्रसिद्धाः आपः
त एव होत्राद्यसिनः । देवहर्त्तीनि लोमानि एव मम
चमसाध्वर्यवः उपाङ्गत्वसाध्यात् समानमन्यत् । एते प्राणा
दयो मे होतेत्यादयोऽपि मन्वा याजमानाः तथाच अनु
कल्पः “प्राणो मे होतेति याजमानमिति । यद्योक्तं स्तौति
ता वा एता इति । पूर्ववत्तत्र कुर्यादिह स उपहृत इति ।
स उपहृतः सर्वने चमस भक्षयतीत्यर्थः । यद्योक्तमनुष्ठान
प्रशंसति—स उदान इति । यजमानः स उदानाख्यमप्राण

रूपः । शेषं पूर्ववत् व्याख्येयम् । सर्वेषां वै इति । वषट्-
कर्त्ता होता सर्वेषामेव ऋत्विजां चमसम्भक्षयेत् न स्त्र्येष
चमसमित्यर्थः । किं वषट्कृत्वोद्गाढचमसमपि भक्षयेत् ।
नेत्याह देवानां वा इति । देवानामेव यज्ञस्यैतत् सुख
यदुद्गाढचमसान्तःस्थितं सीमात्मकं यत् एव तस्मादुद्गाढ
चमसान्धो वषट्कर्त्ता न भक्षयेत् । अथ उक्तार्थस्य वेदितार
प्रयसति-एवं विदुषो ह इति । एवमुक्तप्रकारेण विदुषो
यजमानस्य यज्ञो न व्यथते व्यथारहितो ऋदुष्ट एव भवती
त्यर्थः । किञ्चैवं विदुषो यजमानस्यैष्टमभिसृपितं स्रग्यं
यागफलभूतस्वर्गफलहितं भवति । अपिच, अथो यथोक्ता
इष्टजाताद्यष्टे एव विद्वान् हीनं कुर्यात् सोऽपि यज्ञ
सम्पूर्णमेव कृतवान् भवतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्
विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे द्वितीयप्रपाठके

सप्तमः खण्डः ॥ ७ ॥

अथ अष्टमखण्डः ।

अथात्विज्येषु ऋत्विजो यजमानस्य स विज्ञेयः प्रति
पाद्यते । यद्वोताजहातीति । आत्विज्ये होता यत् कर्मा
विज्ञाय जुहोति यत्तेन कर्मत्वागेन वाक् च वागेव यज
मानो जहाति वाग्ने होता इति प्रागभिधानात् । तत्तस्मात्
स होता यत् कर्म विज्ञाय करोति तदस्य यजमानस्य
सम्बन्धी यज्ञः वाचं यजमाने दधाति किं च होता स्वयं

मपि इहलोके वाचा विष्णुं सर्वव्यापी सर्वव्यवहारसमर्थं,
 सन् अमुष्मिन् परलोके सशयति स्वमभीष्टफलं प्राप्नु समर्थो
 भवति । अतो होता स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यर्थः ।
 अथाध्वर्युविज्ञेयम्--यदध्वर्युं जहातीति यजमानः समान
 मन्यत् । अतोऽध्वर्युं वा स्वकर्म सम्यग् विज्ञेयमित्यभिप्रायः ।
 ब्रह्मविज्ञेयं दर्शयति--यद्ब्रह्मा जहातीति । ब्रह्मा यत् स्व
 कौयं कर्म जहाति मनः एव यजमानन्यजति मनो मे
 ब्रह्मेत्युक्तत्वान्नसा पिशुलः मनसि स्थितः प्राप्नु सर्वमभीष्टं
 पूर्ववत् । उदगाहविज्ञेयं दर्शयति--यदुदगाता जहातीति ।
 यद् स्त्रीयं कर्मोद्गाता जहाति तर्हि श्रोत्रमेव यजमान
 न्यजति श्रोत्रं मरुदगातेत्युदितत्वात् । अतः स्वकर्म ज्ञानं
 करोति च यजमाने श्रोत्रं निदधाति स्वमपि श्रोत्रेषु सर्वं
 श्रोतव्यं सर्वतो ज्ञानं परलोके स्वामीष्टं लभत इति ।
 अतः स्त्रीयं कर्म सम्यग् जानीयादित्यर्थः । सदस्यं विज्ञेयं
 दर्शयति--यत् सदस्यो जहातीति [सदस्यः स्त्रीयकर्मज्ञाना
 जहाति आत्मैव यजमानः जहाति योऽयमन्तः, पुरुष आ
 काशः स मे सदस्य इति सदस्यात्मनोक्तत्वात् स आत्मना
 विश्वगन्धनिरपेक्षेणैव सर्वव्यापी । शिष्टं सामान्यम् ।
 होवाग्निना विज्ञेयं दर्शयति--यद्दोवाग्निसिन्धो जहातीति ।
 यद्दोवाग्निसिन्धो जहात्यहानि अहान्येव यजमानन्यजति
 यदि स्त्रीयं कर्म विज्ञाय कुर्वन्ति यजमाने अहान्येव दधति
 तं विषयेरपि कामैरन्यैर्विष्वक् सर्वगा भवन्ति । यमसाध्वर्यु
 विज्ञेयं दर्शयति यद्यमसाध्वर्युवो जहातीति । यदि यमसा
 ध्वर्युवः स्वयं कर्मज्ञानान्तराजति सोमान्येव यजमानन्य-

जनि सोमानि मे चमसाध्वर्यव इत्युक्तत्वात् यथोक्तं सुप-
संहरति—तस्मादिति । यस्मादेवंविद् यथोक्तप्रकारेण
सकर्म जानन् कृत्स्निकं यज्ञे हीनं भद्रवैकल्यं न कुर्यात् ।
अथ वा इति अयानन्तरं भद्रवैकल्यं परिहारायैव कृत्स्निका
कर्मण्येव यजमानस्य विज्ञानं मुख्यं इति श्रेयः । किं
तद्विज्ञेयं मित्याग्रद्वयं तदुक्तं सुषोढातिकमाह—पशवीं दध-
तुमिति । अथ यजमानस्य पशयोऽध्वर्युर्मेवानुवर्त्तत इति
तदीयकीर्त्तिरपि होतारं अनुवर्त्तते । अस्य योगधेयः
अलब्धलाभो योगः लब्धस्य परिपालनं धेयः तदुभयमपि
मह्यं अनुगच्छति आत्मा स्वयं यजमानं प्रजा च पुत्रा-
दिका च उद्गातारं अनुवर्त्तत इति ॥ ८ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे
षष्ठविंशोऽध्यायाख्ये द्वितीयब्राह्मणे
द्वितीयप्रपाठके अष्टमखण्डः ।

अथ नवमखण्डः ।

इतानो मौषोढातिकमाह—स यदि पशतो इति ।
तत्र स यजमानो यदि पशतः पशभ्यः व्याधीयेत न्यस्ये-
तत्तर्हि ममेदं ममिष्टं मध्वर्युं । सकर्मपरित्यागेनाकार्षी-
दिति विद्यात् जानीयात् । अथ पुनः यद्येन यजमानं
पापिका पापसम्बन्धिनी कीर्त्तिरनूदिता अनुगच्छेत् ।
ममेदं कष्टं होता सकर्मपरित्यागेनाकार्षीदिति विद्यात् ।
अथ पुनर्यद्यस्य योगधेमो व्ययेत न्यस्ये तर्हि ममेदं

योऽष्ट मकार्पीदिति विद्यात् । अथ यद्यसौ आत्मा आध्या-
 त्मिकक्षेत्रेण प्रजाया पुत्रादिकमायान्प्रोयेत्तद्विय नो भवे-
 तर्हि उद्गाता ममेद मनिष्ठ मकार्पीदिति । अथ नैमित्तिक-
 कान् होमान् दर्शयति—प्राणदेवत्यो वै ब्रह्मा इति ।
 ब्रह्मा प्राणदेवत्यो वै प्राणदेवत्यं सन्तु । ध्यानी मे
 ब्रह्मेति ध्यानास्यप्राणात्मकत्वाद् ब्रह्मणः इतरे होत्रादय-
 ः कृत्विजो यद्देवत्याः वाचो होतेति श्रुते । यत्र यदि यज-
 ममानो ब्रह्मा मे मम यज्ञेद मकारोदकार्पीत् इति
 मन्यत निविशुयात् तर्हि हरितप्राग्धिताऽवयवोपष्टभा
 हरितवर्णं दर्शनाद्या प्रवध्य प्रवष्य सुच्यवधाय आल्य
 चतुर्गृहीत्वा नमः प्राणाय वाचस्यतये स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
 चादितेन जुहुयात् अथ पुनर्यदि व यद्येव इतरे होत्रादय-
 ः कृत्विजो मम यज्ञे इदं हि इदं मकार्पूरिति यजमानो
 मन्येत तर्हि नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्यनेन मन्त्रेण
 पूर्ववच्चतुर्गृहीत माण्यं गृहीत्वा जुहुयात् । यदि वा
 इतरो ब्रह्मा यदि वा इतरे होत्रादयः सर्वेऽपि न्यून-
 मकार्पीरिति यदि यजमानो मन्येत तर्हि तेज्येव गार्ह-
 पत्यादिवृत्तिवन्तुपर्याय क्रमेण नमः प्राणाय वाचस्यतये
 स्वाहा नमो वाचे प्राणपत्न्यै स्वाहेत्याभ्याम् सन्त्राभ्यां
 पूर्ववत् चतुर्गृहीत माण्यं गृहीत्वा जुहुयात् । सुवि-
 निहितस्य हिरण्यस्य प्रतिपत्तिं दर्शयति—अथ तद्विरण्य-
 मिति । अथैनं हुत्वा पर्यात्तद्विरण्यं ब्रह्मणे दद्यात् । यद्यो-
 ऽप्रयच्छित्तर्होम पुनर्यज्ञत्वेन स्मृतिः—अथ यदाहेति ।
 अथ यद्दोषाव्योपक्रमे । यद्यो वायु पुनर्यज्ञ एव यद्ब्रह्म

प्रायश्चित्तिरिति वदाह यज्ञोक्तं यज्ञस्य प्रायश्चित्तिरिति ।
पुनर्ब्र एव स एते, ऊहत्वे बाहुतो यज्ञविभ्रष्टश्च ग्रहृष्टम्
न्यूनत्वस्य प्रायश्चित्तिरिति ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे

: द्वितीयप्रपाठके नवमः खण्डः ।

अथ द्यमखण्डः ।

अथ ऋत्विग्भरणं विधातुं स्तौति—ते वा ऋत्विज
इति । ते वै ते प्रसिद्धा ऋत्विजः स विख्यात एव यजमानः
तत्र दैवा देवरूपा ऋत्विजः तथा मानुषा मनुष्यसम्बन्धि-
नोऽप्यन्ये तत्र यं यजमानं दैवा ऋत्विजो याजयन्ति स
यजमानो दैवतेर्हेतुभिरवरुन्धे व्याप्नोति न मनुष्यलोकम् ।
अथ पुनर्मानुषा ऋत्विजो याजयन्ति स यजमानो मनुष्य-
लोकैरेव तैरवरुन्धे न देवलोकम् । अथ पुनर्यं यजमानं
उभये दैवा मानुषाय ऋत्विजो याजयन्ति स देव-
लोकश्च मनुष्यलोकश्च तैरुभयैर्ऋत्विभिरवरुन्धे एवमुभय-
विधा ऋत्विजः प्रयम्य तत्र दैवत्वि ऋत्विग्भरणं विधत्ते—स एता-
न्दैवानिति । स यजमानोऽग्निर्भूतोत्पत्त्यादिना प्रतिमन्त्रैरे-
तान्दैवानृत्विजो हृणीतेति । अथानन्तरं मानुष्यं ऋत्वि-
ग्भरणं विधत्ते—स एतान्दैवानृत्विज इति । अयं यज-
मान एतान्दैवानृत्विजो यथोक्तप्रकारेण, कृत्वा अथ
पश्चादेतामानुषानृत्विजो हृणीत । ये ऋत्विज एतः

मभिराधयेयुः सम्यक् स्वस्य कर्मानुष्ठानेन फलात्ते समर्थं
 कुर्युः तन्नाय मृत्विग्वरूपप्रकारः । एतन्नामकेनैतमंस्तेनैत-
 म्मुष्टेनै तावद्विष्टेन यज्ञेनाहं यद्ये तत्र मे त्वं होता ।
 त्वं मध्वर्युरित्यादि । अथ देवयजने विष्टेयं मुच्यते—तत्र
 प्रथमं चतुर्विधे प्रतिदेवयजनप्रार्थना दर्शयति—अथ चतुर्वि-
 धमिति । अथ शब्दो वाक्योपक्रमे । चतुर्विधं राजानं देवय-
 जनं देवा इत्यन्तेऽस्मिन् देवे इति देवयजनं यागदेयं
 याचेत् यजमानः । राजा देवयजने दत्ते यजमानस्तु किं
 ब्रूयात् इत्यत्राह—स चेत्तस्मादिति । स राजा यद् यस्मै
 देवयजनं दद्यात् तर्हि त्वं राजा त्वं देवयजनवान् भूया-
 इत्यामीर्वचनं ब्रूयादिति । विपर्यये वचनप्रकारं दर्शयति—
 न चेत्तस्मै इति । अस्मै प्रार्थयित्वा यजमानाय स राजा यदि
 देवयजनं न दद्यात्तर्हि यद्देवयजनं मह्यं वेद अन्यतो
 विज्ञानामि विन्दामीत्यर्थः । सन्धेऽन्यस्मिन्देवे त्वां हवामि
 क्षिन्मीत्येवं राजानं ब्रूयात् । अथोक्तं प्रशंसति—अग्निर्वाव
 इति । अग्निर्वाव अग्निरेव यद्देवयजनम् । अन्यदप्येवं व्याख्ये-
 यम् । एते देवाग्निरूपेणैव मदातारं राजानं माहवति
 अथो ह अतएवैनं मपौरुपेयीं देवकर्तृका मेव नेति नयति ।
 तस्माद्राजा देवयजनं याचितो दद्यादेव न निवारये-
 दित्यर्थः । एवं राजानं प्रति देवयजनप्रार्थनां दर्शयित्वा
 इदानीं मृत्विजः प्रति तत्प्रार्थनां दर्शयति—अग्निमे
 होतेति मे ममान्विरेव होता सोऽग्निरूपो होता मे मह्यं
 देवयजनं ददातु उपांशून्वायं होतमे देवयजनं देहीत्युच्ये-
 मन्त्रयेत् । अथ देवेष्वेवं यथोक्तप्रकारं दर्शयति—ताषा

एता इति । ता एता अन्वाद्य एव ऋत्विजां सन्दन्विनीभि-
र्वाग्भिः प्रार्थिताः सन्त्य देवयजनं ददति यजमानाय प्रय-
च्छति स च यजमानोऽग्न्यादिभिरेव दत्ते देवयजने यजन्ते न
तुमानुषैर्दत्ते इत्यर्थः । कौट्यं देवयजनं मित्वाशङ्क्य तप्तघ्न-
द्वयं यितुं सुपक्रमते—यदुक्तमिति । यद्भूतल भूस्था' स्वस-
मीपस्थाया भूमेरुक्तं स्रय मेव न त्वसमीपस्थं प्रदेशान्तरम्
उक्तं देवयजनत्वे ग्राह्यं तथाच द्राक्षायस्य—न चास्य स्थूल-
तरं सहूरि स्यादित्यस्यार्थः । अस्य देवयजनस्य दूरे समीपे
स्थूलतरं मत्स्यगतं स्यात् किन्तु देवयजनसमीपे प्रदेशे अत्यु-
क्तं भवेदित्यर्थः । किं च अनूपरं क्षपरं दहितं मेव भूतलं
देवयजनस्य एतस्यैव विवरणं गतं यस्मिन् भूतले औपधयी
बहुला भवेद्युक्तदूपरम् क्षपरप्रदेशे तेषां मनुज्ञवात् । अपिच
अत्र च देशे चात्वालसारिण्यः । चात्वालसारिण्यं आपः
स्युः तस्य चात्वालदेशस्य पुरं पुरस्तादापः सञ्चरन्ति तद्देव-
यजनं कार्यम् । धिमे पान्तरमाह—तस्य न पुरस्तादिति ।
तस्य देवयजनस्य परिग्राह्यस्य हि पुरस्ताच्छब्दाप्रासात् श-
म्भानिपातनाद्यावद्देशोऽस्ति ततः पुरो देवयजनमात्रं देवय-
जनस्य यायत् प्रमाणं तावन्मात्रं प्रदेशं नातिश्रियत्ताति यत्त-
येत् अयमेव पथेत् । तदवश्यं पथे प्रत्यवाय माह—अवरपुरुषा
ह्य इति । यस्य देवयजनस्य पुरस्ताद्भागे शम्भानिपातना-
दर्थयोग्यं देवयजनमात्रं मतिरेचयन्ति अतिश्रियन्ति अस्मा-
त्तदवश्यं पादयरपुरुषा यजमानातिरिक्ता द्वेष्टार इत्यर्थः ।
तं श्रेयासः । अतिश्रयेण प्रशस्त्या भवन्ति । प्रसङ्गाद्देवय-
जनस्य दक्षिणभागे तद्योग्यदेशस्थिते न दोष इत्याह—कामं

दक्षिणत इति । दक्षिणतः कामं ग्रयेष्टं अभिचरिषुः तद्धो न
यजमानं दक्षिणा आगामुकाभवन्तीति । पथिमभागे तावद्दे-
शावशेषेण प्रत्यवायमाह—कामं पथादिति । कामं इच्छया
पथादामे यदि तावन्मात्रं शेषं सर्वशेषेषु, अस्मादतिरेका-
द्वरपुरुषाः श्रेयांसो भवन्ति । उत्तरभागे तावन्मात्रदेशावशेष-
ेषु श्रेयःप्राप्तिं दर्शयति—कामं सुत्तरत इति । उत्तरतः
काममिच्छयातिरेकं, कामन्तर्ध्वनं यजमानम् उत्तरं अन्धापि
पुनर्यागप्राप्तिः देवयज्योपनामुका भवति प्राप्नोतीत्यर्थः ।
किं चास्य श्रीरुत्तरोत्तरिणी परम्परया वृद्धा भवति । धर्मा-
न्तरं दर्शयति—यस्य पुरस्तादिति । यस्य पुरस्तात्तन्निनाय
आदित्य इति त्रीणि ज्ञातोवि दृश्येरन्तर्देवयजनं कार्यम् ।
एव सति तन्निष्कं शुक्रं शुक्रं व्योतिः त्रिज्योतिष्कं भवती-
त्यर्थः । तत्र देव यजनस्य पुरस्तादावे अपामेवावस्थानं
विधीयते । अग्न्यादित्ययोरवस्थानं मनुयति । पुरस्तादागे
आहवनीययोपस्थाननिघमादित्यवस्थानस्य त्रत्यक्षसिद्धत्वात् ।
अपामभावे त्र्ययोधादि नापि भवितव्यमिति दर्शयति—
पुरस्तादिति । देवयजनं पुरस्तात् परेभागे चित्रं यो घन-
स्सति त्र्ययोधादि तच्छुक्रमेव कार्यम् । तथाच द्वाद्यायणः
तदभावे महाहव्यं उदपानो महापथो वेति । तस्यार्थः तर-
ङ्गिणीतटकादीनां मभावे हव्यः । उदपानः कुपः महापथो
वा घातादिति । पथादामे महाहव्यावस्थाने प्रत्यवाय माह
—पथा चित्रमिति । यदि देवयजनं पथादित्यं भवेत्तर्हि
अग्नानकरसमेव स्यात् । धर्मान्तरमाह—शानुदक्प्रवण-
मिति । पूर्वोत्तरो देशः प्रवणो निम्नो वज्रं तच्च द्वा देवयज-

नमोराध्यम् । [अन्वप्रवचतां , निन्दति—यथादक्षिणा इति
यथोक्तलक्षणं देवयजनं स्तोति—यथा वै दक्षिण इति ।
यथा वै दक्षिणः पाणिः सर्वेषु पुण्यकर्मसु श्रेष्ठः एवं देवय-
जनं श्रेष्ठम् । अग्नानकरणं निन्दति—यथा सव्य इति ।
यथा सव्यः पाणिः पुण्यकर्मसु गर्हित एव यथाशिव-
त्वादिलक्षणं अग्नानकरणं ममग्रस्तं मित्यर्थः । अभिचार-
यज्ञेषु देवयजनलक्षणमाह—यथा अग्नानकरणमिति ।
अभिचारीणां शीनादोनां यागानां देवयजनं यथा अग्नान-
करणं यथाशिवत्वमुक्तं भवति तथा कुर्यात् । तथा द्वाद्या-
यणः । विपर्ययस्याभिचरणीयेषु स्वलादन्वदेवयजनमा-
त्राद्येति । अस्यार्थः अभिचरणेषु कृतसु स्वलादुक्तत्वाद्देव-
यजनमात्रात् पुरस्ताद्देवयजनमात्राद्व्यग्रेषां चान्यस्तर्कभूय-
स्त्वादिकं विपर्ययस्य कुर्यादिति । एतदुक्तं भवति जपरं
विषमं पुरस्ताज्जलशून्यम् । 'यथाशिव' दक्षिणा प्रत्यक्
प्रवणं देवयजनं कुर्यादिति ॥ यथोक्तलक्षणदेशायाभयं
कश्चिद्देशं परिगृह्येतेत्याह—अप्युक्त इति । अपि शब्दस्त्वर्थे
अन्ये एव साहुः । यस्मिन् कस्मिंश्चिद्देशे अदधानो अत्र
अत्र फलं भवत्येवेत्यास्तिकं सन् यगते स पठतीति । यथोक्त
फलं प्राप्नोत्येवेति ॥ १० ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षट्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयताद्वये

द्वितीयप्रपाठके दशमखण्डः ।

इति द्वितीयः प्रपाठकः ।

अथ तृतीयः प्रपाठकः ।

—०—

प्रथमखण्डः ।

अथावभृथधर्मा उच्यन्ते तत्र प्रथमं यन्नावगिष्टस्य
द्रव्यस्मान्यस्य विनियोगप्रदर्शनपुरस्सर मपः प्रतिनियम
विधत्ते यावान्यस्ते इति । यस्ते यावान् रसः सारभूतं दृष्टव्य-
द्रव्येषु तेन द्रव्ये च अतोऽवगृह्यात्पूर्वमेव प्राचीनं प्राङ्मु-
खतया प्रचरन्ति । बोदितानुसारेण प्रचिषति शुद्धीती-
त्यर्थः । अथ पुनर्यद् यातयामं गतरमं तदेतत्परिधिष्यते
अवगिष्टमवति तत्परिशिष्टं भवति परिशिष्टं द्रव्यम् ।
ऋजोय तत्राह । विहास्तृतीयमवनम्यस्यपि समामन्त्रे न रम-
यदृशार्थत्वाभावात् किं च प्रथमेव स्याजयेगुरिति यत्तस्या-
दपि न भवति दृष्ट्या न्यायायापि न भवतीत्यर्थः । अपिच
यन्नावगुप्रहरेयुर्मुहुरिति यत्तस्यादपि न भवति पुनर्हो-
मार्थमपि न भवतीत्यर्थः । तेनाम्यलोपयोगिनाय एवाध्यव-
यन्ति । याः प्रतिप्रावगिष्टस्य नयनं ता अपः प्रशंसति—
आपी वै इति । सर्वस्याप एव शान्तिः शान्तिकारिणः ।
किं च सर्वस्य जगत एव प्रतिष्ठा । अद्वयं इधिवीति
श्रुतेः । तथैव प्रमत्तापूर्ववदृष्टं दृशेयति—याप्यानं कैप
दृशेति यो यजमानो यजते एष याप्यानमिव दृष्टि
तमिमं याप्यानं कृत यापस्य हस्तार यजमानमपः प्रति-
प्राप्येति । प्रशंसा संनाम्नरेपेति । चात्मानोत्तर
आन्तरिच चात्मानोत्तरयोर्मध्ये तेन यथा प्रतिपद्यन्ते ।

अपः प्रतिगच्छेयुः । यद्योक्तं प्रशंसति—एतद्वै इति । एतद्वै
 देवानां यद्योक्तमार्गस्य रूपं देवानां तीर्थं सर्वपापनिवा-
 रकत्वात् वदि । उक्तार्थे मन्त्रसम्पत्ति माह—तदेत इति ।
 ऋषिरतोन्द्रियार्थदर्श्यां सन्नाम ऋषिधर्मोऽस्य वह आप्रान्तं
 व्यापकं तीर्थेभिह सोमे कः प्रवीचत् । तस्य महिमानं
 को वदतोत्यर्थः । येन तीर्थरूपेण यवानामर्गेषामगत्वा सुतस्य
 हुतं सोमं देवा प्रपिबन्तो प्रकर्षेण पिबन्ति इति शब्दो
 मन्त्रसमाप्तिद्योतनार्थः । प्रकारान्तरेण तदेव प्रशंसति—
 एतद्वै देवानामिति । एतदेव देवानां सम्पत्तिं तीर्थम् अतो-
 ऽस्मादन्यथास्य , सम्पत्तिं तदतीर्थमेवेति । यद्योक्तमर्थमुप
 संहरति—तस्मादेतेमेवेति । यस्मादेव तस्माद्यथा तेन सम्प-
 द्यैव प्रसूते प्रवेगे प्रपद्येत तथा एतेनैव यथा निष्क्रामत्
 अवभृताथं निर्गच्छन्निर्गमनकाले रघोन्न मवभृथ सान
 गीयमिति दर्शयितुमाख्यायिकया तत् प्रशंसति तान् प्रच्यु-
 तानिति । देवयजनान् प्रच्युताग्निर्गतान् अप चदकान्य-
 प्रातान् देवानेतस्त्रियवकाशे मध्ये मार्गं रक्षांसि राक्ष-
 सान् अपन्नवपीठयन् तत्र स यः प्रसिद्धी रघोहा रक्षसां
 हन्ता अग्निष्टपतोत्यस्या मृषि मेघं या मपश्यत्ततस्तानि
 रक्षांसि एतेन सान्ना अग्निरपाहतावधीत् । तानि रक्षांसि
 असुहिं संघामे अप हननानि सम्यभूवन्निन्देदेवा अकु-
 र्धन् अभिमन्यन्त इत्यर्थः । इत्येवा एवै एतदिदानीमपि
 रक्षांसि अपसेधति तेन साक्षा दिनस्तौत्यर्थः । तत्र सोमे
 किञ्चिद्विरोधमाह—तस्याद्यावोहाव इति । तस्य साम्
 अहाव इत्येवं रूपं स्तोमं स्तोमति कुर्यादित्यर्थः । अत-

एवैतदिदानीं अज्ञावोषु अज्ञावस्त्रित्वेवं वाक्ते रक्षांसि
 अपसेधति निराकरोति । सामान्यस्य मन्त्रस्यासुं पाद-
 मनुष्य व्याचष्टे—अग्निष्टपतीति अग्निष्टपतिद्वयं प्रकाशेन
 रक्षांस्य व तत् प्रतिदहति मर्मासाकरोति । प्रतिपादं स्त्री-
 भातुत्पत्तिं दर्शयति- पादायेति । यथोक्तस्तीमाः पादाय
 पादाय प्रतिपाद मनुष्यं कर्त्तुम् । रक्षसा मपहनेनायेति तत्रैव
 पादान्तरं मनुष्यं व्याचष्टे—विश्वमिति । विश्वं सर्वं
 अत्रिणं मांसादेरत्तारं राक्षसं सन्दह । द्विराहृति-
 द्योतनार्था इति पदा तेन अत्रिणं रक्षांसि राक्षसानेत-
 द्रूपं पाप मेवापमेधति । यथोक्तसामनिधने द्विराहृतिं
 दर्शयति—तस्य त्रिरिति । तस्य साम्नी यं निधनं तन्नि-
 स्त्रिणं भावत्तवेदित्वाहुर्मन्त्रादिभिः । उक्ता द्विराहृतिं
 श्लोति—य वै सुहृतमिति । इयं निधनद्विराहृति एव
 राक्षसं सुहृतं गन्ति । यत्नव्यत्ययः । अथ राक्षसः पुन-
 र्नीदृक्ते उत्तिष्ठेदित्यर्थः । यथाह यथा खलु सुष्ठु त इत्यस्य
 सुप्रद्रवकारिणं पुरुषं पुनः पुनरायुधमाटाय किन्तु हन्यात् ।
 एतन्निधनेनोच्चारणेनापि तादृक् राक्षसहननायेत्यर्थः । तस्य
 साम्ना अतिच्छन्दसि गानं दर्शयति—तदा इति । तदेतत्
 सामाति च्छन्दसु भवति । बहुवचनं मध्यर्धप्रेषभेदाय
 आहृत्यपेक्षया न तु स्वरूपेण एकत्वाद्वचः । यथोक्ताति
 च्छन्दः प्रशंसति—वारणमिव वा इति । एतच्छन्दः वार-
 णमिव वै राक्षसानां निवारकमेव खलु यथोक्तातिच्छन्दा
 अथ मन्त्र अतएव रक्षसां वारणानोव निवारणीयान्ये-
 वारणावतनानि अरण्याष्टहाणि भवन्ति तन्माद्रक्षो-

गणः । 'स्व' खीय भरस्य मतएव स्वारस्येन यथा निःक्रामं
यच्छन् एतदतिच्छन्दोऽपि तादृश्या रचसां भरस्यप्रापकं
किं तदतिच्छन्दः यस्मिन्नेतत् अयम्वयं साम गायेदित्यत्राह—
तद्वै सप्तैति । सप्तपदासु सप्तपदोपमेयास्त्वष्टु एतन्नाम भवति ।
बहुवचनं शानादृत्यपेक्षया । यद्योक्तसंख्यां स्तोति—सप्त यै
छन्दांसि । चतुर्वृत्तराणि उत्तरोत्तराधिक्येनाक्षरचतुष्टयो-
पेतानि गायत्र्यादीनि छन्दांसि सप्त यै सप्तैव । तत्तेन
यथा लोकं सर्वं छन्दोभिर्गम्येन मयरादित्येनातिक्रामेत्
सर्वदुरितम् एतदपि तादृश्यानिवारकप्रयत्नापूर्वकं भवभू-
यसाम्नः त्रिर्गानं दर्शयति—तस्य त्रिर्वचन इति । अग्नि-
ष्टपत्यस्यां सप्तपदाया अघि साम त्रिराह त्रिर्गायेत ।
तस्य त्रिर्वचने सति षट्पदानि षट्पा एकाविंशतिः सामानि
त्रोपि भवन्ति । तत्तथा सति चतुर्विंशतिः संख्या सम्प-
द्यते । अतः त्रिर्गानं प्रयस्तमित्यर्थः । यद्योक्तसंख्यां सुप
जीष्य पुनश्चात् सप्तपदसंख्यानं स्तोति—चतुर्विंशतिरिति ।
चतुर्विंशतिरर्द्धमासाः अतः सामाणि चतुर्विंशतिसंख्या-
साम्यात् संवत्सरः । संवत्तरसाम्यं साम्यं उपपादयति
तस्य इ वा इति । तस्यैतस्य संवत्सरसंख्यस्य साम्नी हि-
द्वार एवाऽहोरात्राणि प्रादुर्भवसाम्यात् । आदिराधा
भक्तिरेव मासाः श्रेष्ठत्वसाम्यात् । उद्गीथ एव वसन्तादयः
मुख्यत्वसाम्यात् । प्रतिहार भक्तिरेव दीर्घमासः प्रतिहार-
साम्यात् उपद्रवास्या भक्तिरिवाष्टका । निधनमेव साम्यात् ।
सप्तभक्तिपक्षे संवत्सरसाम्यमुपपाद्येदानीं पञ्चभक्तिपक्षे
तत्साम्यं उपपादयति—तस्य वा एतस्येति । तस्यैवस्य संव-

तमरात्रकस्य साधो हिदारादय एव वसन्ते तस्मादे-
मन्तं प्रजा निधनं कृता इवासते निधनरूपमिवैतर्हि
तस्मादेता एतं हेमन्तम् कृतुः प्रजाः सार्वनिधनकृता नि-
धनकारिण्य उपसंहृत्य व्यापार इवासते एतर्हि एवं सति
निधनरूपामिव हेमन्तस्य रूपं व्यापारोपरतिताभ्यादिति ।
एत रसो वसवभृशसाध्यं दर्शयित्वा इदानीं प्राच्यादिषु दिक्षे
लौक मैष्टिक् प्रिकल्पेन प्रग्रपूर्वकं मवभृशगमनं दर्शयितुं
वृद्धानां प्रग्रं तावदुपगच्छति—तदाहुरिति । तदाहुः का-
न्दिश मभि सत्कावश्य मभ्यवेयुः कृत्विजः प्रगच्छन्ति ।
तत्र प्रथमे कल्पं सप्ररोचनमाह—प्राचोऽभ्यवेयुरिति ।
प्राचः प्रागभिसुखाः सन्तोऽभ्यवेयुरव भूयार्यमिव प्रतिग-
च्छेयुः । या एषा दिक् देवानां सम्यग्भिनी खलु । यद्
यां प्राचो या देवानाम्दिक् प्राचीनोऽस्माकं यज्ञः स्रान्दिश
मनुसन्तिष्ठादौ तिष्ठतेर्लिट् । एत रे इत्येकारः प्रतिष्ठते ।
भवत्विति प्राचीयमनमित्यर्थः । द्वितीयं कल्पं सप्ररोचनं
दर्शयति—दक्षिणाभ्यवेयुरिति । दक्षिणा दक्षिणतोऽभ्यवेयुः
अतएव एव यजमानः प्राप्नोति मे इति यी जनः ते तमिमं
प्राप्तं इतं निःपापं यजमान दक्षिणाया पितृणां दिक्षा-
धीनु यज्ञः सन्तिष्ठाता इतीति दक्षिणाहराणि नयानीति
प्रसोता भवीति सा एषा दिक् पितृणां सम्यग्भिनी खलु
प्रा दक्षिणा । द्वितीयं कल्पं प्ररोचनं दर्शयति—प्रत्यक्षोऽभ्य-
वेयुरिति । तथा च सुत्वत्पारं देव पितर मनुष्या दिशी
व्यभजनं प्राचीं देवाः दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
इति अष्टमन्यत् । कल्पान्तरस्तुप्ररोचनमाह—उदक्षोऽभ्य-

वेतिरिति । उदङ्मुखः । अथ भूधरमभ्यवेयुरेषा दिग् नक्षत्राणां
 संभूता वा दिवि नक्षत्राधिपतेः सोमस्वाप्तमभ्यवेयुः अष्ट
 मन्वत् । यथोक्तानां दिशां मध्ये यस्यां दिशि भूविष्टा आपो
 भवन्ति तत्र गच्छेयुरिति । नियमं दर्शयति—अतो वा-
 वेति । अतो वाय यतमथा कतमथा यस्यां कस्यां दिशि गङ्गा
 दिशां प्रकृतत्वादिद्वारेण उतमद् । आपो भूविष्टा स्यु-
 स्तत्ताभ्यवेयुर्गच्छेयुस्तत्र प्राच्यां दिशि दिङ्नियम इत्यर्थः ।
 यथोक्तार्थविदं प्रशंसति—यद्वै विद्वानिति । अस्मात्क-
 र्मणः इदं श्रेयो भवतीति विद्वान् जानातः कर्म करोति
 तेन तेन कर्मणा यतोयावति श्रेयेन यत्तुमानेव भवति ।
 मया । तडाकादिषु वायव्ययगमनमिति विचारपूर्वकं व्यव-
 स्थितविकल्पं दर्शयितुं विचारं तावदाह—तदाहुरिति ।
 तदाहुरमंघ्र्यादिनः स्रवन्तीषु चला सप्त अभ्यवेयुः अथ भू-
 धार्यं गच्छेयुः स्वावरासु अचलासप्तु वेति । भूतो
 विचारार्थो तत्रापि पक्षं प्रशंसितुं दर्शयति—स्रवन्ती-
 ष्विति । उतपापमयः प्रतिहतं यत्नं प्रशयत्विति । स्रव-
 न्तीषु गामममित्यर्थः । स प्रशंसं पक्षान्तरमाह याः स्वाव-
 राप इति । याः स्वावराः याः अचलाः शैवत्यः शैवाल-
 युक्ता आपः सन्ति ता अभ्यवेयुरवभ्यवेयुर्मितोऽस्माकतो-
 ऽहो यज्ञविशुध्यः सन् प्रत्युपतिष्ठते मागच्छति । शैवास्या-
 सप्तु जमनमित्यर्थः । असन्नावासन्नावाभ्यां विकल्पो व्यव-
 स्थितो द्रष्टव्यः । नदीतटाकयोर्मध्ये यत्रापि भूविष्टा-
 स्तत्र गच्छेयुरिति नियममाह—अतो वा य इति । अतो
 अपि य यतरथा कतरथा पेव मत्र कतचित्तद्वयस्य पूर्व-

मुपन्यस्तत्वाद् द्वयोरेकस्य निर्धारणोऽपरत्र आपो भूविहा-
स्यु स्तत्रैवाभ्यवेद्यु । उक्तार्थविद् प्रयसति—यदे विहा-
निति । व्याख्याततरमेतत् ॥ १ ॥

इति श्रीशारङ्गधाराचार्यविरचिते आध्यात्मिके वैदार्थ्यप्रकाशे

शिवोद्यमार्गशास्त्रे द्वितीयप्रपाठके तृतीयप्रपाठके

प्रथम खण्डे ।

अथाभिचरणौयत्रेषु एकस्यैहिद्वरोत्थाय पञ्चानुवाका
त्रिवृदादीना विषयपर्यन्ताना विटुतिचोदना तत्र त्रिवृत
स्त्रोत्रेषु सप्तके द्वे विटुतो स्त इति तद्विधायक बाह्यणमेव
मान्नायते एकस्यै हिद्वरोति स प्रथममुत्ताता एकस्यै एका
अचङ्गात् हिद्वार कुर्यात् । क्रियार्थोपपदस्य कर्मण्येति स
र्वत्र चतुर्थी । स हिद्वर्त्ता प्रथमया ऋचा गायेदिति शेष ।
तृतीयया पञ्चततस्त्रोत्र्यस्तिस्र ऋचो गातु हिद्वरोति समध्य
मया ऋचा । छत्वी गायेदित्येका विटुति । अतएवैकस्यै
हिद्वरोति स प्रथमयेति पूर्ववद् ध्याम्यथम् । तिस्रभ्यो हिद्व
रोति स पञ्चभिस्तिस्रभि ऋग्भिरानुलोम्येन गायेदित्यर्थ
पञ्चभ्यो हिद्वर्यात् स प्रथममेकया गायेत्तत स एकया द्विती
यया गायेच्च हिद्वर्त्ता उद्गाता तिस्रभिस्तृतीयया ऋचा त्रि
र्गायेदिति एव विवृत इषु सप्तका विटुतिरिति दिवि
धेत्वर्थः । अनया कर्तव्यता दर्शयति—अभिचरन्निति ।
एतया द्विविधया विटुत्वमिचार कथं कुर्याच्च अनुनीते
त्यर्थः । अस्मा विटुतरिषु साम्य दर्शयति—अनीक प्रथ

सैषिति । उभयतः पर्याया प्रथमा ऋगिति अनीक मि-
 बुधारास्थानीया मध्यमे पर्याये यतो यास्तिस्त्रीगीति-
 विषया ऋचः सन्दधाति । ता इयुम्तादा सनः ज्वा मौर्वि
 चेति । तिस्र एतत्स्थानीय इत्यर्थः । एताभिः शरं शरा-
 वनं ज्वा इधाति खलु पञ्चभिरेभिर्दत्तैः अपयस्त आवा
 मस्याभिर्विस्वजते वसुः, संहिताम् इष, मलच्चदेगं प्रति-
 विस्वजतो अयनोकादिवि सत्तनास्ताः पञ्च संख्याः शरीरपि
 वत्तन्त इति तत् साम्यं द्विविधाया विष्टुतेर्गुणमित्यर्थः ।
 तत् प्रशंसति—स्तृणुते म्नाह्वयमिति । य एतया विष्टुत्या
 कृते म्नाह्वयं सपन्नं स्तृणुते हिनस्ति यद्वि विंसाया-
 मिति धातुराकना खेनैव अन्वे निरपेक्षणवस्रीयानतिग-
 येन वसुमान् भवतीति । २ ।

इति श्रीवायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थब्रह्मणे

षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे-तृतीयप्राद्वे

द्वितीयः खण्डः ।

अथ तृतीयखण्डः ।

पञ्चदशस्त्रीमस्य विष्टुतिविधायकं ब्राह्मणमेव साम्ना-
 यते—तिस्रभ्यो हिङ्गरोतीति । अदावुभौ पर्यायी परा-
 चीभिः आनुनोम्बेन पराचीभि ऋग्भिः कार्यौ तृतीयः
 पर्यायः एकैकस्या ऋचः तिराहत्वा कार्यः इत्यर्थः ।
 पञ्चदशस्य विष्टुतिरिति । अथ कर्त्तव्यत्वं दर्शयति—य-
 भिचरविति । उक्तं पञ्चदशं स्तीति—यजो यै इति ।

वज्रो वै वज्र एव विहृत् स्तोमः त्रिषवस्तोमोऽपि वज्रः
 तस्य वज्रस्य त्रिहृदेव त्रिषव एव वज्रस्य वज्रत्वं विहृत्
 स्वभावात् । अतावता किं कृतमित्युक्तम् । यदेव विहृच्चि-
 णवाभ्यां स्तोमाभ्यां पञ्चदशस्तोमं विदधाति—तिस्रभि-
 स्त्रिहृतो विधानं न नवभिन्नित्वा वयेति तत्तेन वज्रं वै
 सम्यक् समीचीनं सन्दधाति । अवयविनं वज्रं वज्रावयवे
 सन्दधातीत्यर्थः । वज्रस्य त्रिहृच्चिणत्सादृश्यं दर्शयति—एव-
 मिव वै इति । एवमेव खलु वज्रः साधुः यदूणां साधको
 भवति प्रहरणतः प्रहरणतः प्रदेष्टेऽश्वन्वैव यस्मादयं वज्र-
 स्सारभूतः यद्वज्रप्रदेशे अणीयान् अक्षुतरो भवति स्रग्वी-
 यान् अक्षुतरो भवति अत्रापि प्रथमसंख्यानसंख्यापेक्षया
 अत्रा नवसंख्या अधिका । अन्यसंख्याया अनभिहितत्वात् ।
 तत् प्रशंसति—तेन पाप्मानमिति । यतो वा तेन पाप्मान-
 म्नाश्रयं स्तृणुते हिनस्तीति । शिष्टं सप्तम् । ३ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्ये द्वितीयब्राह्मणे

तृतीयप्रपाठके तृतीय. खण्डः ।

अथ चतुर्थ. खण्डः ।

सप्तदशस्तोमस्य विदुत्याः कर्त्तव्यतां दर्शयति—एत-
 यैवाभिचरन् लुषीवेति । एतया यक्षमायया विदुत्याभि-
 चरन्-यद्वज्रविषांसु लुषीत सप्तदश स्तीति—वज्रो वै विहृ-
 दिति वज्रः पञ्चदशो वज्रज्जिणवो यन्निषत्पञ्चदश त्रिषवेः

तेति । अनया त्रिणव स्तोमविष्टुत्वा अभिचरन् सुवीतेति
शेषः । उक्तत्रिणव वज्रस्य सादृश्येन प्रथमसति—वज्रो वै
त्रिणव इति । त्रिणव एव वज्रः तिस्रभित्तिवत्त्वात् । त्रिहृती
वज्र एव प्रसिद्धः तत्तस्माद् वज्र एव परागच्छ न प्रवर्त्तयति ।
यः पुमानेतया त्रिणवस्तोमविष्टुत्वा सुते स आत्मनैव वसो-
यान् वसुमत्तमो भवतीति ॥ ५ ॥

इति त्र्योसायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थप्रकाशे
महविप्रमाह्वने द्वितीयब्राह्मणे तृतीयप्रपाठके
पञ्चमः खण्डः ।

इति तृतीय प्रपाठकः ।

—०—

अथ चतुर्थः प्रपाठकः ।

प्रथम खण्डः ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमानुवाके पञ्चविंशत्याह्वनीतद्वाद-
शाहादिकृतस्य व्यूढद्वादशाहस्य धर्मा निरूप्यन्ते । तत्र
प्रथम माद्यन्तर्गो, प्रावणीयोद्यनीययोरङ्गोः सर्वयज्ञस्य
साधारणत्वादवशिष्टानां मङ्गां मध्ये द्वादशस्याप्यवशिष्ट-
यात्तत्तापि न किञ्चिदज्ञाप्यमस्तीत्यवशिष्टस्य नवरात्रस्य
धर्मभेदा अनुवर्त्तन्ते । तत्र प्रथमद्विरात्रस्य धर्मविशेष-
माह—स्वरान्तः प्रथम इति । प्रथमस्विरात्रः स्वरान्तः
स्वरित मन्त्र मनो यस्य स तथोक्त द्विरात्रसम्बन्धी यः प्रथ-
मान् स्वरान्त इति भावः । तथा च पञ्चविंशत्याह्वने प्रथ-
मानसामविधानानन्तरमाध्यावते स्वरसुप्त्येनेति तथैव ।

छन्दो गायत्री प्राणो वै गायत्रीति तत्र छन्दो गायत्री प्राण
 एषा प्राणापानव्यानैः त्रिहत् प्राणः गायत्रापि त्रिपा-
 दिति अतो गायत्र्याः प्राणसाम्यम् अथवा मुखे प्राणः
 गायत्र्यापि मुख्यादुत्पद्येति प्राणसाम्यं द्रष्टव्यं तस्मात्तेन
 ब्रह्मसा यजमानः सर्वमायुरेतीति शेषः स्वरः प्रजापते रिव
 तयो स्तादात्म्यं शास्त्रसिद्धं मेधं तेन स्वरेण देहान्ते यज-
 मानः प्रजापति मेवाप्नोति । द्वितीयं त्रिरात्रधनं माह—
 निधनान्त इति । द्वितीयं त्रिरात्रो निधनान्तो निधनमन्ते
 यत्नं स तथोक्तः द्वितीयपवमानो निधनान्त इत्यर्थः । तथोक्त
 षड्विंशब्राह्मणे निधनान्ताः पवमाना भवन्तीति । तथा
 त्रिष्टुप् जगतीच्छन्दो व्यूहेन त्रिष्टुप्प्रमुखम् । तदुभयं
 प्रगंसति—वीर्यं वै त्रिष्टुषिति । त्रिष्टुप् वीर्यं मेव इन्द्रेण
 सहोत्पन्नत्वात् पुरुषः चतुष्पादयो वीर्यवान् निधनं
 निधानं तदाश्रितः तेनायवाश्रयिसम्पत्तेन पुरुषशब्देन
 निधनं लक्ष्यते तथाच निधनं त्रैष्टुभमित्यर्थः । तेन यज-
 मानः पुरुषं पुत्रपौत्रादिकं माप्नोति । तृतीयं त्रिरात्रधनं
 माह—इष्टान्त इति । तृतीयस्तिरात्रः इष्टान्तः इष्टा अन्तो
 यस्य स तथोक्तः तदीयाः पवमाना इष्टान्ता इत्यर्थः । तथा-
 चोक्तं षड्विंशब्राह्मणे इष्टान्ताः पवमाना भवन्तीति
 जगती तृतीयं छन्दो व्यूहेन जगतीप्रमुखमित्यर्थः । तदुभयं
 प्रगंसति—पमवो वा इति अतिरोहितार्थमेतत् । ननु
 यदि गायतः प्रथमस्तिरात्रस्तर्हि प्रथमे विनियुक्ता एव
 गायत्र्या द्वितीय तृतीययो रक्षोः प्रयोगाच्च तस्य यातया-
 मत्वभावेत् इति अत आह—प्रसृतच्छन्दा इति । सत्यं

तथापि प्रथमस्त्रिरात्रः प्रसृतच्छन्दाः प्रथमः इतानि विस्ती-
 र्णानि मायत्वादीनि छन्दांसि यन्निवृत्तिं तथोक्तः ।
 प्रातःसवनस्य गायत्रत्वाच्चान्दिनसवनस्य त्रैष्टुभश्चातृती-
 यसवनस्य जागतत्वात्तेनैव छन्दोभेदेन सोऽयं त्रिरात्रः
 आयातयामा गतसारी भवतीत्यर्थः । अथ द्वितीय त्रिरा-
 त्रस्य छन्दोविभागेन यातयामत्वं दर्शयति—अथोत्तर-
 स्मेति । अथगन्दोवाक्वोपक्रमे उत्तमस्य द्वितीयत्रिरात्रस्य
 छन्दांसि व्यूहन्ति व्यूहेन भिन्नानि कार्याणि तथैव विव-
 रणं जगतीच्छन्दस्काः ऋचः प्रतिपद्यन्ते प्रारभ्यते आभि-
 र्दग्मिः प्रतिपदा या भवन्ति तत्र बहिष्यमानाना-
 माज्यानां तदुक्तानाञ्च गायत्री गायत्राणां स्थाने जगती
 भवन्ति जगतीनां स्थाने त्रिष्टुभी भवन्ति त्रिष्टुभां स्थाने
 गायत्री भवन्ति तेनैव छन्दोव्यूहेन साम्यमयातयामा ।
 अथ द्वितीयत्रिरात्रस्यापि छन्दोव्यूहत्वेनायातयामत्वं
 दर्शयति—अथोत्तमस्मेति । अथ उत्तमस्य द्वितीय त्रिरा-
 त्रस्य छन्दांसि व्यूहन्त्येव कथम् । तत्र बहिष्यमानान्ये
 त्रिष्टुभः प्रतिपदो भवन्ति । त्रिष्टुभां स्थाने जगती भवन्ति
 तेनैव च सोऽयं द्वितीयस्त्रिरात्रोऽयातयामा भवेदिति ।
 यथोक्तमर्थं स्वीति—अभिघारत इति । एता विच्छिन्नच्छ-
 न्दस्का ऋचः । अन्योन्यस्मै लोकं व्यूहेन परस्परस्थान
 मध्यायन् अघितिष्ठन्त्येव एता विमक्तिपरिणामः एताभिः
 परस्परलोकं प्राप्ताभि र्दग्मिः काम समीष्ट नैव यजमानो
 गमयति गच्छति । एतस्यैव विवरणं यस्मै कामाद्यैश्च अर्पञ्च
 यत इति । यस्मै कामाद्यैश्च कामं प्राप्तुमैव दादमाच-

वाञ्छिते । अतुष्टीयते त काम माप्नोति । अथ प्रथमत्रि-
रात्रस्य प्रसृतकृन्दस्त्व' स्तोति—तस्माद्युजो इति । यतो
ब्रह्मण्यस्य रचस्य वाहनस्थानीयानि मायत्यादीनि
हन्तांसि वैश्वस्य च भवन्ति । तस्माद्युजो विषमवसौगजावेकत्र
जुहो सन्ती सहकुसमानं न बहूत इत्यनेन प्रथमेत्यत्र हे नव-
वस्य संज्ञं बहूत द्वारा प्रथमं कृन्दसुतं भवति । तस्मा-
त्कृन्दास्यन्योन्यस्य स्थानप्राप्तान्येव वसुहारोणि यजन्ति ।
तत्तस्मात्कीं विपरोतो कालमेदेऽन्योन्यस्थान प्राप्नोती पूर्वाह्णे
दक्षिणतो युक्ते मनइवाह विमुच्य मध्याह्ने तत्स्थाने उत्तर-
तोऽवस्थिते युक्ते स्थानेऽपि दक्षिणत स्थिते युक्ते सति उभा-
वपि वहां सौबोद्धृतो भवत इत्यनेनोत्तरयोस्तिरात्रयोऽम्ब-
न्दसां व्यूहन भवति । यस्माच्चवरात्रस्य कृन्दासि विवक्ष्य-
स्थानावस्थितानि तस्मादेव समयोरन्तोऽम्बादय सक्तन्ते
एकतोदगो गवादिभ्योऽधिकं गच्छतीत्यनेनोत्तरयोस्तिरात्र-
योऽम्बन्दसां व्यूहन भवति । यस्मान्नवरात्रस्य ऋक्कृन्दसौ
स्थानवैषम्यं सुत भवतीति वाक्ये त्रयस्याप्यर्थवत्ता । इदानीं
प्रकृतिभूते दादगाते परितोपिष्ठतामुतम् अभिसोमास
त्रायव इति साध्यासयोः प्रगाथयोः प्रगाथाद्ये प्रपथनेन त्रिष्टु-
बेक साम गीयते । अथदध्यास्यायां द्विपदायाम् । अत्र दाद-
गाद्ये विवक्षितभूतेन तथा अध्यायाम युक्तं चतुष्टये साकमेव
साम गीयमिति द्यौर्वितुमाह—हृचे या इति । वसिष्ठादन्ये
ऋधस्य । हृचे ऋकुवृत्तरापदत्वया अतोने प्रगाथे विराजं
तत्राद्या हृहती चतुष्पदा उत्तरे ऋचौ प्रत्येकं त्रिपदे इत्य-
नेन प्रकारेण पादात्रतो द्यसङ्करा मपश्यन् । दगावरा

आदानेन तस्य बाधः सोदोहनेन वा चमसस्य । अथवा
 अनेनविशिष्टं कर्मान्तरं मत्र विधीयते अनेनयतायजते
 तत्रचाया असिद्धार्थकत्वात् नतो मत्वर्थस्यैवपि
 यसी । यद्यपि यथा अनेन आददीतेत्यादिवाक्ये प्रसिद्धिः
 साहेत्यनेन कर्मणि गोपी कृतिः अनेनयद्दः सम्भवति
 तत्रापि तस्याऽत्यन्ताविप्रकृष्टायेत्यात् स्वार्थपरित्यागे श्रुति
 हेतुप्रदाय मत्वर्थस्यैवैव युक्ता । अतः सोमेन यजीतेति सत्यपि
 मन्त्रादे गत्यभावाद्विशिष्टविधिरेवेति तदनुपपद्यन् । गुह्य-
 एवात्र परस्मै एव गुह्यो विधीयते स एव स्तोत्रादय इति अनेन
 समास्यैव श्रुतिः स्यात् न चात्र यथा अनेन आददीतेत्यादि
 द्विप्रथमे तस्य श्रुतिः । अनेनैव सस्योपमानेन सुतेरयुक्तत्वा-
 वेति । व्यपदेशात्वात् वाक्येयनैरेवपरिहाराय विप्रकृष्टार्थ-
 यापि गोप्या ह्यस्या अनेन यद्दः कर्मणि वर्तते । अतः सति
 सम्भवे गौरवात् सोमादिविशिष्टविध्यङ्गीकरणं मयुक्तं मित्य-
 त्तमतिप्रसङ्गेन । अतः अनेननामधेयेन यागेन यमुद्दिष्टां
 भावयेदित्ययमेवायः । अनेनयद्दस्य वागे प्रवृत्तिनिमित्तं
 दर्शयितुं स प्रसिद्धं अनेनसाहच्येन वाग स्तौति—अनेनोवै
 इति । वयसां पञ्चर्षां मध्ये । अनेनास्यः पञ्ची चेपिष्टः
 द्विप्रथमः किञ्च अनेनो निपत्य पक्षेन्तराणि हन्तुं माददीत
 ओकरोति एव । मियाभिचरन् एम । आद्यस्य मतेन यागेना-
 दत्ते । यद्यथा आदाने मरणकरणता प्रतीयते । तत्रापि
 तदादानस्य हिंसाद्येत्वाद्भावात् हिंसाकरणतेषां
 विधेया । ततः पवमानेषु प्रथमं सति त्रिहृत् स्तोमं विधीयते
 —त्रिहृद् वै स्तोमानामिति । वयसात् स्तोमाना मध्ये

आदानेन तस्य बाधः मोदोदनेन वा चममस्य । 'अथवा
 'श्वेनविशिष्ट' कर्मोन्तर मत्र विधीयते श्वेनवत्तायजते
 'सचवाया असिर्वायकल्पनातो मत्वर्थलक्षणापि
 'यसी । यद्यपि यथा श्वेन आददीतेत्यादिवाक्यशेषप्रति-
 'सादयेन कर्मणि गौक्षी वृत्तिः श्वेनशब्दः सम्भवति
 'कर्मणि तस्यात्यन्ताविप्रकृष्टावेत्तात् स्वार्थपरित्यागे कृति-
 'तुप्रकाश मत्वर्थलक्षणेन युक्ता । अतः सोमेन व्रजतेति सत्यपि
 'न्यत्रैव गत्यभावादिगिष्टविधिरेषेति तदनुपपन्नम् । 'गुण-
 'त्वात्परत्वे एव गुणो विधीयते स एव स्तोतव्य इति श्वेन
 'मात्रेणैव कृतिः स्यात् न चात्र यथा श्वेन आददीतेत्यादि
 'विहिते तस्य कृतिः 'श्वेनैव स्वस्योपमानेन सुतेरयुक्तत्वा-
 'वेदितेः व्यपदेशात्कर्म वाक्यशेषनैरर्थपरिहाराच्च विप्रकृष्टार्थ-
 'यापि गौक्षा वृत्त्या श्वेन शब्दः कर्मणि वर्तते । अतः सति
 'सम्भवे गौरवात् सोमादिवदिगिष्टविधौ करण मयुक्त मित्य-
 'लमतिप्रसङ्गेन । अतः श्वेननामधेयेन यागेन द्रवुहिंसा
 'भावयेदित्ययमेवायं । श्वेनशब्दस्य यागे प्रवृत्तिनिमित्त-
 'द्वययितुं संप्रसिद्धं श्वेनसादृश्येन यागं स्तौति—श्वेनोवै
 'इति । ययसां पक्षिणा मध्ये 'श्वेनोवैः पक्षी चेपिष्टः
 'क्षिप्रतमः किञ्च श्वेनो निपत्य पक्षन्तेराणि हन्तुं माददीत
 'श्लोकराति एव मेवाभिचरन् एनं । आद्यव्य मेवेन योगेना-
 'दत्ते । यद्यथा आदाने मरय्यकरणता प्रतीयते । 'तथापि
 'तदादानस्य हिंसाघंतादभ्याख्यं हिंसाकरणतयात्र
 'विधेया । ततः पदमानेषु प्रशंसति त्रिवत् स्तोमं विधीयते
 '—त्रिवद् वै स्तोमानामिति । यद्यप्यात् स्तोमानां मध्ये

एतदप्यहं मुपसन्नवन् । त्वहदपि पराशोच्येव कुर्वादि-
 त्वर्षः । अथोक्तार्थं प्रयंसति—पराशमेवास्मै इति । तथा
 सत्यस्यै आद्यध्याय पराश्व मनावर्त्तमेव यज्जं प्रहरति
 तस्य स्तृत्यै । एव आद्यस्य हिसाकारस्य ज्ञीतुं पृष्ठः रथ-
 न्तरं ब्रह्मसाम त्वहदिति दर्शयित्वेदोर्नीं जीवत एव
 आद्यस्य पक्षादिराहित्य मिच्छतो यजमानस्य प्रयोगं
 दर्शयति—य कामयेतेति । यं आद्यस्य जीवन्तं जीयन्तं
 पक्षादिभिर्होषितेति यो यजमानः कामयेत तस्य ज्ञीतुं
 पृष्ठं त्वहत् कुर्वात् । ब्रह्मसाम रथन्तरं यतः अथर्षी-
 मेव त्वहत् त्वहत्वात्पश्य यव रथन्तरं । कार्यकारणभा-
 वात्तस्मात् यजेथैवास्व आद्यस्य पशून् जन्ति । तथा
 सति आद्यव्योपपद्य पशुरदितो भवति । अन्तः जीवते
 चय प्राप्नोति । अथ जीवत एव आद्यस्य स्वाप्रतिष्ठाका-
 नेस्य यजमानस्य प्रयोगं विधत्ते—य कामयेतेति । य
 आद्यस्य परम्परागतमिति पुरा मियाद्यच्छेवाग्निं प्रति-
 तिष्ठेदिति यो यजमानः कामयेत तस्य पवमाने रथन्तरं
 साम कुर्वात् तदेतदाह द्राष्टव्यम् पवमाने रथन्तरं
 कुर्वाविति । त्वहत्या मेवर्षाणां स्थाने स्वादेष्टं तद्वि-
 बार्हतानां स्थानमिति । अस्यायं—शौनकेत्ये त्वहत्यां
 यजर्षा कल्पकारेण कृता मुनानः सीमधारयेति वषट्
 कारनिधनमेकस्या रौद्रमेकस्या यौधान्वयमेकस्यामिति
 तेषां स्थाने रथन्तरं कार्यं तद्वि बार्हतानां साध्या स्थाने
 रथन्तरं त्वहत्यामुत्पद्यमिति । तथा त्वहत्पृष्ठं कुर्वात्
 ब्रह्म साम पुनः कामं कुर्वात्ततश्च एव आद्यस्य त्वहत्स्य

माराभ्यां मेव एभ्यो लोकेभ्य उद्धृत्य प्रवेन माया प्रा-
 यति गमयति अप्रतिष्ठं कुर्वोदित्वर्थः । सोऽपि परा परा-
 वतं, प्रतिदूरमेति मच्छति न प्रतितिष्ठति । पुनर्भाष्य-
 हिम्राकामस्यैव प्रयोगमिषेप दर्शयति—वार्धाहरे इति ।
 पवमानसुखे माध्यन्दिनाभिवृद्धोः पवमानगोमुखे वार्धाहरे
 एत नामवेये साननो भवतः । गायत्रसाम, ऊर्ध्वे वार्धा-
 हरयो, साम्योः सर्वत्राप्यप्युत्तरात् ज्ञान माध्यन्दिनपव-
 माने पर्याप्तोमद्युत्तम इति एकस्मात् गायत्र परस्मा-
 द् वार्धाहर, माभेदपवमाने तु यस्ये मदीवरेभ्य इति गायत्र-
 वार्धाहरे एकस्यामेवेति, कप्रकारवचन निधीयते । तदा
 सफीपगवे साननो एव पवन्त्येवमच्छेति धनयोर्द्वय-
 योर्नामद पुरोजितोयो पन्थ इति पस्यावधेति मृदादि
 यत्तु हिंसकानि सामानि, सत्त्वरानि चडाताः सम्पाद-
 यन्ति स्तुम्भैर्भातृप्यस्येति । यदातुवाकमेवे युपादीनां
 स्त्रेनयाने प्रकृतेभ्यो विकाराभिधीयन्ते । तत्र प्रकारधर्मे
 यूपस्य विकार इमंयति—तैल्यको वा इति । तैल्यको
 नामापघोरः क्वचित् हृद्यविधेयः । तद्विकारी बाधको वा
 नाम राजहृद्यः तद्विकारी यूपः कर्तव्यः । ततापराध-
 इननसाधन यदातुर्ध तदाकारायसद्वयहृद्यस्य यूप कुर्वो-
 दित्वर्थः । तदाच द्वाधायच—यूपस्याय इति । यच-
 बाहः स्यादिति वा । अधिपवचकस्योर्विकार इमंयति—
 येन मकटेन यच नयति तस्य च फलयोग्येभ्यमे कनक
 ययनस्य नानिमन्दस्य ननाट्टेभ्यः । तेषां धिपवचक
 कुर्वन्ति । तदाच द्वाधायच—येन बागेन भूत निर्ध-

नत् । मितं-द्वे घृतद्वयम् । उक्षा मदन्तु सोमाः । ता
 द्वे ययोरिदम् । अर्षा सोम युमत्तम इति गायत्र मेक-
 स्याम् । यार्पाहर मेकस्याम् । शाकरवर्षमेकस्याम् । पुनानः
 सोमधारया वषट्कार निधनमेकस्याम् । रौरवमेकस्याम् ।
 यीधालयमेकस्याम् । घीयनमन्यम् । रवन्तरश्च याम-
 दीव्यश्च हृहश्च कालेयश्च । वस्तेमदीवरिस्त्र इति गायत्र
 यार्पाहरे पवस्तेन्द्रमच्छेति सप्तोपगवे पुरोजिती वी
 अन्वस इति नानन्दान्वीगवे काममन्त्रं यज्ञावञ्चीयमग्नि-
 ष्टोमसाम त्रिष्ठतः पवमाना अग्निष्टोम साम च तिस्रभि-
 राज्य पृष्ठानीति । अस्यायमर्थः,—तिस्रभिराज्यानि, इति
 पृष्ठानीति ॥ २ ॥

इति त्रीसावथाचार्यैर्विरचिते माधवीये वेदाङ्ग-

प्रकाशे पद्वियज्ञाष्टाश्व्ये द्वितीयब्राह्मणे

चतुर्थप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

अथ तृतीयखण्डः ।

एव श्येनयागः सविशेष प्रतिपाद्य इदानीं त्रिष्ठद-
 ग्निष्टोम निरूपयितुं प्रतिजानीये—त्रिष्ठदग्निष्टोम इति ।
 उच्यते इति विशेषः । इदानीं विधत्ते—तस्यैयमिति ।
 तस्य, त्रिष्ठदग्निष्टोमस्य इमु सप्तका विष्टुतिं कृत्वाऽभि-
 चरन् आतृण्यन्निघांसुस्तेन हे इमु सप्तके विष्टुती प्राक्
 प्रदर्शिते यत्र विरेयव्यवस्थापयोरन्धतरा याज्ञा । यथाज्ञं
 प्रयसति—इयुवधी वै इति । वत, इयुवधः इत्याश्वं

हननसाधनं यस्माद्युध मायुधः यतवर्षलक्षणात् पुरा पुर-
 सादेवं हस्तिः । तस्माद्यदिष्टुं इच्छास्व विष्टुतिमत्र
 करोति कुर्यात् तद्धोमं भ्रातृव्य मायुधः पुरैव प्रहत्ततया
 विष्टुत्या प्रकर्षेण क्षिनत्ति । तच्चिह्नत्सोमं प्रशंसन्
 विधत्ते—त्रिवृद्देसोमानामिति । यस्मात्सोमानां स
 एव वेदिष्टः अत आशीयः अत आशुतर भ्रातृव्यं सुयवे
 विज्ञानोति त्रिवृद्देव सोमो भवति नान्य इत्यर्थः । साम-
 विधेयं दर्शयति—वषट्कारनिधनं भवतीति । व्याख्या-
 तचरम् । यद्यपि समानमितरं तेनेय वषट्कारनिधनं सिद्धं
 तथापि न वचनं प्रवृत्तानि रघन्तर कुर्यात् वृष्टत्पृष्टं
 प्रथमं ब्रह्मसामेति विहितस्य धर्मविशेषस्याप्राप्त्यर्थम् ।
 सामविकारं प्रशंसन् विधत्ते—सप्तहं भवतीति त्वामि-
 दिद्वयामह इत्यस्यामृचि सप्तहं सप्तहं नामकं साम भवति ।
 पृष्ठस्य तेन साम्ना सप्तहान्पुरुषादभिविधावाद् सप्तपुरुष-
 पर्यन्तं सोऽनायतनो भवति । अनायतनो भवति
 अप्रतिष्ठितो भवति । यदुभ्रातृव्य मतेन यागिनाभिचरन्ति ।
 अनेनास्य साम्नः सप्तहनामकत्वं दर्शितं भवति सप्तपुरुष-
 हननसाधनत्वप्रतिपादनात् । यदा तस्य त्वामिदिद्वयामा
 इत्यस्यां गानेन सप्तहकारसम्पत्तेः सप्तहनामकत्वं दृष्ट-
 व्यम् । एव विशेष मत्र उक्त्वा इदानीं श्वेनयैवेपिक-
 धर्मानतिदिशति—समानमिति । ये श्वेनयामे वैश्वे-
 धिकलोहितोष्णीषत्वादयो धर्माविहिताः ते सर्वेऽप्यत्र
 कार्या इत्यर्थः । नन्वितरयव्यस्य सविहितत्वाच्चेनयैवेपिक-
 धर्माणाञ्च सविहितत्वेन तदाप्यस्य मसुक्तम् । किन्तु

अतिदेशतः । प्राप्ता ये ज्योतिष्टोमधर्मास्ते ऋग्नेऽपि विद्यमानाः तत्सदृशसत्त्वा पादयन्तीति तदनुवादी युक्त इति चेत् न सत्यमितरग्रहः सन्निहितपरः न तु तन्मात्रपरः वधुः अपितु यत्पूर्वोक्तिसदृशं सन्निहितं तदेवेतरग्रहं भावयेत् । तथा सति यच्चोदकप्राप्तं ज्योतिष्टोमिकं धर्मं माननत्पूर्वं निर्दिष्टं सप्तर्षादिधर्मसदृशमेव प्रकृताः लोहितोष्णिपादयः ऋग्नेऽप्येपिका त्रैयेपिकधर्मत्वेन सदृशास्तेऽसन्निहितं मयि ज्योतिष्टोमिकं धर्मजातं परित्यज्य सादृशमाश्रय्य ऋग्नेऽप्येपिकायां मेव लोहितोष्णिपत्वादीनां अभिधानमिति युक्तं उद्दिश्याम इति ॥ १॥ ।

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मण-
चतुर्थप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

अथ चतुर्थं खण्डः ।

अथ सन्दर्शाख्यं यागं प्रतिजानीते—अथैष सन्दर्श इति । अथानन्तरमेव वक्ष्यमाणः सन्दर्शः आदानप्रदान-साधनत्वेन सन्वयसम्भवात् सन्दर्शाख्यो यज्ञः उच्यते इति । विशेषतः विधत्ते—अभिचरन्निति । तेन सन्दर्शयागेनाभिचरन् निर्वाह्यं जेत तत्कादृशादयं क्रतुः सन्दर्शः तेन क्रियत इत्यत्राह यद्दुःसंवादानमिति वपुरादानं तस्यायः पिण्डादि तत्सन्दर्शेन यादत्ते सोदकारः । किमत्र सन्दर्शसादृश्यं क्व च सन्दर्शयदनेन क्रियत इत्यत्राह—यत् दो दो

स्त्रीमाविति । हे त्रिवृती स्त्रीमे हे षादमे हे एकविंशे
 हे चतुर्विंशे हे त्रिष्वे इत्येष द्वौ द्वौ स्त्रीमौ समानौ यत्स
 ष भवतस्तेनाय क्रतु सन्दयसदृश ततश्च यथाह—यथा
 षकु दुरादानमादातुमशक्यं तप्तायः पिच्छादि सन्दयेनातु-
 षावस्व पर्यायाद्विहित रश्म एव आद्यस्यमेतेन यागेना-
 दत्ते अस्मिन्नागौ सर्वेषां स्त्रीमानां त्रिवृत्स्त्रीमसम्पत्ति तदो-
 दानां स्त्रीमात्रेणायां वृद्धतीसम्पत्ति चानूद्य प्रशंसति त्रिवृत
 स्त्रीम सम्पद्यत इति । अतः स्त्रीमगच्छस्त्रिवृत स्त्रीम
 सम्पद्यते स्त्रीमात्रेणायां मणोवृद्धतीच्छन्दः सम्पद्यते । तत्-
 त्रिवृद्वत्त्वी वै वज्र एव । वृद्धतो यमयः तेनास्य पशून् वज्रे
 षैव हन्ति तथा सति आद्योऽपशुर्भवतीत्यत त्रिवृत,
 सम्पत्तिरिव हे त्रिवृती स्त्रीमे इत्यादिना प्रदर्शिताया
 स्त्रीमानां त्रिवृत्त्रिष्वयोश्चास्मै त्रिवृत इति त्रिवृत् सम्पत्ते-
 रसिद्धत्वात् । न वक्तव्या त्रिवृत्त्रिवृतयोश्चास्मै १६ चत्वार
 स्त्रिवृता इति । षादय पञ्चदश्याः एकविंश चतुर्विंश
 षाभ्या षादश्याभ्यां षाभ्या पञ्चदश्याभ्यां नवतिरित्यती दश
 त्रिवृत सम्पद्यत इति वृद्धतो सम्पत्तिषु यद्योत्तरया चतु-
 र्विंशति सङ्ख्या त्रिवृत्त्रि स्त्रीमात्रेणायां योऽयोत्तरया मत-
 इवेन २१६ षट्त्रयस्य सम्पद्यत इति । स्त्रीद्विविकार
 प्रशंसन् विधत्ते—वैयम्भः भवतीति । पुनान् सीमधार
 येत्यस्मात् त्रिष्वैयम्भम् । वियम्भः कश्चिद्वि तेन दृष्ट
 साम वैयम्भः भवेत् । तेन एव स्नातृव्य व्यस्तविगताय
 मेव करोति यन्दसाम्यात् सति । तदेव प्रकारात्तरव
 स्तीति—परिदुःखेव भवतीति । वैयम्भमेव साम वदः

परिष्टुष्वेडेति । निधनं यस्मै तत्तथोक्तं सोऽन्याथा ऋषि
इडेति । निधनं भवत्येव । एनं स्नातृत्वं परिहृत्येव ।
पुनः प्रयोगविशेषं दर्शयति—वार्षा हरि इति । पव-
मानमुखे साध्विन्द्विनाभययोः प्रवमानयोर्मुखे वार्षाहरे
सामनी भवतः । साध्विन्द्विपवमाने । अर्षासोमद्युमत्तम
इत्येकस्या गायत्र्यवार्षाहरे । अर्षावे तु यस्मै सोमदीवरेण
इत्यत्र वार्षाहर मिति । वक्ष्णात्तया पवस्वेन्द्र गच्छेत्स-
नयोः ऋषोः काशीतोपगवे सामनी । पुरोजितीवो यन्मस-
इत्यत्र नानदं साम क्रूराणि । हिंसाकारोणि सामानि । सन्ध-
रन्ति उवातार । उवाद्यन्ति । सम्पाद्यन्ति स्तृत्यै । अत्र
व्यथेति । तत्र प्रकृतितः प्राक्तं सप्तदशस्तोम निषेधति—
सतेति । अयं सन्दः प्राश्योऽति । सप्तदशः । सप्तदशस्तोमेन
हीनः कार्यः तेन प्रपृष्टः सप्तदशस्तोमराहित्येन क्रूरः कार्यः
स्नातृत्वस्य पर्याप्तिकरोतीति । अत्र भीनवैश्वेदिकान्
धर्मानतिदिशति—अमानमिति । व्याख्याततस्मैतत् । अत्र
वक्ष्य—अथ न सात्त्व्यं । अहिष्यदमानमर्षासोमद्युमत्तम । इति
गायत्र्यवार्षाहरे पुनानः सोमधारवेति वैश्वमेकस्यां प्रपृ-
कारणिधनमेकस्या रौरवमेकस्यां वीधाजयः । तिसृष्वीमत्र
मन्त्र्य रथन्तरं च वामदेष्ट्य । च सप्तहं च कालेय च यस्मै सोम-
दीवरेण इति गायत्र्य वार्षाहरे सत्रासाहीय पवस्वेन्द्रमच्छेति
काशीतोपगवे पुराजितोवोऽन्यस इति नानदास्तोमवे । साम-
ववाणां यत् प्रथमं काय मन्त्रम् यथावशीय मन्त्रिष्टोमहाम
हे त्रिहन्तोवे हे हादये । हे पश्चदये । हे एकविंशे हे चतु-
र्विंशे हे त्रिचक्ष इति अत्र सामववाणां यत्प्रथममित्यत्र

वाक्ये वक्ष्याय सभिप्रायः । उऽऽ । अस् । फट् । अस् ।
अस् । प्रायश्चित्तमिति , योनाश्रुत्यसं पुनोन्वितीवो अन्यस
इत्यस्मिं श्रुते ॥ ४ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे वह्निविश्वनाश्रपाभारम् द्वितीयनाश्रपे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थच्छन्दः ।

अथ पञ्चमच्छन्दः ।

अथ प्रतिष्ठापूर्वकं वज्रयागं दर्शयति—अथैषवज्र इति ।
अग्नानन्तरं मेष वक्ष्यमाणो वज्रो वज्रसादृश्याद्वाजाभ्यां
याग उच्यते इति श्रौतम् । एतेन वज्रेणाभिचरन् भ्रातृ-
व्यलिङ्गान्तर्यजेत वज्रसङ्घातात्मकत्वादयं वज्रो यज्ञः सङ्घा-
तिनां स्तोत्रीयाणां वज्रात्मकत्वात्तेन वज्रेणैव यय मन्त्रे
भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्वै तस्य हितार्थम् । के पुनः ससं-
दायितो वज्रा यत्समुदायो वज्र इत्याद्यक्षरं तद्विषयं
वाच्यं—सर्वेः पञ्चदशो भवतीति अस्य सर्वाण्येव रूपाणि
स्तोत्रीयाणि पञ्चदशानि । तेन सर्वोऽप्यवयवो पञ्चदशो
भवतीति । किं तत इत्यत्राह—वज्रो वै इति । पञ्चदशो
वै वज्र एव ऐन्द्रत्वसाम्यात् यतस्तदवयवानि स्तोत्राण्यपि
वज्र रूपाणि । तत्र तं प्रसिद्धं हिंसासाधनं सैवास्मै
भ्रातृव्याय प्रहरति स्तृत्वै । तदर्थं विशेषं दर्शयति—उक्थः
योऽङ्गिमान् भवतीति । उक्थं सङ्गतीतित्युक्थः । उक्-
थाहं उक्थवान् भवतोत्थः । किञ्च योऽङ्गिमान् भव-
तीति तदुभयं स्तोति । पशवो वा उक्थानीति । उक्-

यानि पशवो वै पशव एव तत्साधनत्वात् षोडशी वज्र
 षोडशमानुष्टुप् कुर्वन्तीति वचनात् षोडशिना सातु
 ष्टुप् वै वाग्वा अनुष्टुप्वाचि वज्र इति प्रशसनात् । षोड-
 शिनो वज्रत्वेन तेन वज्रे च वज्र मन्त्रे स्नातृव्यासं प्रहरति
 क्षुल्ले स्नातृव्यपशूना रथाना पशुरूपत्वेन श्रुतरथवत्वात्
 वेभ्यो गन्तव्यं तत्र षोडशिसाम्नः । मन्त्ररीषु गानं द्रव्यं
 यति—तस्य महानाम्नः इति । तामु षोडशिशामं कुर्या-
 दित्यर्थं । तदेतत् प्रशंसति—वज्रो वै महानाम्नः इति ।
 महानाम्नो वज्र । ऐन्द्रत्वसाधस्यात् । सनं पर्यदति
 द्विप इति क्षिप्वाद्रसोघ्नत्वसाम्यादा षोडशी वज्र । षोड-
 शिनी वज्रत्वं प्रागेवाऽदृश्यं । तस्माद् वज्रे चैव वज्र मन्त्रे
 स्नातृव्याय प्रहरति क्षुल्ले । तस्य सन्दर्भेणैव विक्रधर्मान्
 अतिदिशति—समानमितरत् पूर्वेषेति । पूर्वेषु अनन्तरा-
 न्तेन सन्दर्भेन इतरत् गानं सन्दर्भे वे विमेषधर्मा विहि-
 तास्ते अत्र कार्या इत्यर्थं । अत्र कथं—पवहेन्दोव
 मासुतापन्नत्वयते सुध इति पुरस्तात्पर्यायस्य तृचं चहरति ।
 सत्रासाह्वीय पुरोज्जितो वो अन्वस इति नानद् मेकस्या
 तस्या मेवाश्वोगव श्वावाग् मेकस्या सामेकस्या त्रगाया
 षट् द्वितीयं प्रमण्डोयमोपमवमुद्गीय महानाम्नः षोडशि
 सातं समानमितरत्पूर्वेषु सर्वः पञ्चदशः कृषो ज्योतिष्टोमः
 प्रकृतिभूतज्योतिष्टोमः कार्यं इत्यर्थः ॥ ५ ॥

इति त्र्योसायपाचार्यविरचिते माधवोद्ये वेदाध्या

प्रकाशे षट्विंशब्राह्मणखण्डे द्वितीयाध्याय

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथ यष्टखण्डः ।

अथ यष्टयोक्तृवाङ्मन्त्राभ्या त्रयोदशाह वैश्वदेवाध्य-
सत्रं निरूप्यते—तत्राहःकृत्ति दृश्यति—अतिरात्र
इति । अतिरात्र चतुर्विंशस्तोमयुक्तं प्रायणीयं महरिति ।
एतं प्रथमं अह्नो अभिजिदाद्यो विश्वजिदन्तो मध्यमो
नवरात्रः महन्नत मतिरात्र इत्यत अन्तिम अह्नो इति ।
तदेतत्सर्वं विश्वजिदेव कर्तृत्वेन च प्रयसति—विश्वे-
देवा इति । राजा दौष्टेन सोमेन गृहपतिना सह विश्वे-
देवाः सत्रं मासत एव ध्रुवन्तोऽस्माकं सर्वं सर्वेष्वपि
सोम एव राजा विभवेष्टिश्रेष्ठे भूयादिति । अतएवं तस्मात्
सोमो राजा सर्वाणि न चक्ष्माण्युपैति प्राप्नोति सोमो हि ।
क्विसि हि यस्मात् सोमो रेतोधा रसात्मकत्वे द्योहितादि
परिणामद्वारेण रेत आधाने हेतुरसावपि सोमो गृहपतिः
किं यस्तमित्यर्थः । तदोयं मध्यमनवरात्रमित्यनुपदति—
नवाहमिति । य एतत्सत्रं सुपेयुः ते सवत्सरस्य प्रकृति-
भूतस्य सवत्सर साध्वस्य गवामयनस्य विकृतित्वात्रयो-
दशाहं सत्रमपि सवत्सरमाचोष्यते । तस्य गर्भं मध्यमं
नवाहं सुपयन्तीति । अनुदितमर्थं स्तौति—नवाहो वै
इति । नवाहो ये अथ नवरात्र एव सवत्सरस्य सप्तस्य
प्रतिमासदृशः तत्र अस्याना सर्वेषां स्त्रोतानाश्चात्राति-
दृश्यतो विद्यमानत्वात्तथा नवमा । अथ नवाहो नवस-
प्ताका प्राणा सप्तशीर्षस्थाः प्राणाः दाववाचेति श्रुतेः ।
य एतं नवाहं सुपेयुः ते नवप्राणानपश्यन्ते प्राप्नुवन्ति ।

प्रकारान्तरेण स्तौति—प्रजावन्तो इति । य एता राक्षसः ।
 नवरात्रमित्वर्थः । उपवन्ति ते प्रजायन्तः । पुत्रपौत्रादि-
 युक्ताः रेतोधा न हेतुसोमगृहृतिक्वागानुष्ठाना जीवाः
 शतवर्षस्रक्षययुक्तामुपय सन्तः प्राणात्मकनवरात्रोपायमा-
 ज्योतिः प्रकाशं कीर्त्तिं मनुवते प्राप्नुवन्ति । फलान्तरस्या-
 धिकस्यात्रविधानादेत देव फल रात्रिसत्रव्यायेने त्वय-
 गन्तव्यम् ॥ ६ ॥

इति त्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थे
 प्रकाशे षष्ठिश्रवाह्मशास्त्रे द्वितीयब्राह्मणे
 चतुर्थप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

वैजदेयं सत्र निरूपयितुं मादौ तत्प्रयत्नार्थं देवादि-
 विषया मास्यायिकामाह—प्रजापतिस्तपोऽतप्यत इति ।
 प्रजापतिर्विधाता पुरा तपोऽतप्यत चकार । तस्य तप्यमा-
 नस्य विशुद्धस्येदानीं देवान् सृजयामिति मनोबुद्धिः प्रजा-
 यत । ततस्त इमे प्रसिद्धा इन्द्रादिदेवास्ते वासुज्यन्तः ।
 कथं दिवा अहनि देवान् नक्तं रात्रौ असुरान् यद्यतो
 दिवा देवानमृजत प्रजापतिः तदेवानां देवत्वमिति तेषां
 तदात्मित्वं यद्यतो असुर्यं न विद्यते सूर्यो यत्तस्मिन्
 तदसूर्यं नक्तं कासाधनोरत्यन्तसंवाय इति यान् अह-

घोतेत्यनुषङ्गः तत्तेनासुराणां मसुरत्वं कर्मसि प्रकाश-
राहित्यं यद्यतः पापान इति ततः पीयन्त इति कर्त्तरि
किय् । तेषां भावः पीतत्वं कव्यध्यामन्तस्य पीतत्वं तत्तेन
पितृणां पिबत्वम् । सन्वेतादृशादेयः किन्तत इत्यत्राह—
देवा ये स्वर्गकामाः । ततस्तो देवा अग्निहोत्रात् स्वर्गं
कामयमानाः सन्तः तपः अतप्यन्त तेषां तप्यमानानां
तेभ्यस्तप्यमानेभ्यः पृथिव्यन्तरिच धीरिति लोकात्मको
रसोऽजायत । तत्सारभूता पृथिव्यादयो लोका अपि
अभ्यतपन् । ऋग्वेदादीनुद्दिष्ट्य तपयन्तुः तेभ्यः तप्यमा-
नेभ्यः ऋग्वेदात्मको रसोऽजायत । कथं पृथिव्या ऋग्वेदो
रसः समजनि एष सुतरतापि ते ऋग्वेदादयः अभ्यतपन् ।
तेभ्यो गार्हपत्यात्मको रसोऽजायत । कथं ऋग्वेदागार्ह-
पत्योऽजायत । समानमन्यत् । गार्हपत्यादयोऽपि अभ्यत-
पन् । तेभ्यस्तप्यमानेभ्यः सहस्रशीर्षाः अपरिमितमूर्धा सह-
स्राक्षः असङ्ख्यातनयनः सहस्रपात् अपरिमितपाद्ः
पुरुषो रसोऽजायत । एवं चतुर्धरसात्मकत्वात् प्रशस्तः
ततोऽयं पुरुष इत्यर्थः । भवत्येव ततः किमित्यत्राह—
ते देवाः । ततः ते देवाः प्रजापतिं स्रष्टारं सुपाधावन्
उपेत्य च वेदशरीरैर्ऋग्वेदाद्यात्मकैर्गार्हपत्यादिभिर्धृदस्त-
शरीरं मुत्पन्नं तदिदं स्रत्योर्न समाप्यत समाप्तिं न प्रा-
प्नोतीति शब्दस्त्वे तावद्व्योतनार्थः । स पुरुषः को नामकः
स्रस्वासेत्येव प्रजापतिं मनुवन् । अन्तिम इतिकारो
देवानां प्रश्नपरिसमाप्तिव्योतनार्थः । प्रजापतिरुत्तरमाह—
सहोवाच । स तैरेव पृष्टं प्रजापतिरुवाच । यत्रो नाम

अग्निहोत्रं यज्ञानां मन्त्रिहोत्रं यज्ञ एव सोऽयं पुरुष स्ततो-
 ऽन्यत् किञ्चिन्नास्तीति तदिदं त्रिधित्सति अग्निहोत्रं
 सद्यो यज्ञसंस्थानेन प्रशंसति—तेषाम् । तेषां सुप्रसन्नानां
 देवार्घ्यं प्रजापतिः सद्यो यज्ञसंस्थानमुपैति । सद्यः समाप्य-
 मानयज्ञकाम्निहोत्रप्राप्नोतीत्यर्थः । अतएव एषोऽग्निहो-
 त्ररूपो यज्ञः स्यात्समाप्तं सुपैति प्राप्नोतीत्यत्र दोषणीया-
 दीति कर्तव्यतात्पर्यं अभावात् कश्च मस्य यज्ञत्वमित्याशङ्क्य
 प्रसिद्धमिति टीमादि यज्ञसादृश्यसिद्ध्यर्थमिन्द्रादीक्षणीयादि
 इति कर्तव्यतां सम्पादयति—यद्वाहपत्न्यम् । यद्वाहपत्न्य
 मग्निं प्रादुःकरोति अग्निहोत्रार्घ्यं प्रादुर्भावयति सा दोष-
 णीया दोषणीयास्येष्टिः उपकारत्वसाम्यात् । यत्समि-
 धोऽभ्यादधने समिदाधानं कुर्वन्तीति यत्तदुपमदः उपस-
 दास्यो होमः । अथाग्निहोत्रे चतुष्पूतस्कन्दने प्रायश्चित्तं
 दर्शयति—अथ यस्याः । अथ यस्यां चतुष्पूतस्कन्दति सा
 वैष्णवानां चतुष्पूतस्कन्दः प्रमायुर्भवति सरणमोन्नो
 भवतीत्यर्थः । तस्मिन्निमित्तं वरी देवः गोरूपां दक्षिणां
 दद्यादित्यर्थः । सैव दक्षिणा तस्यास्कन्दस्य प्रायश्चित्तिरिति
 प्रत्यवाय परिहारार्थं कर्मेत्याहुः ब्रह्मवादिनः । अनुसूता-
 ष्यस्कन्दनप्रायश्चित्तमाहुः—अथ यस्याः । अथ यस्यां यज्ञमा-
 नस्य सम्बन्धिं धान्यं ननुभूतं चतुर्वनरहितं स्कन्दति पात्र-
 मसावस्कन्वानां मस्कवरूपं धान्याहुतिः ततस्तेव धातुत्वा
 यज्ञमानस्य चित्तं प्रमायुर्भवति तन्निमित्तं नानाविध
 द्रव्यं देवः सैव तस्यां चतुष्पूतस्कन्दप्रायश्चित्तिरिति । अग्नि-
 होत्रे चतुर्वनरं सम्पादयति—यद्वाहपत्न्यम् । यद्वाहपत्न्य

ऽग्नौ जुहोतीति यत्तदेव प्रातः सवनम् । प्राप्तव्यसाम्यात् ।
 एवमन्यदपि । यन्मार्जयते सोऽस्यावभृथ इति तत्रैवोदव-
 नीयादि सम्पत्तिं दर्शयति—यदवा ददाति अवादि हवीषि
 अदवा ददाति यद्वेनोदवनीयस्य तदाख्यस्य कर्मण उद-
 वसनीयस्य च समाख्ये कृतं भवतीत्यर्थः । अग्निहोत्र एव
 मन्वने अनुत्पादे विकल्पेन प्राचयित्तं दर्शयति—अथ
 यस्याग्निः । अथ पुनर्यज्ञस्य यजमानस्य अग्निर्मध्यमानो
 न जायेत तर्हि अन्य माहृत्य सौमिक मग्निं मानीय अन्य-
 स्मिन्नवकाशे आहवनीयान्नो व्याघ्रतिभिर्जुहुयात् । सौमि-
 कान्तेरप्यभावे ब्राह्मणस्य हस्ते जुहुयात् । एवमन्यदपि
 व्याख्येयम् । तथाश्रुत्वावन.—अग्निहोत्रकाले यन्मावजाय
 माने अन्यमानीय जुहुयात् पूर्वालाभे उत्तरोत्तरं ब्राह्मण-
 पाण्यजकण्डर्भस्तम्बासु, ध्यायन्निहोत्रे । स्वयं होमस्तु-
 त्वर्थं गौणकर्तृपुरःसरमुत्तरोत्तराख्यानं कर्तृन् दर्शयति ।
 अन्यैः यत अन्यै र्गिषादिव्यतिरिक्तैः । यताहुताच्छतयो
 हुतान् कृतान् होमा नपेक्षामिष्य उक्तशिष्येण कृत एको
 होम वरः उत्कृष्टः । एव मन्यान्यपि व्याख्येयम् । नन्वेवं
 क्लिप्तत इत्याह—स्वयं होता । यत एवमात्मकतो होमः
 प्रशस्तः तस्मात् स्वयं होता । देवाना माधाता स्वयमेव
 होहीत्यग्निहोत्रार्थं यवसा होम्या च स्वयमेव यजमानः
 स्वयमेवाग्निहोत्रं मुपतिष्ठेत् । तत दक्षिणां दर्शयति—
 होम्यशेषम् । होम्यशेषं हुतावशिष्टं हविरेव दक्षिणा नान्य-
 दित्यर्थः ययोक्तमग्निहोत्रं प्रशंसति—सर्वेहं या । य एवोह
 रीत्या विद्वान् ज्ञानत्रग्निहोत्रं जुहोति । एतस्य सर्वेहं-

अक्रतु रन्निष्टोमादिभिरिवेष्टं भवति सर्वे क्रतवः कृता
भवन्तीत्यर्थः ॥ १ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे षड्-
विंशब्राह्मणखण्डे द्वितीयब्राह्मणखण्डे पञ्चमप्रपाठके
प्रथमखण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

यदुक्तं मन्त्रिहोत्रमात्रेणैव सर्वक्रतुभिरिष्टमवति तदे-
तदाख्यायिकयोपादयति—प्रजापतिर्वा । यतः पुरा प्रजा-
पतिः खलु एतत् प्रसिद्धं सप्तसप्तवत्सरः वत्सरमब्दो
दिनपरः यतायुः पुरुष इति श्रुतेः । सप्तसप्तवत्सरस्त्री-
वितुं मनुष्यस्य कस्याप्यभावात् । गन्धर्वादीनां सप्तस-
प्तवत्सरजीवनेऽपि तेषामन्युपसंहारायासामर्थ्यावाधिकारः ।
न च यो मासः स सप्तवत्सर इति दर्शनात् सप्तवत्सरमब्दो
मासपर इति शङ्कनीयं तत्राप्याधानाकूर्ध्वं सप्तमाजीवना
सम्भवात् । नापि सप्तवत्सरप्रतिभा वेदादत्र रात्रय इति
प्रयोगाद् द्वादशरात्रपरता सप्तवत्सरमब्दस्येति शङ्कनी-
यम् । प्रतिभा विशेषणत्वेनैवात्र सप्तवत्सरमब्दस्य प्रयो-
गाच्चतुर्दशरात्रियु प्रयोगादिति । अतः सप्तसप्तदिवससाध्यं
सत्रं भवत्येतत्त्वर्थः । यद्वा च प्रजापतिः येषां मुपसन्नानां
देवानां मर्त्ये सप्तसप्तवत्सरसाध्ये सप्ते भवामवनं मवा-
क्यन्तु न्यरीतुसीत् तच्च गवामयमं द्वादशाहं द्वादशाह-
साध्येऽप्यारुन्धित्वमुपपन्नः । एवमन्यदपि व्याख्येयम् ।

तस्मादग्निहोत्रे सर्वस्याप्यवरोधात् । अग्निहोत्रमात्रेण सर्वै-
र्यज्ञक्रतुभिरिष्टम्भवतीति सिद्धमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रोत्रायणाचार्यविरचिते माधवयोगे वेदार्थप्रकाशे
षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमप्रपाठके
द्वितीयखण्डः ।

—

अथ तृतीयः खण्डः ।

अथेदानीं मौदुम्बरीविशेषो निरूप्यते—ततः श्रीदुम्बरी-
अथयं विधातुं प्रशंसति—प्रजापतिर्देवेभ्यः । पुरा प्रजा-
पतिर्देवेभ्यः सोमैभ्यः असुपिरमूलां अच्यिन्नमूला मघन्ति
मग्निरहितां पृथुवुधां स्यूलमूलां एकजा मनेकयासारहिता-
मौदुम्बरी मुच्यति अतएतादृशीदुम्बरी सच्छयणं प्रशस्त-
मित्यर्थः । कियत्परिमाणं मौदुम्बरी इत्यत्राह—यज-
मानः । श्रीदुम्बरी यजमानसन्निता भवतीत्यर्थः । तथा
च शुल्यन्तरम् । यजमानेन सन्नितादुम्बरी भवतीति ।
यदि कुक्षादयो यजमानाः तथा कथं नित्यायद्वाह—अथ
कुक्षाः । कुक्षा वामना ऋसाय भवेहुस्तर्हि जदेवाहवः स्युः ।
तैरूर्ध्वबाहुभि रौदुम्बरी समा यतोऽस्याः प्रच्छेदनं कुर्यात् ।
प्रश्नपूर्वकमौदुम्बरी विशेषेण छेदने सद्वाविशेषं दर्शयति—
श्रीदुम्बरी । कतिकदना भवतीत्यर्थः । अथोत्तरं—अग्नि-
ष्टोमसाध्यः । केचिन्नु यत्रेण श्रीदुम्बरी नवकदना भवतीति
वैश्वस्तोमाख्येषु यत्रेणौदुम्बरीः कदनान्येकादश कुर्यात् ।
एवमन्यदपि व्याख्येयम् । इदानीं मौदुम्बर्यु अथय वि-

धत्ते—य एवम् । यः पुमानेव मौदुस्वरोधम्वान्वेद विदित्वा
 च यद्योक्ता मौदुस्वरीं यदौक्ष्यति तदा, अपचितिं पूजा
 माप्नोति । अथयोक्त मौदुस्वरीं च्छवणस्याप चितिसाधन-
 नामाख्यायिकयोपपादयेति—प्रजापतिः । पूर्वं प्रजापति-
 रपचितिं प्राप्तवानीत्यकामवत । किञ्च । उदुस्वरउर्कहे-
 तुत्वादूर्गत्वम् । अथ च साम यतः सामात्मकम् । तस्मात्
 सामगेभ्यः साम मायन्तीति सामगाः तेभ्यरपचितिं पूजां
 करवायीति । अहं प्रजापतिः करवायीति सम्यग्भ्यः । अतो
 यः पुमानेवं यद्योक्तस्तच्च य मौदुस्वरीं लस्वीच्छवति । सोऽप-
 चितिमे वाप्नोतीत्येवेति ॥ २ ॥

इति श्रीवायव्याचार्यविरचिते वायव्ये वेदार्थप्रकाशे ,

चतुर्थप्रपाठखण्डे द्वितीयब्राह्मणे पञ्चमाध्याये ।

द्वितीयः खण्डः ।

अथ चतुर्थः खण्डः ।

अथ सविशेषं यूपं निरूपयितुं सुप्रकृते । यूपं करोति
 स चीरं चीरतश्चप्रकृतिकं मूले स्थूलं तालाग्रं सूक्ष्माग्रं
 मध्ये वानु रूपं यूपं करोति कुर्यादित्यर्थः । तत् प्रशं-
 सति—वज्रो वै । यूपो वज्र एव । तथा च तैत्तिरीयकम्—
 इन्द्रो वै वप्राव वज्रं प्रहरन् स त्रेधा व्यभजव् सप्रवृत्तोयं
 यूपस्यानीयमिति । यस्मै वज्रमानार्थं वज्रेणैव म्नादव्यं
 यज्ञविघ्नकारिणं राक्षसं प्रतिहरति । यूपस्याष्टाधिकरणं
 विधत्ते—अष्टयीः । तस्य अष्टसङ्ख्यायां अष्टौ करोति कुर्या-

रिति दिक्षु चतस्रो विदिक्षु चतस्र इति । तसू प्रशंसति—
 दयदियः । तस्मा सति कर्त्तव्यः स ह दिग्भ्यां दय दियः ।
 परिगृहीतवान् भवति । अतश्च यूपे यूपविषये उभयतः
 दयोः । पार्थिवोः पाद्वत् पञ्चसङ्घो करोति कृतवान् भ-
 वति । पञ्चदश पंक्तिरिति सङ्ख्यासाम्यात् विकल्पं न धर्मा-
 न्तरं दर्शयति—पञ्चदश । पञ्चदशरत्निं वा यूपं कुर्यात् ।
 यूपस्य काम्यानि प्रकृतद्रव्याणि दर्शयति—पालायम् ।
 पुष्टिकामस्य पालायप्रकृतिं यूपं कुर्यात् । एवमन्यदपि यो-
 ज्यम् । यज्ञियं यज्ञार्हं यन्विष्टं वैकृत्यादिकं वृक्षजातं
 मस्ति तण्डुलिकं यूपं प्रयुक्तकामस्य कुर्यात् । पालाशेभ्येव
 वर्जनीयान् प्रतिष्ठापुरुषरं दर्शयति—तत्र वर्जनीया
 भवन्ति । तत्र वर्जनीया गजुस्तो यन्विष्टुक्तः । त्रणितः प-
 र्णादिकतमणोपेतः व्याहृतः विह्वलहृतः अप्रदक्षिणाहृत
 इत्यर्थः । कुठिः मुष्टः कुटिलो वा । कुलः कुलोवसाप्रः ।
 शूलः तीक्ष्णाप्रः । दग्धी दावान्निना योजितः । शुक्लो
 नीरसमुपिरः सच्छिद्रः । पुण्ड्रः कृष्यादिभक्षितः इत्येके
 अप्रशस्ताः । प्रतिष्ठापूर्वकमुपादेयान् दर्शयति—अथ
 प्रशस्ताः । अथ वर्जनीयानन्तरं प्रशस्ता उच्यन्ते इति शेषः ।
 श्रद्धावर्त्ताः प्रदक्षिणावर्त्ता अनुपूर्वसमाः । अनुपूर्वेषु समाय-
 पन्ताः । आदयः प्रशस्ता उपादेया इत्यर्थः । यूपस्याग्नि-
 देवताः सप्रतिष्ठं दर्शयति—यूपस्याग्निः । अथ यूपस्याग्नि-
 देवतान्युच्यन्ते इति शेषः । पूर्वाया मसौ अग्निदेवता अ-
 न्यत् समानम् । या विदियः सन्ति ता विदिमस्तो प्रसिद्धा
 आदित्यादौ यथासङ्घे तिष्ठन्ति । अपराजिता यस्यां

दिशि देवा असुरैः पराजिता नाभवन् सा अपराजिता
 अधरा दिगित्यर्थः । सापि ऊर्वायां दिशि साध्यास्ति-
 ष्ठन्ति । तद्देवत्वेभ्यः । यद्योक्तयूपं प्रशंसति—सर्वदेवस्यो
 वै अतः सर्वदेवत्वमेव यूपः किञ्च यूप अनेकाग्रितत्वाद्वहु-
 रूप एव सन् वज्रीभूत्वा वज्रात्मकत्वं प्रतिपद्यते देवानुप-
 तिष्ठते । प्रकारान्तरेण यूपमेव प्रशंसति—ते देवाः ।
 प्राप्तयुपास्ते देवाः प्रजापति सुपाभावन् उपेत्य धैतेन सन्धा-
 तुभ्याः सन्तो यूपेन वज्रात्मकेन तेन राक्षसान् प्रति हरन्ति
 आरौधयन्ति आतृणन्ति एव । तथा आरौधयन्ति तैः सह
 युद्धं कुर्वन्ति । तत्तेन यूपस्य यूपत्वम् । तत्रैव धर्मान्तरे
 विधत्ते—मूल मरद्भिं तस्य मूलं सत्वच मरद्भिप्रमाणं नि-
 खनेन पित्रादिसम्बन्धेन यूपं पुन स्तोति—तस्य यन्नैस्त्रा-
 न्यम् । तस्य यूपस्य यन्नैस्त्रान्यं यन्निखन सम्बन्धि स्वातं
 तत्पितृणां माययं वदूढं स्नानं तन्मनुष्याणाम् । दशनाया
 यूपे बद्धा पादमं मथ्या रज्ज्वा अथत् स्नानं । तद्दीपविधेन स
 तोना मधिष्ठातृदेवतानामित्यर्थः । । रयनाया ऊर्ध्वं यत्
 स्नानं तद्विष्णोर्वा देवानां मायय इत्यर्थः । धर्मान्तराणि
 दर्शयति—आग्नाववम् । यूप आग्नाववत्त्वमभिपिच्छेयुः तथा
 अन्नं कुर्वन्ति किञ्च अह्वतेन वसनेन वस्त्रेण आच्छादयन्ति
 आच्छादयेयुः । यद्योक्त माग्नावनादिकं प्रशंसति—तं ग-
 न्धर्वा तदेतदा श्रुत्वा गन्धर्वाणां मण्मरसा चार्यं स्रुतं भयतो
 त्वर्गः तद्दीय चषाळं तदूर्ध्वं प्रदेशं चेन्द्रादिमन्त्रेण प्रशं-
 सति—इन्द्रस्य । तस्य वक्षपास तदिन्द्रस्य सम्बन्धि चषा-
 लस्योर्ध्वं यदङ्गुलमात्रं कार्यं तन्वाध्याना देवानां स-

स्वभिः । प्रथमं सन् धर्मान्तरं विधत्ते—प्राचीम् । तं यूप
प्राचीं दिशं प्रति नमति सन्नमयेदित्यर्थः । एतद्वै एतदेव
प्राचीसन्नमनं विष्णोर्देवस्य परमुत्कृष्टं स्थानम् । पुनर्यूपं
तदीयशरोरादेर्ऋत्वाद्यात्मकत्वोपवर्णनं प्रथमं सति—तत्स्व-
र्त्तवः । तस्य यूपस्य शरोरवसन्तादि ऋतवः शिरः सद्यत्-
सरः रूपाणि वेदाः य एवं वेद सद्यत्सरे एव प्रतितिष्ठति
दीर्घायुर्भवेतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

इति त्रींसायणाचार्यप्रविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे पङ्क्तिगवाङ्मयभाष्ये द्वितीये ब्राह्मणे
पञ्चमप्रपाठके चतुर्थखण्डः ।

अथ पञ्चमं खण्डम् ।

अथ सवित्रीयां सन्ध्यां प्रथमं सापूर्वकमास्याधिकया निरु-
पयितुं ब्रह्मवादिनां प्रथमं तावदुपस्थापयति—ब्रह्मवादिनो
वदन्ति । अर्घस्वतिरोहित एव । उत्तरं यक्षुः सुपक्षमते—
देवाय या । पुरादेवायासुरायाश्चरन्त तत्र ते देवैः सद्य-
श्चरन्माना असुरा दानवा आदित्यमभिलक्ष्य वोढुं मभ्य-
द्रवन् तदानीं स आदित्यस्तेभ्योऽसुरेभ्यो विभेत् घतस्तस्या-
दित्यस्य हृदयं कूर्मरूपेण सङ्गृह्णातिष्ठत् । ततः किमि-
त्त्ववाङ्—स प्रजापतिः । स भीत आदित्यः प्रजापतिमुपा-
धावत् तस्य समीपं प्राप्नोति नित्यस्यार्द्धस्य रजसाय प्रजा-
पतिं रेतवश्चमाशुभेयजं प्रतीकारं नपयत् । अतः नन्त-
वर्जनम् । सत्यं यथार्थं भाषणम् । ब्रह्म ऋषेर्वादिनाम् ।

श्रीशारं प्रणवम् । त्रिपदां पादत्रयवर्तीं गायत्रीं चेति । किञ्च यद्योक्तस्य भेषजस्य ब्रह्मणोमुखं प्रधानम् इत्यप्यथ तत्स्थेयं यि तत इत्यत्राह—तस्माद् ब्राह्मणोऽहोरात्रस्य सद्योगे सन्ध्यामुपास्ते । यस्मादेवं तस्मात् ब्राह्मणयन्त्रः चतुर्यवैश्वयोरप्युपनक्षन्त्ययोरपि तत्राधिकारान्, सत्वाच्चाहोरात्रस्य संयोगे अहोरात्रयोः सन्धौ भव्यवृत्तस्यामुपास्ते स ज्योतिषि नखद्वयस्यापन्नेन पूर्वज्योतिषा सहितेन कालेन आज्योतिषोदयं नात् आगामिनो ज्योतिषो दयं नपथ्यन्तम् अन्तराख्यो यः कालः स अस्य सन्ध्यापासनस्य कालः सा सन्ध्या तदेव सन्ध्यायाः सन्ध्यात्वम् किञ्च साय मासीन उपविष्टः सन्ध्यामुपास्ते तथा सन्ध्याया वीरस्थानं वनवत्स्थानं जयति प्राप्नोति । अथ पुनः सन्ध्याकाले अथ सदकानि यत् प्रयुङ्क्ते जर्ध्वं विक्षिपति तत्र तावदूर्ध्वं विप्रुषो विन्दवः वज्रीभवन्ति वज्रीभूत्वा ता विप्रुषो असुरान् मति योऽनुमागतान् पथन्ति ततो देवा विजयिनी अभवन् । असुरास्तु पराभवन्ति पराभूत्वा ता अभवन् किञ्च य एव सुक्त प्रकारेण वेद अस्य वेदितुः भ्रातृव्य यदुराख्यना स्त्रिनेव पराभवति ।

तथा सायञ्च प्रातश्च सन्ध्यां वदुपास्ते तथा दिविधसन्ध्यागतस्य वीरस्थानं सततं सर्वदा अविच्छिन्नं भवति योऽप्येवं वेद तस्यापि यद्योक्तं फलं भवतीत्यर्थः । तथा च तैत्तिरीयका आगमन्ति—तस्मादुत्तिष्ठन्तम् अङ्घ्रि तानि रक्षांसादित्यं योऽधमन्ति यावदमृतं गात्राणि द्रवा एताभि रक्षांसि गायेत् गावदग्राभिमन्ति तेनाश्वसा आगमन्ति तदुह वा एते नखवादिनः पूर्वाभिमुखः सन्ध्यायां गायत्र्याभिम-

विष्ठा अप लब्धं' विचिपन्ति । ता एता आपो वज्रोभूत्वा
तानि इवांसि सन्देहा रुचिं प्रतीयन्तीत्यादि ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे बहुविशनाञ्जलभाष्ये द्वितीयनाञ्जले
षष्ठमप्रपाठके षष्ठमः खण्डः ।

अथ यत्तच्छृणुः ।

अथ चन्द्रस्य अयत्तसी निरूपयितुं प्रतिजानीते—
अथैवा । अथेति वाक्योपक्रमे । एषा वक्ष्यमाणा चन्द्रमसः
सम्बन्धिनो अयत्तविः यद्यपि द्विवचनेन भवति तद्यपि बाहु-
लकादेकवचनम् । तस्य निवरण यस्मिन्नेव काले चन्द्रमाः
सोयते कलाभिः यथा कलाभिराप्यायते च । तद्यमनु-
व्याख्यास्यामोऽनुवर्धयाम इति । तत्र षष्ठमं तस्य प्रकारं
दर्शयति—पूर्वपक्षे । ये एव देवाः पूर्वपक्षे यत्तपक्षे
दीप्यन्ते सोमपानाय दीक्षां कुर्वन्ति ते दीक्षिता देवा
अपरपक्षे यत्तपक्षे सोमं भक्षयन्ति । कथं तत्र सोम-
पानविषये इमानि वक्ष्यमाणानि यावदाणि उपधीयन्ते
तेषां च प्रदर्शनम्—प्रथिषीसोक पात्रम् अन्तरिक्षलोकं
पात्रम् व्योः अतुलोकमेकं पात्रमिति । तत्रादित्याः पादि-
त्वास्था देवा दिव्येन पानेन प्रथमं तेषां पिबामी पादभा-
मानक पञ्चकक पञ्चकला यस्य त सोमं पञ्चमोन् भवन्तः-

सद्योगे द्वितीया । प्रतिपदारभ्य पञ्चमीपर्यन्तं भक्षयन्ति
 प्रतिदिवसमेकैका कला पिवन्तीत्यर्थः । ततस्ते दीक्षिता
 ब्राह्मणा देवा अन्तरिक्षे अन्तरीक्षलोकात्मकत्वेन पात्रेषु
 द्वितीय पञ्चकलं दशमी षष्ठीमारभ्य दशमीपर्यन्तं भक्ष-
 यन्ति ततस्ते दीक्षिता बसवो वस्राख्या देवा पृथिव्या.
 पात्रेषु तृतीय तृतीयभागात्मक पञ्चकल पञ्चदशोपर्यन्तं
 पूर्ववज्रयन्ति । ततश्चन्द्रमसः पौष्ण्येका कलावर्षयन्ति
 षष्ठः । ततश्चन्द्रमा, पौष्ण्यकनानन्तर सोऽवशिष्टैककला
 सोमः सोमधादीन् प्रविशति तदाच सति इन्द्रज्येष्ठाः
 इन्द्रप्रसूया सोमपात्रा सर्वे देवास्तु सोमं निलम्बता
 तादृशं सोमवर्ती रात्रिं यस्यस्ते तत्र दृष्टान्तः यथैत्यादि ।
 यथा इह जरया प्रलयं नाय सुपगच्छमानम् उपग-
 च्छन्त व्याधिमत रोगिणं पितरं पितामहं प्रपितामहं वा
 अभिनष्ट मरिष्यति नवति सन्दिहानाः पुत्रादयस्तां रात्रिं
 पमन्ति तद्वदित्यर्थः । तच्चेन देवानां सहवासनिमित्तेन
 अमावास्या अमाशब्दः सृष्टार्थे अमावस्या त्वम् अमा मङ्ग
 मवसक्यस्यामिति व्युत्पत्तेरित्यर्थः । यस्मादेव तन्मादेव
 एव अमावस्याया न किञ्चिदप्यधेतव्यं भवति अध्येताभ्यश्च
 वर्षात्मकस्य वेदादे रन्वीर्यामात्मकत्वात् तत्र सोमस्यादृश-
 नादित्यर्थः । यत्र तस्य दृष्टिप्रकारं प्रतिज्ञापूर्वकं दर्शयति—
 यत्र सन्ध्यायम् । यत्र अयदर्शनात्तरं सन्ध्यायं चन्द्रमसः
 कलाभिः प्रावक्ष्यन् उच्यते इति शेषः । कस्य सत्रं चान्द्रः
 कलापूर्वं मनुप्रविष्टा ताभ्यः सोऽपि स्थिता वनश्रुतिभ्यः अपुन्या
 कलवन्तो मन्त्रकृतयस्तेभ्यश्च सोऽभ्यश्च यस्माद्व्यादिकारात्

मन्त्रमन्त्रात्मनी वेदः तस्माद् बाह्यथाय सतोपितोषितं
चन्द्रमसस्यस्यो सम्यङ्नयन्ति । यस्मादेवं तस्मात्सावायव्य
सचयनसम्बन्धिनचन्द्रमसः सावायव्यत्वं यथा एभ्य ओष-
धीभ्यः सञ्चोय स्वात्मनि सचयनं दधिपवसोः सावायव्यत्वम् ।
तथा तेत्तिरोया आमनन्ति—एतस्मै सत्तयेतेति तत्पशुभ्य
ओषधीभ्योऽध्यात्मन् समनयन् प्रत्यदुत्पद्यस्मनयत् सावा-
यव्यस्य सावायव्यचमिति एव मन्त्रापोत्तर्यः । अथेदानीं अनु-
मत्यादिपतित्वेन चन्द्रमसः प्रशंसति—चन्द्रमा वै । पति
रनुमत्यादीना रेतस आधाटत्वात् अनुमत्यादीना स्वरूप-
प्रदर्शने—या पूर्वा । या पूर्वा चतुर्दशोविद्वर्षीणमासो
सानुमतिरित्युच्यते—योत्तरा । योत्तरा सम्पूर्णचन्द्रोपेता
सा राका या पूर्वा । या पूर्वादष्टचन्द्रमावास्या सा सिनी-
वालोत्यभिधीयते । योत्तरा नष्टेन्दुवत्सावायास्या सा कुङ्क-
रित्युच्यते एतायन्नमसो जाया इत्यर्थः । यतश्च पुमान्
बुद्धिमनुमच्चन्द्रं तं पश्यति अथ न पश्यति अथ द्रष्टुं सत्
तादृशमेव मिथुनं भवति । अनुमत्यादि सर्वचतुष्टयं पुन-
श्चतुष्टयसम्बन्धित्वेन प्रशंसति—पुष्ये वा पुष्यत्वस्मिन्मन्त्रा-
निति पुष्ये कतिपुगे अनुमतियेष्टेति श्रेया तथा द्वापरं
सिनीवान्ते श्रेया भवतीति । खार्वाक्याम् । खर्वो समो धर्मो
धर्मो यस्य वेताया खार्वा तस्य राका श्रेया तथा भवेत् ।
कुङ्कः कृतपर्व कृतपुष्यसम्बन्धि पर्व भवेत् इति । अनुमत्या
दीना सचयानि दर्शयति—न्यूने वा । न्यूने चन्द्रे कला-
रहिते सति पौर्णमासो मममतिं विद्यात् यस्मिन्देये चन्द्रमा
या द्रष्टे तं सा ऽमावास्या सिनीवालोति श्रेया यदि चन्द्रमा

सम्पूर्णं दृश्यते सा पौर्णमासी राका । यत्र तु चन्द्री न
दृश्येत सामावास्या कुङ्करिति श्रेया ॥ ६॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्य द्वितीयब्राह्मणे

पञ्चमप्रपाठके षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमखण्डः ।

अथ स्नाहाकाराख्या देवता प्रश्नपूर्वकं निरूपयितुं
प्रजापतिं प्रति ब्रह्मवादिना प्रश्नं तावदुपस्थापयति—स्नाहा
ये निगदसिद्धमेतत् । उत्तरमाह—स्नाहा ये सत्वसम्भूता ।
स्नाहा सत्त्वे नैव सम्भूता नान्येन । ब्रह्मण एव दुहिता ब्रह्मणा
प्रकर्षेण कृता । सातव्येन ऋषिणा समानगोत्रा । तस्या मघ-
राणि सकार वकार हकाराक्षरानि त्रीणि पदमेक एता-
वन्तिवेति मन्त्राख्यम् अथैषा वर्णरूपाणि शक्तः पञ्च पञ्च-
शब्देन पञ्चवर्णं सपनक्षते सुवर्णवर्णयेति तयः । अस्याश्च-
त्वार ऋगादयो वेदा उच्छासा स एव तस्या मरीर यानि
निरुक्तादीनि षड्वेदाङ्गानि तान्येव तस्या चक्रानि घोषधि-
वनक्षतय एवाभ्या लोमानि । तथा हे गिरसो तयोरेव
प्रदग्नेन समावास्यैक गिरः पौर्णमासी द्वितीयं गिरः तत्रैव
च यामकरवाचन्द्रादित्यौ चन्द्रादित्यावेवास्यायसुषी इत्यर्थः ।
आज्यभामाख्ये कर्मोष्ठी एवास्या हुत हवनस्थानं मुख-
मित्यर्थः । तागे वा दक्षिणा सैव प्राहुता वरुणं तस्याः हव-
द्रवन्तरे एव सामनो एव माह इति शेषः । अथानुः-

सामवेदाख्यः सञ्ज्ञासः ऋगादयः स्रयो-वेदा गतिः पादा
इत्यर्थः । एवंविधा या स्वाहा सा एव स्वधा नान्या तथा
वपट्कारः सैषा स्वाहा देवेषु देवयज्ञेषु वपट्कारभूता
सतो प्रयुज्यते सैव तथाभूता पितृयज्ञेषु प्रयुज्यते इत्या-
शयनिरूपणम् । यकटोमुच्चो धृषिवो मधिष्ठावान्तरिक्षेण
मार्गेण विपर्येति स्वाहा सर्वं स्वर्गादिफलं व्याप्नोतीति ।
तस्याः स्वाहाया अग्निर्देवतम् अग्निरेव देवतारूप ब्राह्मणः
तत्प्राधान्यात् । प्रजापतये इत्यत्रोऽन्यः कश्चित् सर्वाणि
भुवनानि परिभवितुं न शक्नोति । अतस्ते तुभ्यं वयं यत्-
कामा यत् फलं कामयमाना जुहुमः तत् फलं नो अस्मा-
कम् अशु किञ्च पय रयीषा धनाना पतयः स्वाम भवेम
स्वाहेत्यनेन स्वाहायाः प्रजापतिपरिग्रहो दर्शितः । यथोक्त-
रूपां स्वाहां प्रगसति—तस्मान् वसिम् । तस्याः स्वाहा-
कारपरिग्रहेण वसिष्य प्रजापतेः वसिः मनु यजमानः
प्रजया पुत्रपोत्रादिकया पशुभिर्गवादिभि रत्वाद्येन तेजसा
ब्रह्मवर्चसेन वष्यति इति शब्दोऽध्याय-परिसमाप्ति-स्रोत-
नार्थः ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे पञ्चविंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे

पञ्चमप्रपाठके सप्तमखण्डः ।

इति पञ्चमप्रपाठकः ।

अथ षष्ठः प्रपाठकः ।

अथ प्रथमः खण्डः ।

षष्ठाध्याये अद्भुतशान्तिं निरूपयते । तत्र प्रथमं सावशेषं शान्तिं दर्शयितुं प्रतिजानीते—अघातोद्भुतानाम् । इष्ट-
 प्राप्तिसाधनकर्मनिरूपणान्तरम् अतोऽनिष्टपरिहारसाधन-
 कर्मनिरूपणस्य प्रस्तुतस्याद्भुतानां दैविकानां अनिष्ट-
 प्राप्तिसूचकानां कर्मणां तत्सूचितदोषनिर्हरणसाधना-
 कर्म व्याख्यास्यामः विधेयेषामनुवर्णयामः । प्रतिज्ञातां
 शान्तिं विधत्ते—पाप्माशानाम् । पलायसमिद्धिरष्टसहस्रं
 मष्टोत्तरसहस्रं जुहुयात् । तत्र देवताप्रकाशकान्मन्त्रान्
 दर्शयति—ऐन्द्रयाम्य । ऐन्द्रः इन्द्रदेवतः सर्वेऽपि देवास्तद्भि-
 तान्ता ऐन्द्रादवो वैष्णव्यन्ता वष्टावचः तामिर्जुहुया-
 दित्वर्थः । ता एव ऋचः प्रतीके दर्शयति—इन्द्रायेन्द्रा-
 रुच्यते । एता ऋचः कन्दो यन्मथ्यास्थाने सष्टमस्माभि-
 र्व्याख्याता इत्यत्र न व्याख्या क्रियन्ते । यद्योक्तं गन्धर्वीमं
 दर्शयित्वा इदानीं तद्वल्लेन तेषां नैव इदं सस्तिवाचनं
 दर्शयति—एतानि साम । एतानि यद्योक्तानि मन्त्रवर्णानि
 साम प्रभृति सामयानपुरःसरम् अष्टममष्टोत्तरमष्ट
 प्रत्येकं जपित्वा सस्तिवाचनं कृत्वा पुष्टाववाचनं कुर्या-
 दित्वर्थः । तथाच सति एषां यजमानानां सन्ति अनिष्ट-
 परिहारदारेण मन्त्रं भवत्येव । सस्तिवाचनमन्त्रान् प्रती-
 केदर्शयत्येव । सस्तिदाविद्यस्यतिः एते मन्त्रा उत्तराग्र-
 अग्रे सष्ट मस्माभिर्व्याख्याता । सस्तिवाचनमन्त्राणां

होमसम्भारोपस्थाने योग दर्शयति—एतैः सम्भाराणां मुप-
स्थानम् । एतैः स्वस्तिदाविशस्यतोत्पाद्यैर्मन्त्रैः सम्भाराणां
मुपस्थानं कृत्वा येषं कर्मसमापयेदित्यर्थः । तथा सति
अस्य वज्रमानस्य स्वस्ति मङ्गलं भवत्येवद्विस्तिरित्यादरार्था
शान्तिप्रशसार्था । लिङ्गादन्यत्र विनियुक्तानां मध्येषां मन्त्राणां
श्रुत्या सम्भारोपस्थाने विनियोगः यथा ऐन्द्रा गार्हपत्य मुप-
तिष्ठत इति श्रुत्या ऐन्द्रायाः ऋचो, गार्हपत्योपस्थाने
विनियोगः ॥ १ ॥

इति त्रयोसावणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-
प्रकाशे षष्ठविंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे
षष्ठप्रपाठके प्रथमखण्डः ।

अथ द्वितीयखण्डः ।

अतः सप्रथमं ब्रह्मकृतोपद्रवे प्राप्ते यदुपविजयार्थं होम
विशेषं माध्यायिकापुर सर दर्शयितुमुपक्रमते—देवाय वा
असुराय । एषु लोकेषु पृथिव्यादिसोकविषये देवायानुराय
परस्परं मस्यदेता असुरेभ्यः सर्वेनाना देवाः प्रजापतिमुपा-
धावन् ततः प्रजापतिस्तेभ्य उपसर्गेभ्यो देवेभ्यो यथा वष-
माणं देवीं देवसम्बन्धिनीं ब्रह्मकृतोपद्रवनिर्हरणसाधनभूतां
प्राचक्षदिति । ततः किमित्त्वन्नाह—ते ततः शान्तोका
अतोऽनन्तरमेव देवाः शान्तोकाः प्रहरणार्थं गन्धर्व्योरोक-
गितिर्विहित ईक्षकप्रत्ययो याहुलकाद्यान्तेरपि भवति ।
तेन प्रजापतिर्दर्शितमस्तिहोमाः कृताः सन्तः असुरानभ्य-

जवन् ततो देवाः शत्रुकृतोपद्रवरहिता अभवन् असुरास्तु
 पराभूता आसन् । किञ्च य एव मुक्तप्रकारेण वेद अस्य
 भ्रातृव्यः शत्रुः आत्मना स्वेनैव परमवति यदर्थमाख्या-
 यिका तं होमं सेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—अथ पूर्वाह्न
 एव । अथयन्दो याक्योपक्रमे पूर्वाह्न एव नैत्यमग्निहोत्रं
 हुत्वा वीरशान् तत्संज्ञान् दृशविशेषान् फालवर्ती प्रियङ्गु-
 कामपामागौ प्रसिद्धमित्येतानि दर्भादीनि सन्भारद्रव्याणि
 स्वयमाहरेत् यजमानः पुत्रादिना वाह्यारये दाहृत्य च
 तानि निष्णातः प्रयतो वातः शुचिः सन् शुद्धवासा नित्य-
 तन्त्रेण स्वण्डिलमुपलिप्य गोमयेन तत् स्वण्डिलभक्तोः
 प्रोक्ष्य स्वयाखोक्तविधिमनतिक्रम्यदर्भैः स्वण्डिलमुल्लिख्य
 पुनरग्निरभ्युक्ष्य तन्नाग्निं सुपसमाधयेन्द्रायेन्दो मदत्तत
 इत्याद्यैरिन्द्रादिदेवत्यैरष्टभिः पूर्वोक्तैर्मन्त्रैश्चमायेद्रव्यै-
 रिन्द्रादोत्तुह्यैश्च प्रत्येकमष्टोत्तरशतं जुहुवादिति जपः ।
 द्रव्याणां प्रदर्शनं—ह्रस्वरं सुहादिमित्रैः स्वण्डिलैरिति पक्क-
 मव्रम् । रक्तपायस रक्तयालितण्डुलैः पक्कं पायसम् । घृत-
 पायस, घृतमित्रेण क्षीरेणैव घृतपायसम् । अन्यत् प्रसिद्धम् ।
 हते सर्वे श्रीदनादबो द्रव्यविशेषाः प्रथक् हतोत्तरायरवः ।
 एतेषां मभावे घृतोत्तरायरव एव याज्या इत्यर्थः । अथवा
 सर्वेषां तेषामलाभे पायसः परमाव्रम आह्नमित्यर्थः ॥ २ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोपेये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे ,

षष्ठप्रपाठके द्वितीयखण्डः ।

अथ तृतीयखण्डः ।

इदानीमैन्द्राहुतविशेषं दर्शयितुं तद्वृत्तेन किञ्चित्ति-
थमान् दर्शयति—स प्राचीम् । वक्ष्यमाणान्द्रुतविशेषनि-
मित्तशान् प्राचीं दिव्य मन्वीक्ष्य वर्त्तते होमकारणार्थं प्रव-
र्त्तते । वक्ष्यमाणानामद्रुतविशेषाणां प्राच्यां दिग्मोन्द्रस्व-
नित्वविशेषा दिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ
पुनर्यस्य पुनर्यस्य सम्बन्धिनां सचिर्हारादिसम्बन्धः तदा-
दीनां दर्शनं भेदेन आयासः चित्तपोषा अथवा राजकुलेन
सह विवाहो भवेत् । तथा यानमान्दीप्तिका तदादीनां
भक्षनेषु तेषु भक्ष्येऽन्वित्यर्थः । अथवा गजवाजिप्रभृतयो
क्षतिप्रसीयन्ते एवमादीन्याससादिनेन्द्रध्वानाति । तान्ये-
तानोन्द्रदेवत्वानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्तीत्यर्थः ।
एवं निमित्तानि दर्शयित्वा इदानीं तदोपनियङ्गं चेति-
कर्त्तव्यताकं होमं दर्शयति—इन्द्रायेन्द्रोमरुत्वत । आतो-
पाकं आतोपाकविधानमनतिक्रम्य त्वक यपयित्वा इन्द्रा-
येन्द्रोमरुत्वत इत्यनया ऋषा इत्या पुनरिन्द्राय स्वाहे-
त्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि राग्याहुतिर्जुहोति जुह-
यात् । ततस्तत्र नूनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं भूः स्वाहे-
त्यादिभिः व्याहृतिभिः इत्या अथ पथादिन्द्रायेन्द्र वित्यस्या
मृचि अष्टोत्तरयत साम गायेत् अनन्तर ऋसिवाचना-
दिक पूर्ववत् कुर्यात् ॥ ३ ॥

इति त्रिंशत्तथाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षष्ठविंशब्राह्मणस्य द्वितीयब्राह्मणे

षष्ठप्रपाठके तृतीयखण्डः ।

अथ चतुर्थखण्डः ।

यान्यनिमित्तहोमविशेष दर्शयितुं तदर्थमपि किञ्चि-
दियम दर्शयति—सदक्षिणा दिग् । स वक्ष्यमाणादभुतवि-
शेषनिमित्तवान् होमाधिकारो दक्षिणान्दिग्मन्वीक्ष्य वर्तते
होमार्थं निमित्तविशेषाणां दक्षिणा दिग्गोऽपि याम्यत्वावि-
शेषात् । इदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ य-
दास्य । अथ पुनर्यदा अस्य पुत्रपत्न्य सन्त्यन्धिषु प्रजया
पुत्रादिकया सहितेषु पशुषु गवादिषु स्त्रियरीरे वा अरि-
ष्टानि प्रादुर्भवन्ति । अथवा अनेकविधा ज्वरादयो व्याधयः
प्रादुर्भवन्ति । तथातिस्त्रप्रदर्शनम् । अस्त्रप्र मनिद्रा ।
अतिभोजन भस्त्रकरोमवशेन बहुतराय्यभहारः । अमीजन
मरुत्यादिना । आसस्य ध्रुवालसनावचम् । अजीर्णं
क्षुद्रभावेन भुक्तस्त्रान्नरस्यापचनम् । अतिनिद्रा एवमादीनि
नेत्रादिदोषः । तान्येतानि सर्वाणि यमदेवत्वानि अद्भु-
तानि प्रायश्चित्तनिमित्तानि भवन्ति । एव निमित्तविशे-
षान् दर्शयित्वा इदानीं तद्देतुदोषनिवर्णसाधनं होमं
चेतिकर्त्तव्यताकं दर्शयति—नाकेसुपर्णमिति स्यात्सीपाक
बुत्वा पक्षभि रात्र्याहुतिभि रभिक्षुहोति यमाय स्वाहा
प्रेताधिपतये स्वाहा दण्डपाणये स्वाहेक्षराय स्वाहा सर्व
पापशमनाय स्वाहा इति जुहुवात् । ततः तद न्यूनाति
रेकप्रायश्चित्तार्थे व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ यथात्राकेसुपर्णमि-
त्यस्यागृहि साम मायेत् पूर्ववत् अस्तिवाचनं कुर्वादिति ॥४॥
इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोपनिषद् वेदार्थप्रकाशे षष्ठ-
विमवाह्याख्ये द्वितीयब्राह्मणेष्वष्टप्रपाठके चतुर्थखण्डे ।

अथ पञ्चमखण्डः ।

अथ वारुणनिमित्तविशेष दर्शयितुं यदर्थनियम दर्शयति—स प्रतोची दिश्यम् । स वक्ष्यमाणनिमित्तवासधिकारो प्रतोचीं पयिना दिश्यं अन्वीक्षावर्तते होमकरणार्थं वर्तते निमित्तविशेषाणां प्रतोच्या दिश्यं वरुणसम्यग्भित्वाविशेषादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदास्य अथ यदास्य पुरुषस्य क्षेत्रम्नहसंस्थितेषु क्षेत्रस्थितेषु च धान्येऽधीतयो वक्ष्यमाणाः प्रादुर्भवन्ति । इतीनामेव प्रदर्शनमीत-
बोऽनेकविधा अनेकप्रकाराः खलु आखुसूँयक पतङ्गाः पक्षिण्येषः पिपोलिकाः प्रसिदाः सध्वकाः सधुमक्षिकाविशेषाः भौमकाः भूमौ भवाः चुद्रवन्तवः शुकाः कीराः सरभकाः प्रसिदाः सोष्माकाः सूक्ष्मसम्यग्भिन इत्येवमादीनि अतिवृथ्यादीनि च सर्वाण्येवान्यजुतानि वरुणदैवत्यानि प्रायश्चित्तनिमित्ताणि भवन्ति तत्रेतुरूपनिवर्धयसाधनं होम सेतिकर्तव्यताकं दर्शयति—वृत्तं वतीति । वृत्तयती-
भुवनानामभिधिया एषा ऋचः । अन्यत् पूर्ववद्वाख्येयम् इति ॥ ५ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदाङ्गं

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणखण्डे द्वितीयब्राह्मणे

षष्ठप्रपाठके पञ्चमखण्डः ।

अथ षष्ठखण्डः ।

वैश्ववर्णनिमित्तिकं होमं दर्मयितुं तदर्थमपि नि-
यमं दर्मयति—स उदीचीं दिशम् । स वक्ष्यमाणनिमि-
त्तवान् अधिकारो उदीचो दिग्गन्धोचर वर्तते । होमाय'
निमित्तविशेषण उदीचादिशब्द कुवेरसम्बन्धित्वाविशेषा-
दिदानोपनिमित्तविशेषां दर्मयति—अथ यदाह्य । अथ
यस्य पुरुषस्य यदा कनकादिभ्यो विर्यागो भवति अथवा
आरक्षा वा विपद्यन्ते निष्फला भवन्ति । अथवा अन्यानि
क्षूराणि पिशाचादिदर्मनादीनि । अपि वा मित्राणि
भुङ्क्ष्वो विधीयन्ते विद्विषन्ति अथवा परिष्टानि दुःखस्-
वकानि वयांसि काकादीनि स्वगृहे मध्यासन्ते गृहे वस्-
मीकमीमानि भूमौ भवन्ति एतानि जायन्ते प्रादुर्भवन्ति ।
अथवा हवाक क्षिब्धं गृहोपरि द्रव्यन्ते । अथवा सु-
रवा अभिनिलीयन्ते स्वगृहे एवमादीन्यन्यान्यपि सर्वा-
ण्युत्तानि वैश्ववर्णदेवत्वानि कौवेराणि प्रायश्चित्तनिमि-
त्तानि भवन्ति । तत्रे तन्मोपनिवर्हणसाधनं होमं वेतिकर्त-
व्यताकं दर्मयति—असित्वं देवमिति । असित्वं देव-
सवितार मोक्षोरित्येषा ऋक् । अन्यत् पूर्ववृद्ध्याख्येयम्
इति ॥ ६ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थप्रकाशे

षड्विंशब्राह्मणस्थे द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके

षष्ठखण्डः ।

अथ सप्तमं स्कन्धः ।

अथान्निदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषं दर्शयितुं
तदङ्गत्वेनादौ पृथिवीनिरीक्ष्यपूकभावर्तनं दर्शयति—
सा पृथिवी । होमार्थं वक्ष्यमाणनिमित्तानां पृथिव्याद्या-
न्मेषत्वाविशेषादिदानां निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ
यदास्य नैवम् । रुदति रोदति । धूमावति अग्निं विनैव
धूमः प्रचुरो भवति । अकस्मात् पृष्टिं विनैव सलिलमुत्ति-
रति तथा सलिले प्रक्षिप्तं पायाथः प्रवत् प्रयमान एव
तिष्ठति न तु मज्जति निमग्नं सतयरीरमुदके प्रक्षिप्तं नो
प्रवति किन्तु निमज्जति किञ्चाकाले पुष्पञ्च फलञ्च फलपुष्प-
मभिनिवर्ततीति वृक्षमभितो जायते । तथा सति अश्व-
तर्या गर्भो जायते । अश्वतर्याः प्रलापतिना अरेतस्कत्वात्
गर्भाभावः । 'तस्मादश्वतरो न जायते अरेता हि' इति
श्रुतिप्रसिद्धिस्तथा यदा यस्मिन् देये इक्षिणी करिषी
मज्जति निर्निमित्तं, उदके, निमज्जति तथा यत्र यस्मिन्
देये भूकन्यो जायते तत्र तदा तद्देशाधिपती राजा विन-
शति किञ्च यदा गोमृच्छमारोहेद् यामं सहिषी भारोहे-
दित्यनुषङ्गः आरक्षकमनुष्यगृहारीक्षणीयासथनाद् यामः
सहिषीति विशेषणमित्येवमादीनि यामसकरं गृहाराह-
णादीनि तान्येतानि सर्वाण्यङ्गुतानि अग्निदेवत्वानि प्रा-
यश्चित्तानि भवन्ति तत्रेतदुरिगापूर्वनिवर्हश्चाधनं होमे
सेतिकर्तव्यत्वात् दर्शयति—अग्निन्दूतमिति । अग्निन्दूतं
होमोमह इत्यनया ऋचा स्वालोपाकविधानेन चर्चय-
यित्वा तं हुत्वा पुनरभ्यये स्वाहत्यादिभिः पञ्चभिर्मन्त्रैः

पञ्चमि राश्यादुतीरमिच्छतीति। लुपुयात् । पुनः च्युताति-
रेकप्रायश्चित्तार्थं व्याकृतिहोमान् * इत्या- यजोक्तायामचि-
सामगायेत् ॥ ७ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवोपे वेदार्थप्रकाशे
मृद्विंशत्याक्षणाख्ये द्वितीयब्राह्मणे षष्ठप्रपाठके
सप्तमखण्डः ।

अथ षष्ठमखण्डः ।

वायुदेवताकनिमित्तविशेषे होमविशेषे दर्शयितुं
तदङ्गत्वेनादावन्तरिक्षनिरोक्षणपूर्वकमावर्तनं दर्शयति—
सोऽन्तरिक्षम् । अथप्रमाणनिमित्तानामन्तरिक्षस्थे च वायु-
सम्बन्धित्वाविशेषादिदानो निमित्तविशेषान् दर्शयति—
अथ यदास्य । अथ पुनर्यस्य देशे यदा अधिकभावान्मा-
त्राधिका अतिशयिता वाता जायन्ते वर्तन्ते । यद्य गता
विति घातः स्फुरितेत् । अन्धेषु परुषाणि दृश्यन्ते । पर्व-
तादिषु निर्निमित्तत्वं प्राकृतविरुद्धरूपाणि दृश्यन्ते तथा ।
अस्य गृहाणि शूरो गर्दभः करभः कृशेक्षकः मन्त्रो भृग-
विशेषः कङ्कपोतादयः असिबाः गोमायुः क्रोष्टा एतैः
प्रविष्टानि दृश्यन्ते उपर्यन्तरिक्षे च पांसवः धूसवः । मांस-
पेशी मांसखण्डः । त्वस्त्रिभिरे प्रसिद्धे । एतेषां वर्षाणि
प्रवर्तन्ते तथा काकमिश्रानि दृश्यन्ते तथा रात्रौ मन्त्रि-
धनुः प्रवृत्तं पश्येत् किञ्च मन्त्राद्यन्त्यायः कामं यदा

प्रथिवानि । हव्येभ्यश्च रुधिरानि, स्रवन्ति । आकाशे राज-
कुनं पश्यति गन्धर्वनगरादिभ्यं स्मितं दृश्यत इत्यर्थः ।
इत्यहमादौनि तान्येतानि सर्वाणि वायुदेवत्यान्वहुतानि
प्रायश्चित्तानि भवन्ति । तत्र तुदुरितापूर्वनिबर्हणसाधनं होमं
विध्वस्तसहितं दर्शयति—वातभावात् भेषज इत्येतया
श्रुत्या । अन्यत् पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ८ ॥

इति श्रीसायणाचार्यविरचिते माधवीये वेदार्थ-

प्रकाशे षड्विंशब्राह्मणभाष्ये द्वितीयब्राह्मणे

षष्ठप्रपाठके षष्ठमखण्डः ।

अथ नवमखण्डः ।

सोमनिमित्तकविशेषं होमविशेषे दर्शयितुं तद्वत्त्वेन
द्युनिरोक्ष्यपूर्वकमावर्त्तनं दर्शयति—स दिवम् । स दिव-
मन्वीष्यावर्त्तते । दिवा ब्रह्मसायनिमित्तानां च सोमदेव-
त्वादिदानीं निमित्तविशेषान् दर्शयति—अथ यदाष्ट ।
अथ पुनर्यस्य गोचरे यदा तारावपाणि गच्छन्वष्टयः पतन्ति
जायन्ते इत्यर्थः । चक्ष्वाण्य पतन्ति । दिव्यो धूमायन्ति
निर्मिमित्त धूमयुक्ता इव प्रहसन्त्ये धूमकेतवः, उपतिष्ठन्ति
तथा गवां शृङ्गेषु विषाणेषु धूमा जायन्ते गवां सुव्ययः ।
तथा ता एषे दहन्त्यो ज्वालारूपा इव दहन्त्ये इत्यर्थः
किञ्च अन्तरिक्षे केतवो तेषु रुधिर स्रवति न पयः । किञ्च
जलार्द्रं अतिबहुल हिमं पततीत्येवमादौनि सर्वाण्यहुतानि
सोमदेवत्यानि निमित्तानि भवन्ति । इदानीं तत्र तुदुरिता-

केतवो ध्वजाः तदादीनि निःकारणं प्रव्यलन्ति । अशा-
नाश्च बालधोषु अङ्गाराः धरन्ति । पतन्ति तानि दण्डा-
दिभिः अताडितानि अग्नाणि अग्न्युक्तानि भेद्यादीनि
कनिकन्दन्ते कुर्वन्तोति । एवमादीनि तान्येतानि सर्वाणि
विष्णुदेवत्वान्द्रुतानि विष्णुदेवत्वानि प्रायश्चित्तनि-
त्तानि भवन्तोति । इदानीं तवेतुदुरितापूर्वनिवर्धणसाधनं
होमं सविध्वन्तं दर्शयति—इदं विष्णुः । स्थालीपाकम् ।
स्थालीपाकविधानमनतिक्रम्य चरुं उपयित्वा इदं विष्णु-
र्विचक्राम इत्यनया कृत्वा कृत्वा पुनर्विष्णवे स्वाहेत्यादिभिः
पञ्चभिर्मन्त्रैः पञ्चभि रान्याहुतिभिरभिष्टुतोति शुद्धयात् ।
ततस्तथ्यनातिरिक्तप्रायश्चित्तार्थं व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ
वाचोदस्यां वैष्णव्यामृचि सामाष्टोत्तरगतं गायेत् । शब्दे
भूतले होमं कुर्यादिति दर्शयितुं भू शब्देन दर्शयति—
खननादहनात् । खननात् कुहालादिभिः । दहनादग्निना ।
अभिमर्शनात्तन्त्रपूर्वकं हस्तन गोभिराक्रमणेन च इत्यतः
खननादिभिर्यतुभिर्भूमिः शुध्यन्ते । तथा पञ्चमाहोमये नोप-
लेपनाद्भूमिः शुध्यत इत्यनुपपन्नः । सामगानानन्तरं कुर्यात्-
दित्यब्राह्म—सम्भारान् । ततः सम्भारान् प्रायुक्तान् दर्भा-
दीन् होमसम्भारान् प्रदधिपं यथा भवति तथा तोयसमी-
पदेयमातीय ब्राह्मणानुपवेश्य स्वस्तिवाच्यं पुष्पाहवाचनं
कृत्वा कर्त्तव्यमापयेदिति शेषः । सम्भाराणां मध्ये कस्य
उपपन्नो तस्याभ्युपगच्छुर्विहितत्वेन विधत्ते—एतैः
सम्भारैः एतैर्यजोक्तैर्विदुषस्तृप्तमुपहतं तद्द्रव्यं सम्युक्षेत्
स्वस्तिदाविषयतिरित्याद्यैः स्वस्तिपाचनमन्त्रैरवीभ्युपगच्छा-